

T. C.
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI

TÜRKİYE-İRAN BAĞLAMINDA ATATÜRK VE RIZA ŞAH
DÖNEMİ MODERNLEŞME SÜRECİ

SOSYOLOJİ LİSANSÜSTÜ PROGRAMI

BÜŞRANUR RIZAI

İSTANBUL, 2021

T. C.
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI

TÜRKİYE-İRAN BAĞLAMINDA ATATÜRK VE RIZA ŞAH
DÖNEMİ MODERNLEŞME SÜRECİ

SOSYOLOJİ LİSANSÜSTÜ PROGRAMI

BÜŞRANUR RIZAI

İSTANBUL, 2021

KABUL ve ONAY

BÜŞRANUR RIZAİ tarafından hazırlanan “**TÜRKİYE-İRAN BAĞLAMINDA ATATÜRK VE RIZA ŞAH DÖNEMİ MODERNLEŞME SÜRECİ**” adlı tez çalışmasının savunma tarihi Tarih girmek için dokunun tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen jüri tarafından oy birliği /oy çokluğu ile İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Sosyoloji Bilim Dalı Sosyoloji Programı olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman

Prof. Dr. Hayati TÜFEKÇİOĞLU

.....

.

Üye

Prof. Dr. Eyüp Cüneyt AKALIN

.....

.

Üye

Prof. Dr. Necmettin DOĞAN

.....

.

İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun
..... tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

.....

Prof. Dr. Ali AKDEMİR

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

YEMİN METNİ

Sosyoloji Programı olarak sunduğum “**Türkiye-İran Bağlamında Atatürk ve Rıza Şah Dönemi Modernleşme Süreci**” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmanın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

2021

BÜŞRANUR RIZAI

ÖZET

**TÜRKİYE-İRAN BAĞLAMINDA ATATÜRK VE RIZA ŞAH DÖNEMİ
MODERNLEŞME SÜRECİ
SOSYOLOJİ PROGRAMI
BÜŞRANUR RIZAİ
İSTANBUL AREL ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI**

(DANIŞMAN: Prof. Dr. Hayati TÜFEKÇİOĞLU)

İSTANBUL, 2021

Bu çalışmada, Türkiye-İran bağlamında Atatürk ve Rıza Şah dönemleri modernleşme etkisinde incelenmiştir. Temel bağlayıcı argüman, modernleşme sürecidir. Çalışmanın birinci bölümünde, modernlik ve modernleşme kavramları üzerinde durularak, Batı modernliği ve İslam toplumlarının modernleşme tecrübesi incelenmiş, modernleşmenin bu toplumlar üzerindeki etkisine değinilmiştir. İkinci bölümde, Türk modernleşme ve İran modernleşme deneyimleri incelenmiş, bu doğrultuda Atatürk dönemi Türk modernleşmesi, Rıza Şah dönemi İran modernleşme çabaları ve modernleşme anlamında Türkiye'nin İran'a yansıma etkileri ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde Atatürk ve Rıza Şah'ın izlediği modernleşme politikaları, iki liderin ortak ve farklı yönleri incelenerek, Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretine yer verilmiştir. Benzer tarihi süreçler yaşayan iki ülkenin, karşılaştırmalı bir değerlendirme ile çalışmanın daha anlaşılabilir olacağı düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Türk Modernleşmesi, İran Modernleşmesi, Atatürk, Rıza Şah

ABSTRACT

**TURKEY - IRAN IN THE CONTEXT OF PERIOD ATATÜRK AND REZA
SHAH MODERNIZATION PROCESS**

SOCIOLOGY DEGREE

BÜŞRANUR RIZAİ

**GRADUATE SCHOOL, ISTANBUL AREL UNIVERSITY
SOCIOLOGY PROGRAM**

(SUPERVISOR: Prof. Dr. Hayati TÜFEKÇİOĞLU)

İSTANBUL, 2021

In this study, the Turkey-Ataturk and Reza Shah era in the Iranian context of the modernization process have been addressed from a sociological perspective. During the creation of the conceptual parts of the research, the literature review method was used. In the first part of the study, the concepts of modernity and modernization are emphasized and the meanings of modernity in the West are questioned in sociological terms. In the second part, the modernization of Turkey and Iran, two countries with non-Western modernization experiences of modernization in Turkey and Iran cases were investigated. Atatürk era of Turkish modernization in this direction, Reza Shah period of reflection are discussed Turkey's modernization efforts and Iran on Iran in terms of modernization. In the last part of the study, Atatürk and Rıza Shah's efforts to transform into a modern society are examined, and the modernization processes of the two charismatic leaders in their countries are evaluated in the determined periods.

Key Words: Turkey, Iran, modernization, Ataturk, Reza Shah

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
TABLO LİSTESİ	iv
KISALTMA VE SEMBOL LİSTESİ	v
ÖNSÖZ.....	vi
1 GİRİŞ.....	1
1.1 Çalışmanın Konusu	8
1.2 Konunun Önemi	8
1.3 Konunun Güçlükleri	9
1.4 Konunun Sınırları	9
1.5 Konunun Problemi	9
1.6 Plan.....	10
2 MODERNLİK VE MODERNLEŞME ÜZERİNE	11
2.1 Modernlik, Modernite, Modernleşme Kavramları	11
2.2 Batı Modernliği Üzerine Kısa Değerlendirmeler	25
2.3 İslam Toplumlarının Modernleşme Tecrübesi	28
3 TÜRKİYE VE İRAN BAĞLAMINDA MODERNLEŞME ETKİLERİ	35
3.1 Atatürk Dönemi Türk Modernleşme Deneyimi	35
3.2 Kurucu İdeoloji Olarak: Kemalizm Modernleşme	44
3.3 Rıza Şah Dönemi İran Modernleşme Deneyimi.....	45
3.4 Türkiye'nin İran'a Yansıması	61
3.5 Türk ve İran Modernleşme Sürecinde Ara Değerlendirme	63
4 MODERNLEŞME ÖNDERLERİ: ATATÜRK VE RIZA ŞAH	69
4.1 Atatürk ve Rıza Şah'ın Reform Hareketleri	69
4.2 Rıza Şah'ın Atatürk Ziyareti	73
4.2.1 Özsoy Operası: Emperyalist Çağda Dayanışma Arayışı	77
4.3 Atatürk İnkılapları ve Rıza Şah	80
4.4 Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme: Atatürk ve Rıza Şah.....	101
5 SONUÇ	107
6 KAYNAKLAR.....	110
7 ÖZGEÇMİŞ	121

TABLO LİSTESİ

Tablo 4.1. Atatürk Ve Rıza Şah Tarafından Yapılan Reformların Tarihsel Kıyaslama Çizelgesi.....	99
---	----

KISALTMA VE SEMBOL LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Vb.	: ve benzeri
Vd.	: ve diğerleri
Yay.	: yayınları
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde benden desteğini esirgemeyen, saygıdeğer tez danışmanım sayın Prof. Dr. Hayati Tüfekçioğlu'na, hayatımın her anında yanımda olan ve bu zor tez sürecinde bana her zaman destek olan aileme sonsuz teşekkür ederim.

.../.../2021

BÜŞRANUR RIZAİ

1 GİRİŞ

Modernlik söylemi sosyoloji literatürün de geniş bir yere sahip olmuştur. Aydınlanma dönemiyle değişen dünya algılaması, doğaya, coğrafyaya, tekniğe ait artan bilgilenmeye ve aklı öne çıkaran felsefi düşünmeye bağlı olarak bilimsel, kültürel ve sosyal alanda yeni ve değişmekte olan bir durumu ortaya çıkarmıştır. Coğrafi keşifler ve rasyonel düşüncenin gelişmesiyle seküler dünya görüşünün yaygınlaşması Batı-Hristiyan zihniyet ve yaşam biçimini köklü bir değişmeye uğratmıştır (Metin, 2011: 25). Bu değişme yeni bir durum olarak algılanmış ve daha çok bilimsel bilgi, özgürlük, iş bölümü gibi yeni ilgi alanlarını ortaya çıkarmasıyla yeni bir çağ olarak görülmüştür (Çiğdem, 2009: 24). Değişme, çok yönlü ve karmaşık bir kavramdır. Hareket nasıl fiziksel bir gerçekse değişme de toplumsal bir gerçektir (Lundberg vd., 1970: 290). Değişme, doğası gereği çatışmalı ve aşamalı bir süreçtir. Bilimsel ve teknik buluşlar insanlığı değişmeye yöneltmektedir. Modernleşme süreci de aynı zamanda bir değişme sürecidir.

Avrupa’da modern çağ, modern toplum yapılarındaki temel birimin, topluluk ya da cemaat şeklinde olmasından çok birey olduğu yeni bir çağ ile başlamıştır. Tekniğin gelişmesi ile askeri alanda meydana gelen birçok yenilik Batı yayılcılığını ve üstünlüğünü artırmış, tüm bunlarla birlikte modernleşme dünya gündemini meşgul etmeye başlamıştır. İki yüzyıldan uzun bir süredir Avrupa modernitesi, Türkiye ve İran gibi Avrupalı olmayan toplumlar tarafından modernleşmenin benimsenmesinde yegâne model olarak algılanmıştır. Modern olmak, sanayileşmiş bir toplum üzerinde yükselen güçlü, merkezi bir devlet sahibi olmak demektir (Atabaki ve Zürcher, 2012: 3). Modern Avrupa toplumlarındaki ilerlemenin eş zamanlı gelişmeler olan Avrupa sömürgeciliği ve emperyalizmi ile Doğuya karşı girişilen savaşlardan istifade ettiği gerçeğiyle birlikte Ortadoğu’da modernizasyon süreci savunmacı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (Atabaki, 2010: 4). Türkiye’nin modern tarihinin başlangıç noktasına değişik yanıtlar vermek mümkündür. Fransız Devrimi’nden ve devrimin sebep olduğu sonuçlardan yola çıkarak kapitalist dünya sistemiyle, ekonomik bütünleşme olgusu, 18. yüzyıl sonlarında önemli ölçüde etkisi artırmış ve 19. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazanmıştır. Bunun yanında Napolyon savaşları, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa siyasetine katılmasına yol açmış ve milliyetçiliğin, liberalizm devrimci düşünceleri ilk kez Yakın Doğu’ya ulaşmıştır (Zürcher, 2016: 15). Değişik türde toplumların

birbirleriyle karşılaştıkları Yakın Doğu, büyük üstünlüklere sahiptir. Toplumlar arası ilişkilerin çokluğu, Yakın Doğu'yu uygarlıkların beşiği olarak saymıştır. Uygarlıklar, çeşitli toplumların karşılıklı ilişkilerinin bir ürünüdür.

Doğrusu bu, bütün toplum bilimlerinin ilk gerçeğidir. Ancak günümüzde Batı bütün uygarlıkların ve toplumsal ilerleme ve değişmelerin tek kaynağı sayıldığı için bu gerçek, gözden uzak tutulmuş; Uygarlık, tek tek toplumların zorunlu olarak belli aşamaları izleyen soyut bir serüveni sayılmıştır (Sezer, 1979: 90). Toplumların bilinçlenmeleri, başka türlü söylersek kendilerini tanımları ve tanımlayabilmeleri, önce toplumlar arası farklılıkların bulunmasına bağlı olmasına karşılık bu bilinçlenmenin tam gerçekleşebilmesi için asıl bu farklı toplumların birbirleriyle karşılaşp çeşitli ilişkilere girmeleri gerekmektedir. Bir toplum, kimliğinin bilincine ancak başka ve kendisinden farklı toplumlarla yapacağı karşılaştırmalar sonucu varabilir (Sezer, 1979: 87).

Baykan Sezer, dünya tarihinin birliğini ve gelişmesini, Göçebe toplumlar ile yerleşik Doğu toplumları arasındaki çelişkiden, Doğu-Batı çatışmasına geçiş kuramıyla temellendirmektedir. Toplumsal ve tarihi koşulların değişmesi elbette yeni dengelerin ve bu dengeleri aşma çabasının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dünya uygarlık tarihini bu çekişme ve gelişme içinde en genel çizgileriyle üçe ayrılabilir: Su boyu ovalarında görülen ilk yerleşik tarım uygarlıkları başta Mezopotamya olmak üzere Mısır, Hindistan ve Çin uygarlıklarıdır. Kısaca uygarlık tarihinin ilk devresinde tarih sahnesinde yalnızca Asya vardır. Batı, henüz uygarlık dünyasına katılmamıştır. İkinci devir, Batı'nın uygarlık dünyasına katılmasıyla başlar. Ancak bu devirde de Batı'yla çatışmasında Doğu ve Asya, uygarlık tarihinin en önemli, en parlak unsuru olarak kalmaktadır. Son devrede ise ancak Batı'nın ağırlığı hissedilecektir (Sezer, 1979:10). Toplumların yapıları ve kimlikleri bağlı oldukları uygarlıkların etkisi altında biçimlenmektedir. Türk toplum tarihinin Orta Asya ile ilişkili çatışmalardan biri Çin ve Hindistan ile olan ilişkiler, bir diğeri ise İran-Turan çatışmasıdır. Türklerin Yakın Doğu'da çeşitli bağımsız devletler kurmaları yeni bir siyasetin savunucuları olduklarını göstermektedir. Tarihlerinin bu döneminde çatıştıkları İran siyasetini aşarak, onun yerini almışlardır. “*Anadolu'nun Türkleşmesi*” bunun bir ifadesidir (Sezer, 1979:11).

İran coğrafyası, Orta Doğu'nun merkezinde yer almakla birlikte önemli ticaret yollarının güzergahında olup, Doğu'dan Batı'ya olan göçlerin istikametinde yer almıştır. Türkler açısından İran coğrafyası, köprü vazifesi gören; her daim stratejik öneme sahip olan bir bölge olmuştur. Orta Asya, büyük bir uygarlık merkezidir. Tarihin büyük göçebe devletlerini veya bozkır imparatorluklarını kuran fatihler bu topraklarda dünyaya gelmişlerdir. Göçebe bir topluluk olarak tasvir edilen Türk-İslam dünyasına yeni bir çehre kazandıran Selçuklular bu coğrafyada büyüüp gelişmişlerdir. Daha da önemlisi bu göçebe topluluklar yaşam tarzlarıyla yerleşikleri etkileyebilecek kadar kültürel birikime sahiptirler (İzgi, 2002:463-465).

Dünya ticareti gelişmesini göçebelere borçludur. Göçebeler olmadan Orta Asya aşılması imkânsız bir duvar olarak kalacak; Çin-Hindistan ticareti böylesine erken doğmayacaktır. Çin'in başkentinden Akdeniz'e ve Anadolu'ya oradan da Avrupa'ya kadar çeşitli uğrak noktalardan geçerek uzanan İpek Yolu, medeniyet tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Göçebe halklar, üretici Doğu toplumları ile Batı arasında aracılık etmişler, bu sayede dünya çapında rol oynamışlardır. Bu onlara siyasi bir önem de kazandırmıştır. Bir anlamda dünya ticaret yollarının bekçiliğini yapmışlardır. Bu durumda Orta Asya bozkırları dünya ticaret yollarının kavşağı olmuştur. Bu durum zengin şehirlerin kurulmasına da olanak vermiştir.

Yakın Doğu'da Türkler öncelikle Doğu-Batı çatışmasında belli bir cephenin koruyucusu ve sözcüsü olarak ortaya çıkan "Asker-Devletler" geleneğine sahip çıkmıştır. Türkler için İslamiyet, Doğu halklarının Batı'ya karşı birlik ve dayanışmasının çatışma temelinde ifadesidir. Göçebe toplumlar İslamiyet'i benimsemeleriyle tarihte ilk defa yerleşik Doğu uygarlıklarıyla ilişkilerinde olumlu bir rol oynama olanağı bulmuşlardır. Türkler Yakın Doğu'da İslamiyet'le birlikte Batı saldırganlığına karşı cephe savaşıllığının ve cephe ideolojisinin savunucusu olmuşlardır. Yakın Doğu'da göçebe-yerleşik çelişkisi yanında Doğu-Batı çatışmasının süreklilik kazanması askerlik işlerinin önem kazanmasına neden olmuş ve giderek askeri görevler, cephe siyaseti üretim ilişkilerinden bağımsız bir devlet işi olmuştur.

Türk tarihinin Orta Asya'daki birinci döneminde Türkler kimliklerini Çin ve İran'la sürdürdükleri çatışmalarla tanımlayacaklardır. Buna karşılık Türkler tarihlerinin ikinci döneminde Yakın Doğu'da çatıştıkları İran'ın yerini almışlardır. Türklerin bu çatışmayı aşmaları kendilerine yeni bir vatan kazandırmıştır.

Genel Türk toplum tarihi içinde Anadolu'daki serüveni bir yerde Türklerin kimliğini yitirmeden Yakın Doğu'da bir yurt edinmelerinin serüvenidir. Bu olayda tarihi koşullar yanında Anadolu'nun özellikleri, tarih içindeki konumu ve rolü de etkili olmuştur. Anadolu, tarih boyunca Doğu-Batı ilişkilerinin düğümlendiği merkez durumundadır. İran'ın siyaseti, Türklerin Anadolu'ya sevk edilerek, Anadolu'da bir yerde savaş işleriyle meşgul edilip, çekişme ve çatışma içinde kırılmaları ve tükenmeleri amaçlanmıştır. Ancak Türkler Anadolu'da İslamiyet ile Bizans arasında bir sınır çekişmesine dönen çekişmeyi aşmışlardır. Tarihin ve dünyanın bütünlüğünü sağlayan toplumlar arası bir örneklik, Batı kalıplarına uygunluk değil Doğu-Batı çatışması olmuştur (Sezer, 1979:13)

Tarihte Doğu-Batı ilişkilerini en geniş ve en yoğun bir biçimde yaşamış sayılı ülkelerden biri Türkiye'dir. Dünya tarihiyle kesişen Doğu-Batı ilişkileri içinde ve merkezinde bulunmaktayız. Stratejik olarak İran ve Türkiye her daim önemini koruyan iki komşu ülke konumunda olmuştur.

Atatürk'ün 1925 sonrası yönetimi Türk toplumuna, modern bir sıçrayış yapmada cüretli bir girişim olarak addedilmiştir (Zürcher, 2016: 273). Sosyoloji, toplum ilişkileri konusuna eğilmektedir. Toplum olayları, mekanik olaylar olmaktan uzaktır. Tarihin dışında gerçekleşmemekte, tarih içinde bir anlam, bir yön, bir biçim kazanmaktadır. Çok yönlü etkiler dizisi, toplum yaşamında birikime bir canlılık kazandırmakta ve toplum yaşamını zenginleştirmektedir. Toplumların canlılığı ve zenginliği ise tarihin konusunu oluşturmaktadır. Sosyolojinin ilgi alanı olan toplum ilişkileri, toplumsal birikimin başka deyişle tarihin ürünüdür (Sezer, 2015: 57).

Her iki ülkede de daha önceki modernleşme çabalarının başarısız olduğuna yönelik algı Türkiye ve İran'ı modernleşme sürecine itmiştir. İran Anayasal hareketlerinin I. Dünya Savaşı'nın patlamasından hemen önceki yıllarda başarısızlığa uğraması ve savaş sırasında İran'ın siyasal çözülüşü, kısmen işgali; Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları sırasında Avrupa'daki eyaletlerini kaybetmesi ve ardından gelen yenilgi, daha sonra gelen parçalanma tehlikesiyle iki ülkenin aydınlar topluluğunun, ulusun vekili olarak ülkenin birliğini, egemenliğini sağlarken diğer yandan ülkenin gittikçe büyüyen geri kalmışlık sorunlarını çözebilecek, güçlü bir yönetim tesis edebilecek tek adam aramaktan başka seçenek bırakmamıştır (Atabaki ve Zürcher, 2012: 5).

Türkiye’de Mustafa Kemal Atatürk, İran’da Rıza Şah’ın iktidarı ele geçirmesi iki komşu ülkede modernleşme süreçlerine ivme kazandırmıştır. Atatürk ve Rıza Şah modernleşme dönemleri benzer kaygıların ürünü olmak hemen hemen aynı dönemde ortaya çıkmıştır ve bu durum karşılaştırma yapmaya zemin hazırlamıştır. Karşılaştırma ve kıyaslamayla konunun sınırlanması ve şekillenmesi çalışılan konuya kolaylık sağlamasının yanında konunun daha iyi anlaşılabilceğı düşünölmüştür. Modernleşme sürecinde Rıza Şah’ın kendisine örnek aldığı kişilik Atatürk olmuştur. Rıza Şah, 1920’lerde Türkiye’den uzağı bakma ihtiyacı hissetmemiştir (Axworthy, 2016: 274). Farklı sebeplerle kendi toplumlarında “kahraman” olan bu liderlerin devlet yaratma konusundaki görüşlerinin ortak olması birbirlerine dostça yaklaşımlarının en büyük nedeni olmuştur. Hem Atatürk hem de Rıza Şah tarihsel süreçte modernleşme çabalarıyla dönemlerine damgalarını vurmuşlardır.

İran, dünya tarihinde gelmiş geçmiş en önemli Devletlerden birisidir. İlk çağlardan günümüze varlığını koruyabilmiştir. Batı dışı, özelde İslam dünyasında bağımsız kalmaya çalışan iki Müslüman ülkenin modernleşme süreci değerlendirilmeye değerdir. Türk Kamuoyunda İran her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Öyle ki İlber Ortaylı, “Türkiye’den çıkınca ilk görölmesi gereken yer İran’dır. Bunun nedeni de çok basittir: İran’ı anlamadan Türkiye’yi anlayamazsınız” demiştir (Ortaylı, 2019: 98).

Türkçe literatürde Türk-İran ilişkilerine yönelik çalışmalar sanılanın aksine az sayıda olmuştur. Popüler kitapları saymazsak çalışmaların çoğı üniversitelerde yapılan tez çalışmalarıdır. Bunlar da çoğunlukla Osmanlının son döneminin ve Cumhuriyet döneminin siyasal ilişkileri üzerinedir; çoğı İran üzerine yüzeysel bilgiler içerir. Türk-İran siyasal ilişkileri üzerine Türkçe literatürde birbirine benzer çalışmaların dışında değerdendirilebilecek, konu üzerine bir dizi makaleleri olan, Gökhan Çetinsaya çalışmalarıdır. Ancak onlar da Türk-İran ilişkilerinin daha çok diplomasi ve siyasal ilişkilerine yönelik çalışmalar olduğundan modernleşme bağlamında yeterli bilgi ve yorum içermez.

Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk yayınlanan Farsça gazete olan Ahter üzerine Almanca bir tez çalışması ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İranlıların 19. yüzyıldaki faaliyetleri üzerine olan makaleler Fransızca ve İngilizce olarak yakın zamanlarda yayınlanmıştır. Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher’in Türkiye ve İran’ı konu

modernleşme eksenindeki çalışmaları önemlidir. Meliha Anbarcıoğlu'nun Atatürk ve Rıza Şah dönemlerindeki Türk-İran ilişkilerini, Türkiye ve İran'daki inkılâplar çerçevesinde ele alan makalesini, Oberling'in ve Amuzegar'ın Atatürk ve Rıza Han karşılaştırmalarını, Thierry Zarcone'un Osmanlı Meşrutiyet döneminde İstanbul'da Farsça yayınlanan Şems gazetesi hakkındaki tercüme makalelerini ve İran Kültür Müsteşarlığının yayın organı Aşina periyodığında, genelde kültürel yakınlığa vurgu yapan, makaleleri saymazsak Türkçe literatürde konuyla doğrudan ilgisi olan çalışma yok denilebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan başlayarak İran devriminin gerçekleştiği 1979'a kadar Türkiye'de İran konusuna ciddi anlamda ilgi gösterilmediği görülmektedir. Bu dönemde ortaya konan kitapların, araştırma eserlerinin sayısının azlığı bunu kanıtlar niteliktedir. Türk siyasetinin de uzun yıllar Ortadoğu ve onun bir parçası olan İran üzerine söz konusu dönemle ilgili çok fazla çalışma yapmadığı görülmektedir. 1926 yılında Vatan Gazetesinde İran konulu bir dizi makale yayınlayan Ruşeni Bey: *“İtiraf etmeliyiz ki bütün dünyanın İran'ı bizden öğrenmesi icap ederken biz İran'a dair malumatı düşman gazetelerinden alıyoruz”* (Barkın, 1926) diye serzenişte bulunurken, İran'ı tanıma ve araştırma konusundaki kayıtsızlığa da dikkat çekmektedir. Yine de bu dönemde İran hakkında ele alınmış çalışmalara rastlamak mümkündür.

Cumhuriyetin ilk yıllarında İran'a Tahran Büyükelçisi olarak atanan Mahmut Şevket Esendal'ın “Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar” adlı eseri ve yine büyükelçilik göreviyle Tahran'a giden Hüsrev Gerede'nin “İran Hatıratı” adlı kitabı bu dönem İran hakkında bilgi edinilecek anı türünden eserlerdir. Hüsrev Gerede'nin gözlemleri, Türkiye'deki modernleşme hareketini yakından görmüş birisinin İran'daki benzer gelişmelere dair düşüncelerini içermesi bakımından oldukça önemlidir. Ahmet Ekrem tarafından 1934 yılında yazılan “Bugünkü İran” adlı eser Rıza Şah döneminden bahsetmektedir.

Vatan gazetesi yazarlarından Ruşeni Bey, 1926'da yazdığı İran konulu bir dizi makaleyi “İran'ın İçyüzü” adlı kitapta toplamıştır. İran'da önemli fikir adamlarından biri sayılan Ali Şeriatî'nin de kitaplarının birçoğu Türkçeye çevrilmiştir. Özellikle “Medeniyet ve Modernizm” adlı kitabı modernleşme kavramına farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Meliha Anbarcıoğlu'nun 1983'te Doğu Dilleri Dergisinde yayınladığı “Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan Reformlar” adlı makalesinde

Atatürk ve Rıza Han dönemlerindeki Türk-İran ilişkilerini, Türkiye ve İran'daki inkılaplar çerçevesinde ele alan bir makalesi bulunmaktadır. Mehmet Saray'ın ilk Türk-İran ilişkilerinin başladığı tarihten 1990'lı yıllara kadar süregelen Türk-İran ilişkilerini anlattığı "Türk-İran İlişkileri" adlı kitabı bulunmaktadır. Türkiye'de Murat Belge, Nilüfer Göle, Mustafa Armağan gibi Türk yazar ve bilim insanları yazılarında bu vurguyu yapmaya başlamışlardır. İran'da ise Homayun Katauzyan, Ervard Abrahamian, Rıza Ghods gibi İranlı bilim insanları bu vurguyu daha sesli dillendirmeye başlamışlardır. Çetinsaya (1999), yaptığı araştırmada Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinin, Türkiye-İran ilişkilerine etkisini incelemiştir. Aynı doğrultuda Anbarcıoğlu (1983) tarafından yapılan araştırmada İran'da yapılan inkılaplara Mustafa Kemal Atatürk'ün etkisi ve Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinin bu duruma olan katkısı incelenmiştir.

Bu doğrultuda yapılan tez araştırmaların kısaca özetleri şu şekildedir: Çebi (2019) tarafından yapılan yüksek lisans tezi çalışmasında İran'da modernleşme kavramını ulema ve iktidar bağlamında incelemiştir. Bu doğrultuda konuya tarihsel perspektifte bakılarak, İran devletinin tarihsel gelişimini ve Rıza Şah dönemi yapılan reformlar ve bu reformların ulema ile ilişkileri incelenmiştir.

Kabiri (2019) tarafından yapılan doktora çalışmasında İran modernleşmesi bağlamında sosyolojinin doğuşu ele alınmıştır. Ancak bu araştırmada Rıza Şah'tan sonra gelen Muhammed Rıza Şah dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde yaşanan gelişmeler sosyolojik açıdan ele alınmıştır. Bu çalışmada ise bir bütün olarak Türk-İran modernleşme çabaları tarihsel bütünlüğü içinde sosyolojik perspektiften incelenmeye çalışılmıştır.

1.1 Çalışmanın Konusu

Bu çalışma, Türkiye, İran bağlamında Atatürk ve Rıza Şah döneminin belirli tarihlerini kapsayacak şekilde modernleşme süreçlerinin karşılaştırılmalı olarak aldığı anlam, bu süreçte olgunun yarattığı etki ve sonuçlarının incelenmesi olacaktır. Temel bağlayıcı argüman modernleşme etkisidir.

1.2 Konunun Önemi

Türk ve İran modernleşmesi benzer kaygıların ürünü olmakla birlikte ülke gerçekleri bu süreçte belirleyici etkiler göstermektedir. Atatürk ve Rıza Şah önderliğindeki değişim hareketlerinin karşılaştırılmalı olarak incelenmesi iki ülkenin modernleşme süreçlerini anlayabilmek için oldukça önemlidir. Çok yönlü değişimin yaşandığı bu ülkelerin arasındaki etkileşim önemlidir. Karşılaştırma, incelenen toplumlar arasındaki ilişki dinamiklerinin anlaşılmasına da katkı sağlamaktadır. Sosyolojik anlayışın ürettiği modernleşme olgusunu iki ülke deneyimlerinin etkisiyle farklı biçimde okumanın mümkün olabileceği düşünülmüştür. Türkiye ve İran Ortadoğu'nun iki önemli ülkesi konumundadır. Her iki ülkenin geçirdiği aşamalar temelde modernleşme süreçlerine dayanmaktadır. Karşılaştırılmalı araştırmalar değişim, gelişim ve farklılaşmaların incelenmesi açısından günümüz problemlerinin anlaşılmasında önemli katkılar sağlayacaktır.

Modernleşmenin toplum düzlemindeki gelişim seyri, modernleşme sürecinin incelenen toplumlara nasıl bir görünüm, kimlik kazandırdığı çalışmayı değerli kılmak için araştırmanın temel sorunsallarından olacaktır. Şüphesiz İran, Türk kamuoyunda hep önemli bir konu olmuştur. Batı kaynaklı modernlik paradigması, Batı dışı toplumlardan olan Türkiye ve İran'da aldığı anlam ve Türk modernleşmesinin, İran modernleşmesine etkisini incelemek önemlidir. Türk- İran ilişkilerinin modernleşme süreçleriyle, iki ülke liderinin toplumlarına kazandırdığı anlam incelenmeye çalışılmıştır.

Toplumsal bir olgu ve olayı kendi dinamikleri ve şartları içerisinde değerlendirmeye çalışmak önemlidir. Çalışma bu bakış açısı ile yazılmıştır.

1.3 Konunun Güçlükleri

Türk ve İran modernleşmeleri hemen hemen aynı dönemde başlamıştır. Modernleşme olgusu kendi başına sorunlu bir alana sahiptir. Bu olgunun sosyolojide aldığı anlam değerlendirilmeye çalışılacaktır. Olgu kendi içinde aynı zamanda belirlenen dönemler içerisinde iki ülkede yaptığı etki bakımından da değerlendirilmiştir. Çalışmada kaynak tarama yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda konu ile ilgili olarak veri tabanları taranmış, konu ile ilgili kitap, makale ve internet kaynaklarından yararlanılmıştır. Araştırma tarama modeline uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Konunun sosyoloji ve sosyal bilimlerdeki önemi dikkate alınarak, farklı kaynaklara ulaşılarak konu değerlendirilmeye çalışılmıştır. İran arşivlerine dil güçlüğünden dolayı kısıtlı düzeyde ulaşılmıştır ancak çeviri kitaplara mümkün olduğunca ulaşılmış ve modernleşmeyi ele alan temel metinler incelenmiştir.

1.4 Konunun Sınırları

Çalışma, Atatürk ve Rıza Şah Dönemlerini temel olarak konu edinmiştir. Ancak Türkiye, sahip olduğu Osmanlı geçmişi hesaba katılmaksızın anlaşılabilir bu sebepten kısa da olsa çeşitli başlıklarda bu konuya değinilmeye çalışılacaktır. Belirli ve dolayısıyla sınırlandırılmış bir dönem ele alınacağı için temel problem üzerinde durulmaya çalışılacaktır. İncelenen dönemin olay ve olguları modernleşme bağlamının dışında da etkilere sahip olmuştur ancak bu sosyoloji disiplininin dışında kalan etkilere de. Bu birbirini etkileyen olay ve olgular modernleşme bağlamının dışında incelenmeyecektir. Çalışmanın merkezine yerleştirilen modernleşmenin Batı dışı iki ülke olan Türkiye ve İran'da aldığı anlam sorgulanırken modernleşme sürecinde olgunun yarattığı etkinin olumlu- olumsuz yönleri incelenmeye çalışılacaktır. Sürecin çok yönlü etkisinden dolayı genel çıkarımlar elde etmek güçtür ancak mümkün olduğunca çalışma belirlenen çerçeveye sığdırılarak incelenecektir. Belirli bir dönem belirtildiği için çalışma 90-100 sayfa aralığı ile sınırlandırılacaktır.

1.5 Konunun Problemi

1. Modernlik, modernleşme kavramları ve algısı nedir? Ortaya çıkışından belirtilen dönemlere kadar ne gibi süreçlerde hangi anlamlarda kullanılmıştır?

2. Modernleşme süreci, Batı dışı iki ülke olan Türkiye ve İran'da Atatürk ve Rıza Şah etkisiyle nasıl bir anlam almıştır?

3. Türk modernleşmesinin İran modernleşme deneyimine etkisi, iki ülkenin modernleşme konusunda ayrılan veya ortak olan yönleri, modernleşmeyi algılama, uygulama ve sonuçlarının kazandırdığı pratikler nelerdir?

Bu soruların ekseninde çözüm bulunmaya çalışılarak çalışma oluşturulacaktır. Bu konu farklı disiplinleri de etkileyen önemli ve ayrıntılı bir konudur. Konunun sorunlarla doğrudan ilişkisi olmayan yön ve boyutları önemsiz değildir ama başka bir çalışma konusudur. Hem Türkiye hem de İran için kökleri uzun bir geçmişe dayalı ve boyutları çok yönlüdür. Ana bağlamdan uzaklaşmama kaygısından dolayı bazı olay ve olgulara atıf yapılmayacaktır. Türkiye'nin modernleşme başlangıç noktasına değişik yanıtlar vermek mümkündür ancak ele alınacak dönem 1924 sonrası yani Türk toplumunda modern bir sıçrayışın, cüretli girişimlerin yaşandığı ve komşu ülkemiz İran'ın da modernleşme sürecinde Türkiye'yi adım adım izleyerek örnek aldığı bir dönem seçilmiştir.

1.6 Plan

Bu çalışma üç temel bölümden oluşmuştur:

Birinci bölümde, sıkça kullanılacak olan modernlik ve modernleşme kavramları üzerinde durulmuş, Batı'da modernliğin aldığı anlam ve İslam toplumlarının modernleşme tecrübesi sorgulanmıştır.

İkinci bölümde, Türk modernleşme ve İran modernleşme deneyimleri üzerinde durulmuş, Batı dışı iki ülke olan Türkiye ve İran'daki modernleşme olgusu incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, Atatürk ve Rıza Şah'ın modern topluma dönüşme çabaları incelenmiş, iki karizmatik liderin ülkelerindeki modernleşme süreçleri belirlenen dönemlerde incelenmiştir.

2 MODERNLİK VE MODERNLEŞME ÜZERİNE

2.1 Modernlik, Modernite, Modernleşme Kavramları

Modernleşme kavramını açıklayabilmek için, önce modern ve modernlik kavramlarını tanımlamak gerekmektedir. Modern, modernlik ve modernleşme birbirleriyle bağlantılı kavramlardır. Ancak bu kavramlar konuyla ilgi çalışmalarda birden fazla şekilde tanımlanmış ve bazen birbirinin yerine kullanılmıştır. Bu nedenle bu kavramların herkes tarafından kabul edilmiş bir tanımını bulmak ve bu kavramları birbirinden ayrı olarak tanımlamak oldukça zorlaşmıştır. Buna karşın bu kavramların yaygın kullanımlarından hareketle bir tanımlama yapılırsa, “modern”, bir terimdir ve Latince “modus” dan gelmektedir. Halihazırda olan, şimdiki zamana ait olan demektir (Childs, 2010: 22). Bu anlamıyla “düne ait” olandan, yapılan zamansal bir ayrıma işaret eder. Üstü kapalı olarak bir çağ değişimi anlamı taşır (Davison, 2012: 54). Kullanımda ise modern kavramı ile Jeanniere’nin de (2011: 111) belirttiği gibi, yenin, gündelik yaşamda modaya uygun tutumların, teknik ilerleme, emek dünyası ve endüstriyel alanda ortaya çıkan yeni durumun ve bunların sonucunda ortaya çıkan bireyler arasındaki karşılıklı bağımlılığa dayanan yeni ilişki biçiminin anlatılmak istendiği söylenebilir. Dolayısıyla modern kelimesinin oldukça yaygın bir kullanım alanı vardır ve çoğunlukla günlük kullanımdaki anlamı ile bilimsel çalışmalardaki anlamı arasında da farklar vardır.

Bauman, modernliğin ortaya çıkışını; vahşi kültürlerin bahçe kültürlerine dönüşmesi süreci olarak nitelendirir. 17. yüzyılda bu süreç ivme kazanmış, 19. yüzyılda ise söz konusu süreç Avrupa yarımadasının batı ucunda genel olarak tamamlanmıştır. Oradaki başarısı sayesinde bu süreç, dünyanın geri kalanınca gıpta edilecek ya da onlara dayatılacak bir örüntü haline gelmiştir. Vahşi kültürden bahçe kültürüne geçiş, yalnızca bir toprak parçasında gerçekleştirilen bir işlem değildir; daha önce bilinmeyen amaçlara yönelmiş ve daha önce var olmayan becerileri gerektiren yeni bir rolün, yani bahçıvan rolünün ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Bahçe kültürlerinin kendilerini yeniden üretmek için tasarıma ve gözetime gereksinimleri vardır. Bahçıvan olmadan bahçe kültürleri yok olur, her yanı yabancı otlar kaplar (Bauman, 1996: 65-67).

Marx'tan etkilenen entelektüeller, modern dünyayı biçimlendiren ana gücü kapitalizmde görürler (Giddens, 2012: 17). Durkheim, modern kurumların doğasını endüstrileşmenin etkisi bazında incelemiş ve kapitalizme değil endüstriyel bir düzende ortaya çıkan iş bölümüne vurgu yapmıştır (Giddens, 2012: 18). Durkheim'in modernliği yaşayan toplumu anlama ve çözümleme çabasında kilit sözcük toplumsal düzendir. Durkheim, bir değişme döneminin ardından toplumsal düzenin nasıl tekrardan kurulduğunu analiz etmeye çalışır ve cevabı iş bölümünün giderek gelişmesi sonucunda toplumsal dayanışmanın dönüşüme uğramasında bulur (Slattery, 2015: 114). Max Weber'in modern çağın ruhu arayışında, "rasyonelleşme" kavramı temel temayı oluşturmaktadır. Weber rasyonalizasyonla, modern dünyayı sistematik bir şekilde dönüşüme uğratan, birbiriyle ilişkili bir dizi toplumsal sürece atıfta bulunmuştur (Turner, 2014: 37). Önceki toplumlar gelenek, din veya kişisel karizma gibi irrasyonel inançlar veya düşünce sistemlerine dayanırlarken, modern toplum mantığa ve akla dayanır (Slattery, 2015: 79). Weber, çeşitli dinlerin modern dünyevileşme ve akılcılaşmayı nasıl etkilediğini gösterir ve dünya-tarihsel modernizasyon sürecini bir rasyonalizasyon süreci olarak yorumlamaya çalışır (Çiğdem, 1997: 77). Toplumsal bir süreç olarak rasyonalizasyon, bilimsel aklın gündelik dünyaya sistematik bir şekilde uygulanmasını içermektedir (Turner, 2014: 37). Ancak Weber'in rasyonalizasyon süreci, Batı toplumlarının gelişim çizgisini açıklamakla birlikte bu çizginin sadece Batı'ya özgün olduğunu ileri sürmektedir (Çiğdem, 1997: 78).

Modernliğin tam olarak hangi yüzyılda başladığı tartışmalı bir konu olmuştur. Batı'da 15. 16. ve 17. yüzyıllarda oluşan bir dizi önemli gelişme yaşanmıştır. Hepsi de art arda gelmiş ve birbirini tetikleyen düşünsel, bilimsel, ekonomik, siyasal ve sosyal nitelikli değişimler olmuştur. Bu değişimler 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren başlayan hümanizm akımı, reform hareketleri ve coğrafi keşifleri de içine alan ticari, ekonomik gelişmelerle, kapitalizm bir sosyoekonomik sistem olarak tarih sahnesinde yerini alması, 17. yüzyılda düşünce ve bilimde sağlanan yöntem değişiklikleri, 18. yüzyılda aydınlanma felsefesi ve sanayi devrimi şeklinde sıralanan aşamalardır. Modernlik kavramı da modern kelimesinin bazı anlamlarını içermekle beraber ondan farklı olarak genellikle belli dönemden sonra ortaya çıkmış olan bir yaşam ve düşünme biçimini anlatmak için kullanılmaktadır.

Bu anlamıyla 17. yüzyılda Avrupa’da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret eder (Giddens, 2004: 11). Başka bir ifadeyle, toplumsal hayatın bütün alanlarındaki ölçütlerin rasyonelleşmesi olarak tanımlanmaktadır (Sevil, 2005: 11). Bu anlamda modernliği “*endüstrileşmeyle, kentleşmeyle ve laiklikle işlenerek ortaya çıkmış olan değişikliklere sahip bir yaşamı, yaşama ve deneyimleme biçimi*” (Childs, 2010: 26), “*gelenek-ötesi bir düzen*” (Giddens, 2014: 28) veya “*her çeşit gelenek, geçmiş, metafizik boyutlardan arınarak geleceğe yönelik ilerleme, kalkınma, özgürleşme ve rasyonelleşme çabası*” (Yıldırım, 2012: 27) olarak tanımlamak mümkündür. Ortaya çıkan yeni yaşam biçimini anlatmak için kullanılan bu terim aynı zamanda belli bir dönemden sonraki gelişmeleri anlatmak için de kullanılmaktadır. Bu terim Rönesans’tan başlayarak Batı tarihini içermek üzere ortaya atılmıştır ya da 17. yüzyılda Galileo’nin, Hobbes’un, Newton’ın, Leibniz’in ve Descartes’ın bilimsel devrimleriyle başlamış olan çağdır. Bu terim yine, 18. yüzyılın Aydınlanma Çağı’yla tartışmaya a

çılmıştır (Childs, 2010: 27).

Moderniteyi, devrimci geçişler sonucunda ortaya çıkan yeni durum olarak açıklayan Jeanniere’ye göre (2011: 113) yenedünya görüşünün ortaya çıkmasını sağlayan ilk alt-üst oluş fizikte başlamış, daha sonra bu bilinçlenme diğer alanları da kapsayacak şekilde genişlemiş ve bilimsel, siyasal, kültürel, teknik ve endüstriyel devrimlerin gerçekleşmesi sonucunda moderniteye geçiş sağlanmıştır. Modernliği, “dünyanın her köşesindeki insanlarca paylaşılan hayati bir deneyim tarzı; başka bir deyişle uzay ve zamana, ben ve ötekilere, yaşamın imkânları ve zorluklarına ilişkin bir deneyim tarzı” (Berman, 2014: 27) olarak adlandıran Berman’a göre modernlik üç evrede oluşmuştur. Bu evreler insanların modern hayatı yeni algılamaya başlamış oldukları 16. Yüzyılın başından, 18. Yüzyılın başına kadar olan ilk evre, 1790’dan sonra Fransız Devrimi ile başlayan ikinci evre ve 20. Yüzyıldaki üçüncü ve son evredir (Berman, 2014: 29). Aydın’a göre birinci evrede modernitenin felsefi temelini oluşturan Rönesans ve Aydınlanma gerçekleşmiştir. İkinci evrede modernite kurumsallaşmış, bu dönemde sanayileşmeyle kapitalizm, laiklik ve demokrasi gibi alanlarda büyük gelişmeler yaşanmıştır. Üçüncü evrede ise modernitenin etkisi tüm dünyaya yayılmıştır (Berman, 2014: 29).

Berman'ın ifadesiyle modern olmak, bizlere serüven, güç, coşku, gelişme, kendimizi ve dünyayı dönüştürme olanakları vaat eden; fakat diğer yandan da sahip olduğumuz her şeyi, bildiğimiz her şeyi, olduğumuz her şeyi yok etmekle tehdit eden bir ortamda bulmaktır (Berman, 1994: 11). Karl Marx, komünist manifestoda kendi dönemine ilişkin alt üst oluşları betimlerken katı olan her şeyin buharlaştığını belirtir. Berman'a göre modern olmak Marx'ın metaforuna başvuruyla, katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği bir evrenin parçası olmaktadır (Berman, 1994: 12). Modernleşme, kimilerine göre “eylem halindeki modernliği” nitelemekte (Touraine, 2004: 44), kimilerine göre ise “insanlığın hayatı bir deneyim tarzı olarak sürekli bir oluş halinde yaşadığı süreçleri” (Berman, 1999: 23) tanımlamaktadır. Bu kavram diğer yandan “Batı Avrupa'da Orta Çağın sonunda başlayan ve günümüz de en uzak ülkeleri bile içine alan devasa dönüşüm” (Rustow, 1964: 3) olarak da adlandırılmaktadır. Eisenstadt ise aynı kavramı, “*On yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da gelişen, daha sonrasında diğer Avrupa devletlerine ve (nihayet) on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda da Asya, Afrika ve Güney Amerika kıtalarına yayılan, ekonomik, siyasal ve toplumsal süreçler yönünde açığa çıkan dönüşümler*” olarak ele almaktadır (Eisenstadt, 1966: 1).

Black, modernleşme yerine daha çok “çağdaşlaşma” terimini kullanmakta (Black, 1989: 19) çağdaşlaşmayı “*Tarih boyunca gelişmiş kurumların insanın bilgisindeki görülmemiş artışı yansıtan ve hızla değişen işlevlere uyarlanması süreci*” olarak tanımlamaktadır (Shills, 2004: 103). Modernlik, “modern olanın” belirlediği gerçekliklere uygun hâle dönüşme olarak bir olgu durumu yaratır. Modernleşme ise bu var olan modern olma durumuna kendini uyarlama eylemi olarak bir süreci yaratır (Özkeraz, 2003: 43). Modernlik öncelikli bir yere sahiptir, modernleşme ise var olana bağlı olarak sonra gerçekleşir. Modernleşme, bilgi ve bilgiye bağlı olarak üretilen gelişmiş/ ileri kurumların hızlı işlevsel değişimine ve yeni biçimine toplumun uyarlanması süreci olarak tanımlanabilir. Max Weber'e göre modernleşme olgusu birbiriyle bağlantılı iki sorunu beraberinde getirmiştir. Bu sorunlar anlam kaybı ve özgürlük kaybıdır. Anlam kaybının nedeni, değer alanlarının birbirlerinden farklılaşmasıdır. Özgürlük kaybının nedeni ise öncelikle varlıklarını sürdürmek amacıyla araçsal akılla kendilerini yönlendiren işlev sistemlerinin güncel yaşam alanından özerkleşmesidir (Atiker, 1998: 24).

Weber, anlam kaybının modernleşme sürecinde dünya tablolarının zorunlu olarak parçalanmaları sonucunda ortaya çıktığı belirtir. Değerler düzeyinde geçerlilik taleplerindeki farklılaşma, eylem yönelimlerindeki gerilimlere neden olur. Birbiriyle uzlaşmaz değer ve yaşam düzenlerinin karşıtlığı sonucunda dünya anlamını yitirmiştir (Atiker, 1998: 25-26). Habermas anlam kaybı konusunda Weber'den farklı görüşleri sürmektedir. Habermas'a göre anlam kaybının asıl nedeni iletişimsel güncel yaşam pratiğinin parasallaşması ve bürokratikleşmesidir (Atiker, 1998: 27). Weber, toplumsal süreçleri denetleme ve eş güdümlene konularında bürokrasiyi diğer örgütlenme biçimlerinden üstün görmektedir. Weber, bürokratikleşmeyi kaçınılmaz görmekle birlikte bürokratikleşme olgusunun trajik boyutuna da dikkat çekmektedir. Weber'e göre bürokrasi insani eylemin özerkliğini tehdit etmektedir. Toplumsal süreçleri etkin bir biçimde denetlemeye yönelik olmakla birlikte bürokrasi, bireysel yaratıcılığa yer vermeyen bir demir kafese yol açmaktadır. Böylece insanı adeta kendi oluşturduğu bir aygıtın mahkûmu haline getirmektedir. Bireysel çıkarların sistem çıkarları tarafından biçimlendirilmesi Habermas'ın ifadesiyle yaşam dünyasının kolonizasyonunu beraberinde getirmektedir (Atiker, 1998: 29). Modernliğin ortaya çıkardığı kitle olgusu da birey üzerinde aşındırıcı etkilerde bulunmaktadır. Kişilerin yalıtılmasına yol açan kitle olgusu bağlamında insan, kitle iletişim araçlarının yönlendirmesine açık hale gelmektedir. Kitle olgusu bireyi adeta eritmekte, acizlik, güçsüzlük modern insanın karakteristik özellikleri haline gelmektedir. Bu bağlamda haklar ve özgürlükler ve demokrasi ilkeleri etimolojik anlamlarını gittikçe yitirmektedirler (Aydın, 1997: 92).

Modernleşme kavramı, teorik olarak, tarihsel süreç içinde “eskimiş” olan geleneğe dayalı toplumsal, kültürel, siyasal yapıların, değerlerin ve ilkelerin çözülerek, yerlerine “yeni ve daha iyi” olduğu düşünülen ölçütlerin geçirildiği bir evrim sürecidir. Daha çabuk ve hızlı değişen ekonomik ve siyasal yapılarla hayat tarzlarının öne çıktığı bir değişim sürecinin adı olan modernleşme, öncelik ve zorunluluk arasında, belirli amaçları gerçekleştirmeye çalışır. Daha ileri ve daha çok modern olan Batı'ya bakılarak belirlenmiş bu amaçlar meşruluk, katılım, hareketlilik, kurumlaşma, istikrar, demokrasi, refah, eşitlik, bütünleşme, güvenlik, adalet, rasyonelleşme, hürriyet olarak sıralanabilir (Çetin, 2004: 12).

Modernleşme Batı dışında özgür ve iradi bir değişimden çok, Batı'ya bakılarak ve Batı'nın empoze ettiği biçimde yaşanması gereken güdümlü bir süreç olarak ortaya çıktığı ya da yayılmaya başladığı andan itibaren hem modern olan ve hem de modernleşen ülkelerde önemli tartışmalar başlatmıştır (Schabart, 1985: 17- 18). Ancak bu tartışmalarda ağırlıklı olarak yine modern olan ülkelerin entelektüellerinin rol almış olması, 19. yüzyıldan günümüze kadar yapıla gelen tüm modernleşme tartışmalarının belirli noktalarda toplanmasına yol açmıştır. Batı merkezliğine vurgunun yapılması, modern kavramını benzer şekilde algılama, gelenekselin olumsuzluğuna aynı anlamın yüklenmesi, tarihin yalnızca Batı'ya göre akışı ve Batı'nın dışında yokluğu, din, kültür ve değerlerin mutlaka Batılı biçimlerde görünmesi gerektiği, ihtiyaçların zaman ve mekândan bağımsız olarak Batılı ilişkilere göre belirlenmesi zorunluluğu doğurmuştur. Batılı olmayan toplumların değişim süreci “gelişme” ve “modernleşme” kavramları ile açıklanırken kimi zamanda “modernleşmekte olan” ve “gelişmekte olan” toplumlar olarak nitelendirilmektedir. “Gelişme” ve “modernleşme” kavramlarını ayırmayı gerekli görenler gelişmeyi ekonomik yapıdaki değişiklikler, modernleşmeyi ise ekonomik değişimle birlikte sosyal, kültürel, politik ve psikolojik değişme süreçleri olarak ifade etmektedirler. Modernleşmeci aydınlara göre Batılı olmayan toplumların gelişmesi ve kalkınması için önce modernleşmesi gereklidir (Canatan, 1995: 11-13). Ancak özellikle günümüzde yoğunlaşan ki bunda modernleşme yolundaki toplumların yaşadığı sıkıntılar ve hayal kırıklıklarının rolünün büyük olmasından dolayı, modernleşme eleştirileri daha çok modernleşme yolunda umdukları sonuca ulaşamayan toplumların entelektüellerince sürdürülmektedir.

Batılı bir kısım entelektüel ise kısmen bu Batı dışı entelektüellerin eleştirilerinin haklılığına ve kısmen de kendi toplumlarının açmazlarına karşı uyarıda bulunma sorumluluklarından katılmışlardır. İster içsel ister dışsal zorlama olsun sonuçta zihni, siyasi, ekonomik, sosyal ve psikolojik insan etkinlikleri değişimi harekete geçiren başlıca eylem alanlarıdır. Bu alanlar birbiriyle bağlantılı olarak bilimsel bilgilenme ve teknoloji kullanımının yaygınlaşmasına bağlı olarak insanın kendine ve kendi dışındaki dünyaya bakışını değiştirmektedir. Yeniliklerin hayatı kolaylaştırmasının yanında tarz değişimi ve yeni ilişki biçimleri toplumsal ve kültürel alanı farklılaştırmakta ve birey de buna uyum sağlamak için yeni iletişim kanalları ve davranış kodları geliştirmektedir (Harvey, 1999: 37).

Modernleşme yolundaki birey, sürekli değişimin yarattığı atmosfer içinde, geleneksel toplumun bireyine göre dinamiktir; devamlı tetiktir (Berger, 2000: 92-93). Modernleşme sürecinde merkezi devlet fikrinin yeniden düzenlenmesi ve temel haklara dayalı hukuksal düzenlemeler bireyin diğer bireyler, devlet ve toplum karşısında yeniden konumlandırılmasını gerektirmektedir (Grunebaum, 1993: 110). Verimliliğe dayalı ekonomik imkânlar, değişen toplum koşulları ve yabancı yaşam biçimlerinin etkisi yeni davranış modelleri geliştirmesine ve özgürleşmesine giden süreci başlatmaktadır (Köker, 2000: 94-97). Modernliğe yönelim hem yaratıcı hem de yıkıcı sonuçlar doğurmakta; düşünce ve faaliyet çeşitliği, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin çok yönlülüğü ve hukuki düzenlemelerin ayrışması, bağımsızlıkla bağımlılık arasında çelişkili bir durum yaratmaktadır (Black, 1989: 36). Bu durum bütünleşmiş ya da kitlesel bir toplumda niteliği (özü, kendilik) korumayı güçleştirmektedir (Smith, 1996: 35). Bu noktada, toplumun öze ait nitelik ve kendi olma durumunu yeniden kazanabilmesinin de önünde duran yeni olumsuzluklar belirmektedir. Bu olumsuzlukların izole edilmesinde genellikle devlet, birey ve toplumdan fedakârlık beklemektedir.

Toplumsal fedakârlığın kendi refah düzeylerini düşürmesinden insanların huzursuz olduğu; nüfus artışı ve ölüm oranlarının düşmesine bağlı olarak üretim tüketim dengesinde, tüketimin artmasının tehdit oluşturduğu; bireyin, geleneksel yüz yüze ilişkilerinin yerini modern toplumda yalnızlığın ve yabancılaşmasının aldığı, bu noktada bireyler arası bağlılık yoksunluğunun, kimlik yitiminin, güvenlik kaygısı ve toplumsal suç artışının birey psikolojisini olumsuz etkilediğinin altı çizilmelidir (Black, 1989: 38). Üretilen modern bilgi ve teknolojinin daha kolay, çok yönlü ve hızlı yayılmasına karşılık modernleşmenin diğer göstergelerinin ortaya çıkışı bunlara göre çok daha yavaş gerçekleşmekte ve yayılma etkilerinin görülmesine rağmen bu etkilerin değişik sonuçlar verdiği saptanmaktadır (Berger, 2000: 162). Toplumu harekete geçiren iç ve dış dinamiklerin toplumlar arasında farklı özellikler taşımasına göre bakıldığında bir toplumdaki diğerine tek tip modernleşme ya da aynı modernleşme modeli görülmez (Smith, 1996: 90). Black (1989: 63),

“Kesinlikle bilinen şey şudur: Daha sonra çağdaşlaşanlar arasında hiçbir toplum, çağdaşlaşmayı en önce başaran toplumlarınkine çok benzeyen bir çağdaş kurumlar modeli geliştiremez. Bazı toplumlar merkezi siyasal kurumlar geliştirmeyi kolay, bazıları bunu güç bulur; bazıları sanayinin yaşam biçimine

kendilerini çabuk uydurur, oysa başkaları geleneksel inanç ve pratiklerden gelen büyük engelleri aşmak zorunda...” (Black, 1989: 63).

Çin örneğinden hareketle Black, bazen toplumun çağdaşlaşmaya uzun süre duyarsız kalabileceğini ve çağdaşlaşmaya ihtiyaç hissetmeyebileceğini söyler (Black, 1989: 64). Ancak ihtiyaç hissettiği andan itibaren de geç kalmışlığın verdiği açığı kapatma güdüsü geçmişten radikal bir “kopuş” veya “acımasız bir unutuş” yaratmaktadır (Göle, 1998: 59-60).

Türkiye ve İran gibi İslam toplumlarında inanç ve kültürün güçlü doğası ve merkezi otorite fikrinin uzun tarihi geçmişi avantaj ve dezavantajları beraberinde getirir. İslam doğuşundan itibaren medeniyet üslubunda birey, toplum ve devlet ilişkilerinde bütün davranış biçimlerini önceden belirleyecek kurallar ortaya koymuş ve zaman içinde bunları rafine hale getirerek hareket alanlarını ve çizgilerini belirginleştirmiştir. İslam bireye, topluma ve devlete inancın varlık alanında yaşama hakkı tanımıştır (Andersen- Seibert, 1987: 110-111).

Modernleşmeyi birey, devlet ve toplum düzlemlerindeki değişim ve dönüşümle ilgili maddi ve manevi alanların yeni bir hal alması olarak görmek gerekir. Yeni durumun ekonomik, kültürel, toplumsal yapı ve kurumların dönüşümü ile görülmesi icap eder. Ancak tarihi perspektif içinde yeni durumun göstergeleri anlamlı veriler oluşturmayabilir. Çok sayıda fabrika kurulabilir ama ticari gelişmeler az olabilir. Başka bir kültürel hayata girilmesine rağmen sanat ve estetik alanlarında hiçbir başarı görülmeyebilir. Modern okullar açılabilir ama müfredatı eski şekliyle sürdürülebilir. Bu tür olumsuzlukları sağlıklı biçimde görmek zordur. Onun için modernleşmenin aldığı mesafe en sağlıklı ve değişken yapılarıyla siyasal gelişmeleri izleyerek görülebilir. Siyasal gelişmeler çözümleme, karşılaştırma için elverişli bir çerçeve sağladığı gibi bir toplumun örgütsel temelini sağlayan kurumda, politik yapıdır (Bill ve Leiden, 1984: 6). Siyasal mücadeleler tarihi aynı zamanda çürüten rejimlerin ve toplumsal gelişmeyi engelleyen mekanizmalara karşı değişimci siyasal tepkinin verildiği tarih alanıdır. Sonuçta siyasal mücadeleler, tarih yazımına temel bir hat sağladığı gibi, yönetim mekanizmasını ele geçirme ve meşruluk sağlama araçlarıdır. Hele iktidarı ele geçirenlerin belli ilkelerden oluşan bir çalışma programı varsa çoğu zaman toplumu köklü değişikliklere uğratar ve kendi adını alan siyasal rejimler olarak kültürel yapıyı kendine özgü tarzıyla damgaladığı görülür.

Çok karmaşık bir süreç olan modernleşme siyasal olarak örgütlenmiş toplumlar da daha kolay incelenebilir (Black, 1989: 64). Yine de siyasal örgütlü toplumların seçilmesini keyfi bulan Black, bu örgütlerin ebedi olmadığını, zaman içinde parçalanıp başka birleşmeler olabileceğini belirterek, dipsiz kuyu gibi yoğun bilgi gerektiren toplumsal ve ekonomik incelemeleri karşılaştırma aşamasında ürettiği zorluklar olduğunu, bunun yerine gelenekle çağdaşlaşma arasındaki etkileşimin anlaşılmasının, yönünün belirlenmesinin ve sorunlarının daha kapsamlı kavranabilmesi için politikaya yönelmek gerektiğini vurgular (Black, 1989: 65).

Modernleşme süreci aynı zamanda bir değişim sürecidir. Sosyolojiyi yakından ilgilendiren bir süreçtir. Tarihin önemli dinamiklerinden olan değişim olgusu, karşılaşılan problemler ve bunlara üretilen çözümler üzerinden anlaşılır ve incelenebilir. Bu olgunun din, ideoloji, üslup ve değer sistemine nüfuz ederek bütün ifade etme yollarını biçimlendirdiği görülür. Tarih içinde değişimi sağlayan aktörlerin varlığı toplumsal bütünleşmenin belli aşamalara ulaşması ile mümkündür. Toplumun kendini ve sorunlarını kavraması, kimlik ve amaç birlikteliğinin sağlanması toplumsal bir ruhun oluşmasını sağlar. Bu ruhu dillendirenler genellikle siyasal gücü ellerinde tutanlar ya da bu gücü ele geçirmek için hareket edenlerdir (Dereli, 1975: 254- 255).

Modernleşme süreci siyasal bir ideolojinin ve eylem tarzının hayata geçirilmesi ile sonuçlanabilir (Aydemir, 1986: 79). Modernleşme yönünde değişim ve dönüşümü sağlayanlar ya geleneksel yapının çağın gereklerine uygun hâle getirilmesi için evrimci tavrı benimseyenler ya da geleneksel yapının çağa uymadığı için kökten değiştirilmesini öneren devrimci tavrı temsil edenler olarak iki biçimde ortaya çıkarlar (Bill ve Leiden, 1984: 177). İlki çoğu zaman toplumda güçlü geleneksel bağları olan ve konumlarını güçlendirecek ama toplumu daha az sarsacak girişimlerde bulunan temsilcilerdir; diğerleri ise daha çok toplumun geniş ama zayıf geleneksel bağları olan kesimlerinden gelirler. Daha çok toplumu dönüştürecek radikal girişimleri hayata geçirmeyi hedeflerler. Modernleşme, eğer iradi olarak bir toplumun seçkinlerince talep ediliyorsa, belli ön şartların gerçekleştiği bir zemin oluşur. En başta bireyin, toplumun veya devletin modernleşmeye ihtiyaç duymasını sağlayacak modern düşünce ve kurumlarla karşılaşınca halihazırdaki geleneksel durumun yetersizliğini görmesi gerekir. Birçok Batı dışı toplum Batı ile karşılaşmasında Batı emperyalizminin askeri, ekonomik, kültürel ve teknik üstünlüğü karşısında yenilgi yaşamıştır.

Çoğunlukla sömürgeleşen toplumlarda içe kapanma ve geleneksele sıkı sıkıya bağlanma gerçekleşirken az sayıda da olsa galiplerin, güçlerinin doğasını anlamak ve benimsemek isteyenler çıkmıştır. Ancak Batılı güçlerin genellikle emperyalist yüzü ile karşılaşan birçok toplumda acil olarak modernleşmek gerektiğine inanmış, yerel modernleşme taraftarları ortaya çıkmıştır. Bunların çıkışı ile siyasal gücü yönlendirmeleri çoğu zaman hızlı gerçekleşmiştir. Rusya, Japonya, Osmanlı/ Türkiye, İran ve Mısır gibi ülkelerde modernleşme yönünde adımlar atılırken modernliğin zihniyet dünyasına vakıf olma aynı zamanda; eş zamanlı gerçekleşmemiştir. Çoğu zaman kurumsal yenilikler yapılırken Batılı modern kurumlar aynen alınmış var olan toplumsal yapının buna nasıl tepkiler vereceği ve sonuçları hesap edilmemiştir (Andersen- Seibert, 1987: 107). Modernleşme birçok toplumda bu yüzden sorunlu ve sancılı bir başlangıca sahiptir.

Modernleşme, Batı dışı toplumda modern eğitim ve üretim yapılarının oluşturulması ile başlamıştır (Tachau, 1975: 10). Zaman içinde büyüyen eğitimliler ve ekonomik gelişmeler toplumsal, siyasal ve kültürel yapıların değişimini talep eden ve modernleşmeyi zorunlu gören ideolojik hareketleri doğurmuştur. Bu modernleşmeci politik tutumlar devletin yeniden tanımlanmasını, rejim değişimini, sosyo-ekonomik ilişkilerin yeniden belirlenmesini, toplumsal ve siyasal bütünleşmeyi ve bir ideoloji oluşturulmasını talep etmişlerdir. Modernleşme yoluna giren toplumlar var olan merkezi yapılarının gücü oranında modern unsurların girişini, benimsemek istediklerini ve modernleşmenin etkisini denetleme imkanları ölçüsünde farklılıklar oluştururlar. Sömürge toplumlarında modernleşmeye direnç, daha çok kültürel kurumlara bağlılık yoluyla gerçekleşirken, merkezi siyasal gücünü yitirmeyen toplumlarda direnç ve denetleme ise daha çok siyasal elitlerin çabalarına dayanır.

Black, ilk çağdaşlaşan toplumların sınır komşuları olan Ruslar ve Türklerin bulundukları coğrafyada “modernleşmenin etkisini” denetleyebilecek güçlü merkezi yapılarının varlığına işaret eder ve eğer bağımsız varlıklarını sürdürmek istiyorlarsa Batılı yöntemleri kabul etmek zorunda olduklarını anlayan uzak görüşlü yönetimlere sahip olduklarını söylemektedir (Black, 1989: 74- 76). İran gibi görece Batı etkisini geç hisseden devletlerde ise hem merkezi otoritenin gücünü tesiste çevresel güçlerin onayına bağlılık şartı ve güçsüz doğası, hem de toplumun modernleşmeye kayıtsızlığının yanında coğrafi ve toplumsal bütünleşmenin zayıflığı modern

unsurların girişini kontrol etmeyi güçleştirdiği gibi benimsenmesini sağlayacak öncülerin oluşumunu da geciktirmiştir. Ancak İran'da 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren sosyal protesto hareketlerinin en önemli argümanı Batılı teknik ve ürünlerin yerel teknik ve ürünleri yok ettiği üzerinde toplanmış ve merkezi hükümeti Batılı sızmalara karşı uyarıcı etki yapmıştır (Issawi, 1971: 76).

Modernleşme sürecinde toplumsal bütünleşme, bireyin yerel-geleneksel ilişkilere dayalı ve tek yönlü somut çıkarlarını kollayan sosyo-ekonomik dayanışma ve kültürel benzerlik üzerine kurulu bağlarının çözülerek, çok yönlü ve soyut bağlılık kodları ile çevrelenmiş rafine şehir kültürü ve bilimsel bilgi ve teknolojik yeniliğe dayalı endüstri merkezli bağlarının güçlenmesi olarak ortaya çıkar. Toplumsal refah artışının ve yeniliğin hayatı kolaylaştırması istenen sonucu; eğitilmiş iş gücü açığı, geleneksel üretimin yıkılması ile işsizlik ve göç olgusu, teknolojik hıza ayak uyduramama istenmeyen sonuçları doğurur. Çok yönlü toplumsal bütünleşme bireyin eğitim alma, teknoloji kullanma ve yeni anlayışlarla kendini gerçekleştirme imkanlarını çoğaltırken toplum içindeki dayanışma duygusunu zayıflatması, yalnızlık ve yabancılaşmanın artması huzursuzluklara yol açmaktadır. Bireyi aynı toplumda birlikte yaşamaya iten güç ise dil anlaşması, dini inanç, tarih duygusu ve ortak zevkler gibi kültürel değerlere dayanmaktadır. Toplumsal bütünleşmenin ürettiği sorunların aşılmasında toplumun dönüşen kültürel değerlerinin katkısının yanı sıra siyasal iktidarın biçimi, hukukun işleyiş tarzı ve siyasal katılımın türü belirleyicidir (Black, 1989: 77- 85).

Türkiye ve İran gibi ülkelerin modernleşmeci elitleri, modernleşme sürecinde, büyük tarihi geçmişlerinin gücünden, dillerine bağlılıktan, antik kültürel miras ve toplumsal bütünleşmeyi güçlendirecek ve sürdürecektir geçmiş tarihi olaylardan güç almışlardır (Vaziri, 1993: 103). Her bir toplumun modernleşme başarısı, kendi özgün geleneksel durumu, öncelikleri, kullanılabilir kaynakları, kültürel gelişmişlik ve elitlerin yeterliliği ile görülebilir. Bu genel kabuller modernleşmeyi dünya ölçüsünde görmemizi sağlayacak genelleştirmeler üretmekle birlikte hiçbir toplum kendinden öncekilerin şart ve imkanları ile donanımlı olmadığından kendi yolunu belirlemede başka toplumların deneyimiyle bulabileceği anlamına gelmez (Black, 1989: 92).

Modernleşmenin zorlu doğası ve bugün görülen modernleşme süreçlerindeki çeşitlilik ve gösterge farklılıkları modernleşmenin daha çok toplumların iç

dinamiklerinin hareketliliği ve tarihi tecrübelerinin daha belirleyici olduğunu göstermektedir (Smith, 1996: 85). Yine de siyasal modernleşmenin bütün toplumlar için geçerli olabilecek özellikleriyle her bir toplumun kendine özgü olanlar arasında yer alan karakteristiklerinin belirlemesine dayalı belli aşamalardan geçen modeller üretmek mümkündür. Ancak genel, eş zamanlı ve kendine özgü sınırlılıkları olan, siyasal olgu ve kararlara dayalı bu modelin öne sürülebilecek ve kabul edilebilecek tek ortak tarihin, kronolojik temelde 1789 Fransız İhtilâli olduğunun altını çizmek gerekir (Black, 1989: 92- 93).

Birçok toplumun ortak modernleşme özelliklerinin yanında özgün yanlarının çok çeşitlilik gösterdiğini ve bunun da o toplumların modernleşme problemlerini anlamada sınırlı bir yararı olduğunu göz önünde bulundurarak, modernleşme sürecinde benzer problemler ve üretilen politikalar çerçevesinde tipleştirmelere gitmek modernleşmeyi anlamada ve modernleşme sürecindeki toplumları karşılaştırarak değerlendirme yapmada çok sayıda kolaylıklar sağlar (Smith, 1996: 88). Ancak bunun keyfiliği ve fayda temelli olduğu unutulmamalıdır. Black karşılaştırmayı belli konular üzerinde yoğunlaştırır ve şu şekilde sıralar:

“Acaba toplumda siyasal iktidarın, geleneksel önderlerden modernleşme önderlerine geçmesi öteki toplumlara göre erken mi yoksa geç mi olmuştur; toplumda çağdaşlığın geleneksel önderlere doğrudan yönelen siyasal zorlaması içsel mi yoksa dışsal kaynaklı mıdır; toplum çağdaş dönem içinde toprak ve nüfus açısından süreklilik durumunu korumuş mudur, yoksa toprak ve halklarının temelli biçimde yeniden gruplaştırılmasıyla mı karşılaştırılmıştır; toplum çağdaş dönemde kendi kendini mi yönetiyordu, yoksa uzun bir dönem sömürge olarak mı yönetildi; toplum çağdaş döneme çağdaşlığın işlevlerine önemli düzeyde uyartılabilen kurumlarla mı girmiştir, yoksa daha çağdaş toplumlardan alınan kurumlar karşısında gerilemek zorunda kalmış olan aslında gelişmemiş kurumlarla mı?...” (Black, 1989: 99-100).

Modernleşme sürecinin önemli bir tartışma konusu kronolojik önceliğin etkisi üzerinde toplanır. Modern olma açısından bu durumu önemli bir kriter olarak görüp meseleye yaklaşan Black, modernleşme yolundaki toplumlara etkisini inkar edilemez olarak görmektedir. Daha önce modernleşmeyi başarmış toplumların hazır modeller olarak karşılarında durması, modernleşmeyi hedefleyen toplumlar için yönlerini ve atmaları gereken adımları somut gerçeklere dönüştürmüştür.

Daha önce modernleşmiş toplumlar gizil özgünlüklerini bünyelerinde taşıyarak modernleşmenin ürettiği sorunlarla erken yüzleşmişler ve çözüm yollarını arayışta erken ve sancılı ama rahat bir ortam oluşturarak yabancı modellerin akıl karıştıran

etkilerinden ve yanlış örneklerinden kurtulmuşlardır. Modernleşmenin bu toplumlardaki yavaş, çetin ama dengeli sürecine karşılık daha sonra modernleşen toplumlar önlerinde seleflerinin genellikle başarılı görünen çabalarını bulmuşlar ve bu toplumların önderleri kendi sorunlarını bu modellere göre algılamışlar ancak yine de anılan modellerin yerel duruma uygun olup olmadığı üzerine geniş tartışmalara girmeye çalışmışlardır (Paşa, 1972).

İki ya da üç yüzyıl süren bu canlı tartışma, yabancı modellerin aynen kabulü veya toptan reddi ya da geleneksel kurumların dönüştürülmesi veya daha önce modernleşmiş toplumlarca geliştirilen kurumların evrenselliğine olan inanç gibi kutuplaşmalarda kendine anlam kazandırmıştır. Modernleşme taraftarı elitlerin, geleneksel elitlere karşı modern eğitim kurumlarından yetiştirmeleri, modernliğin gücüne vakıf olmaları ve yeni durumlara uyum sağlayacak çözümler üretmelerinden dolayı güçlü konumlar elde etmeleri çoğu zaman kaçınılmaz olmuştur. Modernleşme için iç ve dış koşulların zorlayıcı etkisi söz konusu olduğunda önceliği, geleneksel odaklarla modernleşmeci odaklar arasındaki mücadelenin boyutu, modernleşmeci elitin ortaya çıkış ve gelişim süreci, modern kurumların tespit ve yerleşim biçimi belirlemiştir (Trimberger, 2003: 32). Bu belirlemede gelenekçi-modern zıtlaşması veya uzlaşması, ideolojik katılık veya esneklik, geleneksel kurumların dönüşüm yeteneği veya direnci, sömürge olma hâli veya tersi, kurtuluş savaşının yapıp yapılmaması gibi olgularının varlığı modernleşmenin seyrini ve biçimini anlamlandırmıştır. Bir toplumun modernleşme sürecine girmeden önce nüfus ve toprak sürekliliğine sahip olup olmadığı veya toprak ve halkların yeniden bütünleşme zorunluluğu ile karşılaşp karşılaşmadığı modernleşme süreci için önemlidir (Black, 1989: 102). Rusya, Japonya, Çin, Türkiye ve İran'ın içinde bulunduğu sürekliliği olan ülkeler milletleşmenin birçok aşamasını daha önceden yaşamalarına rağmen güvenlik sorunlarının üstesinden gelmek için büyük miktarda maddi ve manevi enerjilerini harcamış ve milletleşmenin belli aşamalarını geçmişlerdir.

Bu ülkeler güvenlik sorunlarını geleneklerindeki derin kökleri olan ortak yaşama deneyimlerine dayanarak üstesinden gelmişlerdir (Black, 1989: 102). Ancak bu toplumların dışında kalan çok sayıda toplum gerek milletleşme gerek modernleşme gerekse güvenlik sorunlarından kaynaklanan birçok problemi aşmak için çok değişik

ve ağır bedeller ödemişlerdir. Birçok toplum nüfus, sınır, devlet, iktidar ve kültür değişimlerinden kaynaklanan sorunlarla hala uğraşmaktadırlar.

İranlılar ve Türkler, sahip oldukları büyük tarihi geçmişlerinin ve uygarlıklarının verdiği özgüvene dayalı olarak, çağdaş ulus-devlet olgusunu gerçekleştirebilmek için süreklilik ve birlik duygusunu daha sesli dile getirmişlerdir (Black, 1989: 104). Ayrıca birçok ülke ulus olmanın çok önemli aşamalarında, kısa sürelerde de olsa yabancı yönetim altında yaşamışlardır. Örneğin Orta ve Güney Avrupa ülkeleri Napolyon ordularınca işgal edilmiş; Çin, Türkiye, İran ve Etiyopya yabancıların çeşitli biçimlerdeki işgal ve müdahalesine maruz kalmışlar ama bu yabancı yönetim süreleri görece kısa olmuş; genellikle de milli uyanış ve yenileşmenin yoğun aşamaları için uyarıcı etki yaratmışlardır.

Sömürge toplumlarının modernleşme sürecindeki ilk deneyimleri sömürgeci güçlerin sömürge politikaları ile belirlenmiştir. Sömürge yönetimleri bağlı oldukları metropol ülkelerin birer prototipini oluşturan yönetim birimlerinin yanında siyasal ve hukuksal kurumlar getirmişler, bunları hayata geçirecek kararlılığı göstermişler; bunun altyapısını oluşturmaya ve eğitime ağırlık vermişlerdir. Sömürge amaçları için gerekli olan demiryolu, karayolu ve liman yapımını gerçekleştirmişler; iletişimi sağlayacak tesis ve araçları kurmuşlar, çalışma ve koruyucu sağlık düzeni ile işgücü ihtiyacına bağlı eğitim kurumları oluşturmuşlar ve yeni veya verimli ürünler ile bunları mamul hale dönüştürecek sanayiler getirmişlerdir. Modernleşmenin pahalı, köklü ve şiddetli etkiler doğurabilecek sonuçlarının bir kısmı sömürgeci güçlerce üstlenilmiştir. Sömürge toplumlarında bağımsızlık sonrasına birçok açılarından ulaşılmış modernleşme göstergelerinin yanında modernleşmenin nimetlerinden toplumun hızlı yararlanma ve faydalarını görme imkânları miras kalmıştır. Bu durum modernleşmeyi devralan yerel elitlerin işini kolaylaştırmakla birlikte sömürgeci güçlerin kendi ihtiyaçlarına göre belirledikleri bir yapı kalmış ve bağımsızlığını kazanan birçok devletler kendi ihtiyaçlarını belirlemede ve ürettikleri ürünler için pazar bulmada sıkıntılar yaşamışlardır.

Bu da yeni bir bağımlılık durumu yaratırken bağımsızlıklarını kazanmalarının önemi tartışılır hale gelmiştir. Birçok Asya ve Afrika ülkesi bugün bile sömürgesi oldukları ülkelerin dilini, kültürünü benimsediği gibi dış ekonomik ilişkileri de bu sömürgeci ülkelere bağlıdır (Mazrui, 1992).

Modernleşme sürecinde geleneksel kurumların modern yapılara dönüşümü için bu toplumların geleneksel kurumlarını çağdaş işlevlere dönüştürebilecek düzeyde gelişmiş olup olmadıklarına bakmak gerekir. Modernliğin ilk ortaya çıktığı Batı Avrupa toplumları, geleneksel kurumlarını modern işlevlere uyarlayarak gerçekleştirmişlerdir. Bu toplumların modern olmaya hazır maddi kurumlarının yanında zihni kabiliyeti ortaya çıkaracak dil ve düşünce düzeyinde uzun birikimleri olmuştur. Denilebilir ki modern düşünceleri açıklayabilen bir dile sahip olmak için önce anlamların çoğaltılması, yeni terimler alınması veya bulunması yoluyla gelişmeye yatkın yazılı bir dille işe başlanması gerekir. Dil için geçerli olan, değişen derecelerde dini, hukuki ve siyasi kurumlar için de geçerlidir. Soyut bilgi alanında bile, Doğu Akdeniz ve Asya toplumlarının çağdaş düşüncelerinin gelişmesine katkıda bulunan araştırma ve derin düşünme gelenekleri vardır ve bu toplumlar çağdaş bilgiyle bağlantı sağlamışlardır (Weber, 2002: 13). Yazılı bir dilleri olmayan ya da siyasal, hukuksal ve dinsel kurumlarından yoksun toplumlara ait bazı geleneksel kurumların gelişmişlik düzeylerinin uyarlanmaya elverişli olmadığını söyleyen Black, bu toplumların sorunu sömürgeci ülkenin dilini benimseyerek aştıklarını ve bunun pratikte iyi sonuçlar verdiğini belirtir (Black, 1989: 117).

2.2 Batı Modernliği Üzerine Kısa Değerlendirmeler

Batı'da yaşanan çok yönlü değişimle birlikte çıkan problem ve çözüm arayışları sosyoloji disiplininin de gelişmesine zemin oluşturmuştur. 16. yüzyıldan bu yana dünya üzerinde görülen gelişmeler sonucu Batı dünya egemenliğini ele geçirmeye başlamıştır. Batı'da modernleşme terimini ilk kez kullanan isim Toynbee olmuştur (Marshall, 1999: 592). Gerçekte modernleşme terimi ne kadar tanımlanırsa tanımlasın, açıklansın bu kavramın anlam yelpazesi oldukça geniş olduğu için bundan kastedilen şeylerin içeriği, gerekse ileriye dönük olarak umulan, beklenen özellikler çok farklı olmaktadır.

Modern toplum düşünsel, siyasal, ekonomik ve kültürel nitelikli gelişmeleri de ortaya çıkarmıştır. Modern dünyanın temel aktörü olan kurucu özne, pozitif akıl sahibi biri olarak, bilinen, gördüğü nesneye herhangi bir dolayım katmadan bilme arzusu ile yönelir (Habermas, 2001: 37). Öznenin söz konusu bilme etkinliğine akıl dışı hiçbir unsur katmamasın ve geleneksel değerleri bu süreçte devre dışı bırakmasında aydınlanmanın rolü büyük olmuştur. Aydınlanma, aklın önünde engel olarak çıkan,

onu baskılayan ve boyunduruk altına sokan her türlü unsurun geriletilmesinde büyük bir rol oynamıştır (Berger, 2000: 200). Bu durumda, aydınlanma seküler bir yaşam tarzının inşasının yolunu açmış, bu da dinin bireysel ve sosyal yaşamdaki etkisinin azaldığı ve etki alanının daraldığı anlamına gelmektedir. Bu nedenle modern toplumda yaşamın hemen her alanı dini kuralların belirlenmesinden uzaklaşmıştır.

Aydınlanma döneminin düşünsel katkıları, Fransız Devriminin ortaya çıkardığı süreçler ve bütün dünyayı etkileyen modernlik algısı önem arz etmiştir. Aydınlanma düşüncesi Batı dışındaki dünyayı “ilkel” ya da “tarihin ilk aşamaları” olarak görmüştür. Aydınlanma sekülarizm, hümanizm, özgürlük gibi temel birleşenleri sahiplenerek gelecekteki laik, bağımsız, milliyetçi, demokratik ve hukukun üstünlüğüne dayalı devlet ve toplumların fikri alt yapısını oluşturmuştur (Altun, 2002: 91). Aydınlanma düşüncesiyle artan bilimsel bilgilerle birlikte farklı coğrafyalar ve medeniyetlerle karşılaşma, batılıların geçmiş bilgi ve deneyimlerini sorgulamasına neden olmuştur. Batı dışı dünyanın kendi özgü yapısının olduğuna dair algılamının ortaya çıkışıyla birlikte “öteki” olan dünyayı anlamlandırmaya da yönelmiştir. Avrupa Doğu’ya baktığında kendini modern olarak görmenin yanında modernlik ile ilgili bu bilinçlenme henüz bulanık olsa da bütün farklılıklardan daha fazla hatta Orta çağdaki dinsel dışlamadan da fazla olmuştur (Hentsch, 1996: 124). Toplumun geleneksel olandan modern olana dönüşmesini açıklayan değişme süreçleri sosyologların ilgilendiği temel problemlerdir.

Tarihsellik içinde ortaya çıkan gelişmeler dönemin modernlik algısında çoğunlukla belirleyici olmuştur. 17. Yüzyılda Avrupa’da başlayan ancak zamanla bütün dünyayı etkisi altına alan bir toplumsal yaşam ve yeni bir örgütlenme biçimi olan modernliğin en önemli özelliği değişim hızı olmuştur (Giddens, 1994: 12). Bir dünya kurma etkinliği olarak modernlik, insanın önüne serilen birçok imkân ve zorluk içerisinde kendi hikayesini kaleme almasıdır (Berman, 2004: 51).

Yeni imkanlar aynı zamanda başka kapıları da açmaktadır bu da dünyanın artık eskisi gibi idare edilemeyeceği gerçeğiyle bizi karşı karşıya getirir. Bu döngüyle modernlik daima hızlı ve genişlemekte olmuştur. Hızın ve genişlemenin etkilerini en iyi formüle eden sosyologlardan Anthony Giddens'e göre, modern toplum, üç yapısal dönüşümün tezahürüdür. Modern dünya, zaman ve mekan arasındaki doğal ortaklığı eşi görülmemiş şekillerde değiştirmiştir. Her toplum günlük mesleğinde zamanı

hesaplanabilir hale getirmiştir. Modern toplum, mekan olarak farklılaşma ve çeşitlenmenin zaman sınıflandırmasını bozmaktadır. Zamanın, mekan bağlarından kurtulması, sosyal ilişkilerin girdi ve çıktısını artırır ve onları benzersizlikleri için çabalar. İlişkilerin farklılaşması ve yoğunlaşması yerleşik tanımların ve uygulamaların yok olmasına neden olur. Zamanın ve mekanın boşaltılmasını, işlerin ve ilişkilerin boşaltılması izler, ancak sosyal dünya bir boşluğu kabul etmeyeceğinden, insan faaliyetleri bu ayrılık ve genişlemeyi hesaba katacak şekilde yeniden düzenlenmelidir (Giddens, 1994: 53). Giddens'e göre, modernitenin bu üç özelliği nihai bir topluma izin vermemektedir. Modernitenin vurguladığı temel sonuçlardan biri küreselleşmedir. Bu, batılı kurumların dünyadaki diğer kültürleri ezerek yayılmasından daha fazlasıdır. Artık dünyada başkalarının olmadığı yeni karşılıklı bağımlılık biçimlerini ortaya çıkarır. Ne modernitenin radikalleşmesi ne de toplumsal yaşamın küreselleşmesi hiçbir şekilde tamamlanmamış süreçler değildir.

Modern sosyolojinin önde gelen isimlerinden Peter Berger'e göre modernite, dünyanın bahsedilmiş ihtiyaçlarından çok çoğulculuğa bir alternatiftir ve insanlık tarihinde kendine özgü bir dönem başlatmıştır. Sosyal yaşam, bireylerin her seferinde yerlerini sıfırdan kazanmak zorunda oldukları bir mücadele alanıdır (Berger ve Kellner, 2000: 108). Cemil Meriç “Umrandan Uygarlığa” adlı eserinde, çağdaşlaşmak, Batılılaşmak, modernleşmek, Avrupalılaşmak kavramlarının aynı anlama sahip olduğunu söyler. Bu kavramların Batının kapitalizminin sömürsünü devam ettirmek için kullandığı kavramlar olduğunu belirtir (Meriç, 2007: 25-26). Modernleşme kavramına tümüyle olumsuz yaklaşımlarda vardır. Örneğin Ali Şeriatî modernlik için, tüketim şeklinin değişmesi ve eski maddi yaşantının yerine Batı’nın tüketim normlarının benimsenmesi demiştir. Bu yeni yaşama biçimi yerli değil, Avrupa’dan ithal edilmiştir. Ona göre esas olan insanın kendisini değiştirmesi, medeniyetçe gelişmesidir; modernleşme değildir çünkü medenileşme özde, modernleşme ise şekilde değişmedir (Türkdoğan, 1985: 151).

Robbins’e göre modernleşme süreciyle birlikte bireysel davranış kalıpları ve kültürün geleneksel özellikleri terk edilerek teknolojik düzeyi yüksek daha karmaşık bir topluma doğru değişme gözlenmektedir. Modernleşme çok boyutlu sosyal bir süreçtir, oluşumu tek faktörle açıklanamaz (Tezcan, 1984: 89).

Marx, Durkheim ve Weber modern Avrupa'daki gelişmiş şekliyle modernliğin, kültürel programı ve Batı'da ortaya çıkan, temel kurumların, modern olan veya modernleşen bütün toplumları, modernliğin yayılması, yaygınlaşmasıyla etkisi altına alacağını; böylelikle bu kurumların dünya çapında bir üstünlük sağlayacağını varsaymaktadır (Eissenstadt, 2000: 1). Eisenstadt, modern dünyayı anlamının en iyi yolunun, başka bir ifade ile modernliğin tarihini ve doğasını kavramanın, sürekli yeniden kuruluş ve kültürel programların çoğul olarak yeniden yapılandırılması kavramını anlamak olduğunu vurgulamaktadır (Eissenstadt, 2000: 2).

Modernliğin ilk sosyoloğu olarak kabul edilen George Simmel, modernliği sosyolojik bir perspektifle kavramsallaştırmaya çalışmıştır. Modernite ile başlayan toplumsal değişimleri bireyin zihinsel yapısı ve sosyal ilişkileri açısından analiz eden Simmel, geleneksel sosyal yapıların kısmen ortadan kalkması veya zayıflaması ile eski sosyal yapılardan kurtularak büyük bir özgürlük kazandığını belirtmektedir (Simmel, 2008: 103-134). Özerk bir varlık haline gelen birey, çevresini saran sosyal yapılarla gerçek bağlar kuramaz ve toplumda bürokratik örgütlenmeler arttıkça bu duygu artar (Loo ve Rejieen, 2006: 19). Simmel'in modernite analizi, çoğunlukla bireysel ve sosyal alanlardaki değişimlerin farklılaşmasını kapsamaktadır.

2.3 İslam Toplamlarının Modernleşme Tecrübesi

İslam toplumları 16. yüzyılın ortalarından başlamak üzere 17. yüzyılın bütünü içinde kendi içinde İslam kültürünün daha kapsamlı sorunlarına çözüm üretmek için dini içerikli mesajın daha iyi anlaşılması ve yerel geleneklerle uyumunun sağlanması noktalarında çeşitli hareketlere sahne olmuştur (Lapidus, 1996: 24). Öyle ki Batı ülkelerinde meydana gelen modernliğe bağlı çok yönlü yapısal dönüşümlerin ürettiği çatışma ve gerilimler yaşanırken İslam toplumlarının siyasal ve toplumsal açıdan daha sakin bir görünüm sunduğu görülür. Batı modernliği ile karşılaşan İslam toplumları pozitif bilgi, teknoloji, seküler yaşam, milliyetçilik, liberalizm, doğal hukuk gibi modern unsurlar karşısında İslami kimliğin açıklamakta yetersiz kaldığı durumları aşmak zorunda kalmışlardır (Voll, 1991: 7).

Ancak uzun devlet geleneklerine bağlı olarak Batı karşısında geriliğinin farkına varmaları ve çözüm arayışları değişim ve dönüşümü harekete geçirmelerine olanak sağlamıştır. Güçlü devlet imajının tarihi kökenlerinden dolayı çeşitli geleneksel çıkar gruplarının tasfiyesi, birçok sıkıntılar yaşatmakla birlikte gerçekleştirilebilmiştir.

Sömürgeleşen İslam toplumları ise varlıklarını koruma adına çoğu zaman modernleşmenin siyasal ve kültürel değişim dinamiklerine direnç gösterirken ekonomik ve teknolojik nimetlerine daha açık olmuşlardır. Yalnızca İslam coğrafyasının bu dönemde ulaştığı sınırlar içinde çok çeşitli toplumların varlığı kültürel çeşitliliğe bağlı dini açıklamayı ve sosyo-ekonomik koşulların ürettiği problemleri çözecek anlayışları gündeme getirmiştir (Voll, 1991: 59).

Kendilerinden olmamasının yanı sıra üstün teknik ve anlayışa sahip Batı emperyalizmin öncü girişimlerinin de görüldüğü bu dönemde İslam dünyasında “Altın Çağ” arayışına bağlı zihni meşguliyetler öne çıkmıştır. İslam toplumları yeni bir dönemle karşı karşıya olduklarını 18. yüzyıldaki Batı üstünlüğünün açıkça ortaya çıkmasıyla idrak etmişlerdir (Hairi, 1993: 7). Batı’nın daha çok askeri ve sömürgeci emperyalist baskısı, buna bağlı olarak İslam toplumlarında her alanda mağlubiyetlerin yaşanması İslam dünyasında gözle görülür bir kargaşa yaratmıştır. Bu kargaşa o zamana kadar az çok var olduğuna inanılan birliği parçaladığı gibi tarihte belirleyici rolünü de yitirmesine yol açmıştır. Artık İslam coğrafyasında Batılı güçlerle çok boyutlu ilişkiler temel belirleyici olmuştur.

18. yüzyıl, İslam dünyasını bir baştan, bir başa saran kendi aralarındaki savaşlar, dini tartışmalar, Batılı güçlerin egemenliğinde nasıl var olunacağı üzerine yorumlar ve kendilerini tehdit eden Batılı güçle nasıl baş edecekleri üzerine arayışların yoğun yaşandığı yüzyıldır (Cleveland, 1994: 117). Kendi içinde çözüm yollarını yitirmiş Osmanlı İmparatorluğu bakışlarını dışarıya çevirmiştir. Bakışlar, elbet önce bu dönemde büyük ilerleme içinde olan Batı’ya yönelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda Batılılaşma akımı yalnızca dış siyasetiyle sınırlı kalmamış, Batı modelinin örnek alınmasıyla ve buna bağlı olarak da Batı kurumlarının oldukları gibi yurda aktarılmasında görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu, geçmiş yılların en güçlü devleti olmuş ve çağının hiçbir devletiyle karşılaştırılmayacak onurlu bir geçmişe sahip bulunmaktadır.

Bu nedenle eğer toplumların güçleri tarihi birikimin ürünü olsaydı Osmanlı İmparatorluğu’nun dönemin en güçlü devleti olması gerekmektedir. Oysa bütün onurlu geçmişine karşılık Osmanlı İmparatorluğu, 19. Yüzyılda açmazlar içinde bulunuyordu (Sezer, 2015: 183). İslam dünyasında Batı gücünün farkına varan ilk İslam devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, bu güçle mücadele edebilmek için, ilk

modernleşme girişimlerini de tecrübe eden devlet olmuştur. Askeri mağlubiyetlere bağlı olarak orduda başlatılmaya çalışılan Batılı askeri yöntemleri uygulama girişimi başarısız olmuşsa da 19. yüzyıla hem başarısızlığı yorumlayacak bir yenileşme taraftarı yönetici grup hem de bu deneyime dayalı hafıza miras bırakılmıştır. Osmanlı yönetici zihniyeti açısından bakıldığında 18. yüzyılın sonuna doğru Batı üstünlüğünün ve Osmanlı geri kalmışlığının tescil edildiği, buna bağlı olarak nasıl bir yenileşme yolunun izleneceği temel problemdir. İslam dünyasının diğer bölgelerinde daha çok İslami dayanışmanın sıklaştırılması ve dini kurumlaşmanın sağlamlaştırılması yönünde püriten tarikat hareketleri yoğunlaşmıştır (Rahman, 2000: 307).

İran da ise Safevi hanedanlığının çöküşüyle birlikte istikrarsız siyasal yapıya ve art arda gelen hanedan değişimlerine paralel olarak Şii ulema arasında Usuli-Ahbari çatışması Şii dünyayı parçalamıştır (Voll, 1991: 145). Birçok Şii kolu ana damardan koparken 19. yüzyılın başından itibaren İran'da Şiiliğin içinden çıkan ve zamanla kendini yeni bir din olarak sunan Babilik din çatışmasını zirveye çıkarmıştır. İran'ın Batılı güçlerle ilk ciddi teması yüzyılın sonuna doğrudur. Ancak Batı, İran için bu noktada henüz ciddi bir emperyalist tehdit değildir.

19. yüzyılın başından itibaren İslam dünyasının, özellikle Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Tunus'u içine alan coğrafyada, modernleşme pratiğinin fiile geçtiği; ordu, yönetim ve hukuk alanlarında kısmi uyarlamaların yapıldığı; bunlarla beraber Batılılaşma eğilimleri güçlü, seküler zihinli ve devletten topluma doğru değişimi savunan bürokrat-sivil bir elitin genişleyerek görünür olduğu dönemdir (Cleveland, 1994: 61). Batılı veya Batı tipinde donanımlı ordular karşısında İslam dünyasının bir kısmı sömürge toplumlarına dönüşürken, önde gelen devletlerin; Osmanlı, İran'ın ağır yenilgilere bağlı olarak acil yenileşme programlarını hayata geçirmeye başlamaları İslam dünyasında farklı modernleşme biçimini ortaya çıkarmıştır (Lapidus, 1996: 30- 31).

Kuzey Afrika, Hint ve Orta Asya Müslüman toplulukları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha çok varoluşlarını sağlayacak dini dayanışma ve kültürel varlıklarını koruma yönünde milli uyanışlara yönelmişlerdir (Hourani, 1977: 313; Voll, 1991: 188). Eğitim, kültür ve ekonomik ağırlıklı modernleşme çabalarının anlamlandırdığı bu coğrafyalarda ana İslam toplumları ile sıkı bir iletişim kurulmasına yol açmış ve daha yoğun entelektüel tartışmalar yaşanmıştır. Görece bağımsız

modernleşme çabası içindeki Osmanlı, İran, Mısır, Afganistan, Fas ve Tunus ise hem Batılı emperyalist güçlerin çok yönlü baskısına karşı koyma hem de çökmekte olan devleti kurtarma ve çözülen toplumu bir arada tutma yönünde ağır bedelleri olan dönüşümü ve değişimi yaşamaya başlamışlardır.

“Cedidçi gelenek” şekillenmeye ve ideolojik bir düstur haline gelmeye başlamıştır. Modernleşme/ Batılılaşma yönünde yenileşmeyi ifade eden Cedidçilik, karşıtını da oluşturmuş ve var olan İslami mirası ve geleneksel yapının korunmasını savunan “Kadimci gelenek”, değişik isimlerde kendini ifade edecek argümanlar oluşturmuştur. 20. yüzyılın başına gelindiğinde Mısır, Fas ve Tunus bağımsızlıklarını yitirerek birer sömürge devlete dönüşürken Osmanlı, İran büyük toprak kayıplarının yanı sıra askeri yenilgiler, ekonomik çöküş, toplumsal dağılma, Batılı güçlerin iç yapıya müdahaleleri ve bunlara bağlı olarak yönetim krizleri içindedirler. Dinin kültürel mirasına başat rol biçen, Batılı bilim ve tekniği önemseyen, dayanışma ve birlik ruhunu ön plana çıkaran İslam kaynaklı, bunun paralelinde dini yaşayışı bireye bırakan, devlet ve toplum işlerinde rasyonel davranışları benimseyen, Batılı bilim ve tekniği ihtirasla kabul etmeye eğilimli, belirlenmiş ve sınırlı topluma dayalı Batılı örneğe uygun devlet oluşturmayı hedefleyen milli devlet ideolojileri yönetici ve aydınların temel siyasal gündemleri olmuştur (Sami, 1987: 471, 1059; Voll, 1989: 45-62).

Niyazi Berkes “Toplum ve Bilim” adlı eserinde Avrupa çıkışlı olan ‘İnteliligentsiya’ teriminin Türkçe karşılığının “aydın” olduğunu söyler. Ona göre aydın kategorisi, kafası işleyen kişilerden oluşan bir gruptur ve toplumda kendine özgü bir yeri vardır. Önemli olan nokta ise aydınların önemli bir misyona sahip olduğudur (Sümer, 2019: 18). Aydınların değişmeyen misyonu ise bilim ve ihtisas çalışmalarının ötesindedir. Sözü mümkün olduğunca soyut, genel ifade ve sembollerle çevreye iletme güçleri vardır.

Fikirler aydınlar için yalnızca gerçeğe varmadaki bir araç değildir, bunun ötesinde fikirler onlar için amaçtır (Ülgener, 1983: 68). I. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmeler, sömürgeleşen İslam toplumlarının sömürge altında var olma mücadelelerinde dini dayanışma ve kültürel kimliği koruyarak vasi devletle yeni bir ilişki biçimi olarak gelişirken, Türkiye ve İran biri milli bir mücadele sonucu milli devlete, diğeri uluslararası konjonktüre bağlı olarak hanedan değişimi sonucu yeni

bağımsız, milliyetçi devletlere dönüşmüşlerdir. Bu iki devlet Batı medeniyetine dahil olabilmek için bunu bağımsızlıklarını koruyarak ve milli kimliklerine dayalı millet ve toplum yaratarak, hemen hemen aynı zamanda, iki karizmatik kişilik Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah'ın önderliğinde köklü inkılap hareketlerine girişmişlerdir. İslam dünyasında 19. yüzyıl başından itibaren devlet merkezli modernleşme pratiği gösterge ve sonuçları bağlamında Türkiye ve İran hem gelişim seyri hem de sürekliliği açısından ayrı bir yere sahiptir.

20. yüzyılın başından itibaren İran'daki modernleşme girişimleri daha çok siyasal talepler ve dini süzgecin denetiminden dolayı güdük kalmış; ancak en ciddi girişimler yüzyılın ilk çeyreğinden sonra dini ve toplumsal güçlerin ağır baskı altına alınması ile gerçekleştirilebilmiştir (Abrahamian, 1982: 140- 141). Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İran devlet ve toplumunun yaşadığı sorunlara paralel olarak, hafifleyen dini baskı ve dini önderlerin Şii toplumlardaki özgün konumları İran'daki modernleşmenin başarısızlığını gösterdiği gibi modernleşmenin reddini öne süren bir süreci de beraberinde getirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşu yıllarında toplum yeni bir kimlik arayışına girmiştir. Toplumdaki bu yeni kimlik arayışı Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinden görülmeye başlamıştır. Sorunların çözülmesinde yeni yollara göre ya kimlik belirlenecek ya da tutulacak yola, kimlik uydurmaya çalışılacaktır (Sezer, 2015: 193). Yeni kimlik, Batılılaşmada aranmalı ya da toplum olarak kendi siyasetini Batı'nın genel siyaseti içinde sürdürmek gereklidir. Bunu başarabilmek için ya Müslümanlığa ya da Türklüğe önem verilmelidir. Batılılaşma, artık toplumlar arası düzeyde kesin bir seçimdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasıyla son kale Türklüğü savunmak olmuştur.

Bu dönemde yeni kimlik anlayışına yön veren ve bu alandaki etkinliğini günümüze kadar sürdüren Ziya Gökalp'in yazdığı "Türkçülüğün Esasları" kitabı ilgi çekicidir. Kitaba verilen isimde açıkça görüldüğü gibi kimlik, belli bir siyasetin belli bir biçiminin sonucu olmuştur (Sezer, 2015: 199). Artık Osmanlılığı tanımlayan her şey kötüdür. Ve yeni Cumhuriyet, Osmanlı'nın bütün yanlışlarını düzelterek varlığını sürdürecektir. Kısacası kimlik, Osmanlı İmparatorluğu'nun eleştirisi üzerine kuruludur. Eleştirilerin başında Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Çağ kalıntısı bir

devlet oluşu bulunmaktadır. Buna karşılık Türkiye Cumhuriyeti, çağdaş bir devlettir ve çağdaş olduğu için Batı benzeri gibi milli bir devlettir. Osmanlı İmparatorluğu milli değil, ümmete dayanan bir anlayıştır. Halifelik sıfatının da Osmanlıların elinde bulunmasından dolayı Osmanlı İmparatorluğu teokratiktir, Türkiye Cumhuriyeti ise çağdaş ve milli devlet yapısına uygun olarak laiktir. Ve sonuçta Türk düşüncesinde teokrasi üzerine geniş bir eleştiri başlayacaktır (Sezer, 2015: 200).

Türkçülük ile laiklik de yeni kimlik anlayışının tanımlanma çabasında sosyolojinin iki önemli konusu haline gelmiştir. Ziya Gökalp, yeni kimlik tanımlamasındaki güçlüklerle karşı sosyolojide bir çözüm getirmiştir. Bu çözüm yolu, “kültür ve uygarlık” kuramının özel bir uygulaması ve yorumlanması biçimidir. Ziya Gökalp kültür-uygarlığı ele aldığı gibi güzidler-halk olmak üzere bu ikili kavramı da ele almıştır (Sezer, 2015: 200). Süreç içinde iki toplumsal sınıf olarak birbirinden kopuk hale gelen aydın ve halk daha çok ilişki içerisine girmelidir. Aydınlar halka medeniyet götürmeli, halktan milli kültürü alıp işlemelidir (Baykan, 2015: 202). Orta Asya’dan günümüze Türk tarihi, kesintisiz bir bütünlük içinde Anadolu Türklüğü aracılığıyla sürmüştür. Osmanlı, tarihte bir kesinti oluşturmamaktadır. Çünkü tarihin bir parçası değildir. Ancak katıldığımız bir uygarlık biçimidir. Osmanlı, geçmiş dönemin en önde gelen uygarlığıdır. İleri olması nedeniyle Türkler bu uygarlığa katılmıştır fakat artık bu dönem geride kalmıştır. Osmanlı, bir uygarlık alanıdır. Uygarlık olarak üstünlüğünü yitirince Anadolu Türklüğü kimliğine zarar vermeden daha üstün bir uygarlık alanına girebilecektir. Buna bağlı olarak da kültür değişimleri ya da Batılılaşma olmuştur (Baykan, 2015: 202). Ziya Gökalp gibi aydınların Avrupa’dan kültür ve medeniyet kavramlarını ithal etmesine karşı çıkan Cemil Meriç bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder: “*İntelijansiyamız kendi dünyasından kopmuştur. Bir kazazededir. Sığınacağı hiçbir ada yoktur. Kendi medeniyetini inkâr ettikten sonra, ölü medeniyetlerden ecdat arar. Cami avlusunda bulunmuş bir çocuktur. Kültürü almıştır, irfanı atmıştır. Medeniyeti almıştır, umrânı atmak için...*” (Meriç, 2007: 314).

İslam toplumlarının modernleşme pratiğinde Osmanlı-Türk deneyimi özgün bir yere sahiptir. Devletten topluma doğru genişleyen birçok İslam toplumunun modernleşme pratiği üzerine yapılan tüm yorumlarda Türk deneyimi ağırlıklı bir yer bulur. Osmanlı- Türk deneyimindeki taklit-uyarlama-aktarım yönündeki değişik

zamanlardaki modernleşme uygulamaları bütün yönleri ile Batılı gibi olmak ya da Batı'ya benzemekle bütüncül bir sonuca ulaşmıştır.

Modernleşmenin ürünü olan pozitivist yönetici ve aydınların yol göstericiliği misyonu aynı zamanda modernleşmenin ideoloji haline gelmesine de yol açmıştır. Dini, milli ve çağdaş olma olgularını anlamlandıran temel yaklaşım “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” olmuş, süreç içerisinde ise yalnız “Türkleşmek ve Muasırlaşmak” başat argümanlar olarak varlığını sürdürmüştür (Aydın, 1997: 97- 98). Günümüzde bu argümanların dayandığı ideolojik üslup devam etmekte; Türk deneyiminin bugünkü modernleşme problemlerinin açıklanmasında anahtar rolü ve bu noktada İslam'ın yerinin ne olduğu hala tartışılmaktadır.

İslam toplumlarının modernleşme tecrübesi, her şeyden önce İslam dininin tarihin ürettiği her şarta uyum gösterebilmesi ve varlığını sürdürebilmesi açısından önemlidir. Gerek sömürgeleşen toplumlarda gerekse laikliğin katı uygulamalarının yaşandığı bağımsız İslam toplumlarında İslam inanç, düşünce ve ritüel odaklarında yeniden kendini üreterek entelektüel gündemde yer almayı başarmıştır. Başka Batı dışı toplumlarda türlü inanç kategorileri ya ortadan kalkarken ya da siyasal gündemden düşerken İslam dini hiçbir İslam toplumunda bunu yaşamamış, ya devlet ve toplum katında itibarlı yere sahip olmuş ya da alternatif/ muhalif olarak varlığını sürdürmüştür. Bu durum modernleşme sürecinde İslam'ın hem dönüşüm yeteneğini hem de direnç odağı olarak şaşırtıcı gücünü gösterir (Tibi, 1983: 3).

3 TÜRKİYE VE İRAN BAĞLAMINDA MODERNLEŞME ETKİLERİ

3.1 Atatürk Dönemi Türk Modernleşme Deneyimi

Alexis de Tocqueville'in Fransız devrimi bağlamında söylediği “hiçbir toplum hazır olmadığı bir devrimi yapamaz” sözünün Türk toplumu için de geçerli olduğunu ifade eden Mehmet Ali Kılıçbay, bu durumda Atatürk'ün şahsında simgelenen ve devrimler adıyla anılan modernleşme hamlelerini bir sürecin başlangıcı değil, başka bir sürecin ulaştığı yoğunlaşma momenti olarak değerlendirmek gerektiğini belirtir (Kılıçbay, 2000: 158).

Mehmet Alkan'ın ifadesiyle, modernleşme süreci süreklilik bakımından Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir çizgi olmakla birlikte, bu durum Cumhuriyet'in farkını görmeyi engellemelidir. Çünkü Alkan'a göre başlıca ayırt edici niteliği ulus-devleti veri alması olan Cumhuriyet modernleşmesi, bir anlamda nicel birikimlerin nitel sıçramaya dönüştüğü bir aşamadır. Islahat Fermanı'nda Osmanlı devletinin medeni milletler arasında hak ettiği yeri alması şeklinde ortaya konulan hedef, Cumhuriyet döneminde “muasır medeniyete ulaşma” şeklinde formüle edilen kapsamlı bir değişim programı haline gelmiştir (Alkan, 1993: 382). Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtma gibi büyük bir girişimin iki yönü olduğunu belirten Niyazi Berkes'e göre bu yönlerden ilki, gelenekçilik tutumunu yok etme işidir. İkinci yön, onların yerine çağdaş uygarlık yörüngesine uygun kuralları, örgütleri yerleştirmek, toplumun yeni nesillerini bu yörüngenin gerekleri doğrultusunda yetiştirerek gelenekle çağ arasındaki geçiş köprüsünü kurmaktır. Bu bakımdan Cumhuriyet dönemi devrimlerinin toplamı, Berkes'in deyişiyle bir “yeni yöneliş” devrimidir (Berkes, 2002: 522). Çağlar Keyder'e göre, Türkiye'de modernleşmenin meşrulaştırılmasında milliyetçilik kullanılmıştır. İlerleme, gelişme, çağdaşlaşma ulus adına düşünülen projeler bağlamında değerlendirilmiştir. Bu yapılırken de ulusun türdeş ve ortak çıkarları olan bir birim olduğu öne sürülmüştür. Devlet, diğer bir deyişle devleti elinde tutan elit, kendisinin ulusun ortak çıkarlarını ifade eden odak olduğunu, bu nedenle meşrulukla donandığını ve modernleştirme projesini yürütmeye yetkili olduğunu ileri sürmüştür. Bu çerçeve içinde ise modern kavramının en temel nitelikteki öncüllerinden bazılarının ortaya çıkmasına izin verilmemiştir (Keyder, 1995: 154).

Taylor'un deyişiiyle modernite bağlamında büyük kopuş, toplumsal varoluşa dair yeni bir öz kavrayışın, gelişmesi ve güçlenmesi anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla modernleşme gerçekleştirilirken paradoksal bir biçimde onun en temel bazı görünümüleri baskılanmıştır. Touraine'e göre, iradeci modernleşme, otoritarizme varır (Touraine, 2004: 343) Touraine, Türkiye'yi de modernleştirici otoriter rejimlerin görüldüğü ülkeler arasında sayar (Touraine, 2004: 378).

Modern Türkiye'nin babası olarak betimlenen Atatürk (Yerlikaya, 2019) yeni Türkiye'nin yaratılmasında Batılı bir tarz benimserken, geleneksel sosyal yapıyı dönüştürme amacıyla modernleşmeyi gündelik hayat eylemlerinden gerçekleştirmiştir. Batı uygarlığının 19. yüzyıl aşaması, bilimin egemen duruma geldiği yüzyıl olarak tanımlanır. Çok çapraşık bir süreci oldukça basitleştiren bu görüş, her şeye rağmen bu yüzyılın gerçekten önemli bir özelliğini belirler. Atatürk'ün düşüncesinin belki en belirgin karakteri, zamanı böyle bir değerlendirme açısından görmüş ve bu görüşten bir reform stratejisi çıkarmış olmasıdır. Atatürk, bilimin egemenliğini olumlu bir gelişme olarak algılamış, kendi sisteminin temel direği olarak değerlendirmiştir. Ona göre uygarlık, bilimin rehberliğinde yürümektedir (Mardin, 2012: 189). Atatürk, Samsun'da ziyaret ettiği bir okulda şöyle demiştir:

“Efendiler, dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fen'in dışında mürşit aramak gaflettir, cehalettir, delalettir. Yalnız, ilim ve fen'in yaşadığımız her dakikadaki safhalarını, ilerlemesini, idrak etmek ve terakkiyatını zamanla takip eylemek şarttır.” (AAMB, 2013)

1923 geçmişten radikal kopuşu ifade etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyete geçiş resmi söylemde “kopuş” terimi ile özleştirilmiştir. Cumhuriyet öncesi modernleşme adına yapılan eylemlerin arka planında “Devlet nasıl kurtulur?” Sorusu varken cumhuriyet döneminde “Devlet nasıl muhafaza edilir?” sorusu sorulmuştur. Modernleştirici öge yine Cumhuriyetten önce devlet ve devletin aydını iken Cumhuriyet döneminde ulus- devlet olmuştur (Coşar, 1999: 59-60). Türk modernleşmesinin iki temel direği “laiklik ve pozitivizm” olmuştur. Amaç, toplumu laikleştirmek ve modernleştirmektir. Bu amacı gerçekleştirirken devletin baskı araçları çeşitli politikalarla kullanılmıştır (Zürcher, 2010: 256).

Pozitivizm'in genel temel tanımlarından biri, cansızları düzenleyen tabiat kanunlarının insanları ve insan topluluklarını da düzenlendiğini ileri süren doktrin

olduğudur (Simon, 1963: 4). Doktrine göre bilimsel bilgi, fiziksel ve toplumsal olgu türlerinin her ikisini de içeren gözlemlenebilir olguların, eş zamanlı ve artzamanlı olarak var olmalarını betimler ve açıklar (Simon, 1963: 5).

Atatürk bilimi, toplumu şekillendirmek için kullanmak istemiş ve bu sebepten pozitivism'in getirdiği anlamda hareket etmiştir. Atatürk'ün pozitivism'inin belirgin kanıtları arasında "laik" tutumudur. Kültürel boyut itibariyle pozitivism'in etkileri uygulanan laiklik anlayışında izlenebilir. Türköne, pozitivist bilim anlayışının ve çağdaş uygarlık idealinin söz konusu laiklik anlayışının tamamlayıcı parçaları olduğuna işaret eder (Türköne, 2006: 309). Arslan'a göre pozitivism, ülkeye Batı'dan girmiş ya da elitlerin Batı'dan aldığı ilk dünyaya bakış biçimi, ilk modern paradigma, ilk modern ideolojidir. Pozitivism önemlidir; çünkü Türkiye entelektüel tarihindeki ve bugünkü Türkiye entelektüel atmosferindeki fiili olarak kapladığı yer büyüktür (Türköne, 2006: 309). Pozitivism aynı zamanda bilime ilişkin bir ideoloji, diğer bir söyleyişle bir bilim ideolojisi. Bilime dayalı bir kurtuluş reçetesi olan pozitivism, Türk devletinin resmi ideolojisi. Arslan, Pozitivism'in radikalliğini şu sözlerle anlatılır:

"Pozitivism, kendisi dışındaki bütün ideolojileri reddeden bir ideoloji, kendisi dışındaki bütün gelenekleri reddeden bir gelenek, kendisi dışındaki bütün dinleri reddeden bir din, kendisi dışındaki bütün dünya görüşlerini reddeden bir dünya görüşü, kendi mitleri dışındaki bütün mitleri reddeden bir mittir. Nedeni açıktır. Pozitivism'in, kendisi dışındaki gelenek, din, mit, ideoloji ve dünya görüşlerini reddedişi, öylesine kesin ve radikal bir reddediştir ki, bu red süreci sonunda, reddettiği şeylerin bıraktığı boşluğu doldurmak ister ve ister istemez onların konumuna düşer. O, bütün radikalizmleri reddeden radikal bir tutumu dile getirir; seküler bir fundamentalizm türüdür." (Türköne, 2006: 309).

Zira "laik" anlayışın arkasında yatan temel görüş toplumsal mekanizmanın Tanrısal düzenleme sonucu olmadığı, bazılarına göre tabiat kanunlarına doğrudan bağlı olarak, bazılarına göre de kısmen bağlı olma sonucunda toplumun kendi kanunlarını üreten bir bileşim olduğudur. Atatürk, bilimi bir araç olarak kullanmayı Batılılığın en başta gelen özelliği saymakla birlikte dini bir araç olarak kullanmayı beğenmemektedir, reddetmektedir.

İslam tarihi içindeki en çok eleştirdiği nokta Müslümanlığın en başından itibaren politik bir araç olarak kullanılmış olmasıdır. Atatürk'e göre Müslümanlık nerede böyle bir nitelik kazanmışsa bir "aldatmaca" olmuştur. Asıl mesele dini bu gibi

konulara bulaştırmamaktır (Mardin, 2012: 191). Atatürk'ün bilimin üstünde ısrarla durmasını açıklayan Şerif Mardin'e göre pozitif bilim, daha girmediği, etkinliğini göstermemiş olduğu topraklar üstünde, İstanbul'un doğusunda yaşam süren insanlarda etkin hale getirmek asıl sorunu oluşturmaktaydı. Yerel geleneklerin, küçük kümelerin, tarikatların egemenliğini devam ettirdiği bir bölge olan Anadolu'yu bilime inandırmak, sorun teşkil etmekteydi. Mardin'e göre asıl sorun, bilimin temel öge olarak dinin yerine nasıl geçirilebileceğiydi. Din, Anadolu insanının evrene ilişkin olarak en yüksek meşruiyet kaynağını oluşturmaktaydı. Atatürk'ün evrenini ise doğa yasaları oluşturmaktaydı. Atatürk'ün doğa yasalarını, Cumhuriyet'in temel felsefesi niteliğine getirme girişimi, Mardin'in deyişiyle, Atatürk'ün bilimi bir “uygar din” ya da “civil religion” olarak gördüğünü kanıtlar (Mardin, 2012: 230-231).

Türköne, Cumhuriyetin modernleşirmeci intelijansiyasının¹ toplumu değıştirmek için başvurdukları en kapsamlı aracın laiklik olduğunu belirtir (Türköne, 2006: 357). Ahmad, öngörülen, toplumu dönüştürme hedefinin dinin devletten ayrıldığı değıl, devlet tarafından kontrol edildiğı laik bir toplum yaratmak olduğunu ifade eder (Ahmad, 1995: 104). Türköne'nin deyişiyle hayatının her anını dini referanslara göre düzenleyen, alelade işleri bile dini bir kisve bularak kutsallaştıran bir toplumda eski, din anlamına gelmekteydi (Türköne, 2006: 352). Gelenek, dinle ilgisiz olduğu yerlerde bile din kisvesi altında yaşamaktaydı (Türköne, 2006: 278-279). Söz konusu durum bağlamında geleneğe karşı verilen mücadelede laiklik işlevsel bir araç rolü oynamıştır. Atatürk Kastomonu'da yapmış olduğu bir konuşma da şöyle demiştir:

“Bugün ilmin, fennin bütün kapsamı ile medeniyetin ışığı karşısında filan veya falan şeyhin uyarlamasıyla maddi ve manevi mutluluğı arayacak kadar ilkel insanların Türkiye medeni toplumunda mevcudiyetini asla kabul etmiyorum. Efendiler ve ey millet iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat tarikatı medeniyettir.” (AAMB, 2013).

Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleşen Türk modernleşmesinde Batı ile aradaki mesafeyi kapatma amacı güdülmüştür (İnancık, 2007: 52). Laikliğin önemli bir parçası olacağı geniş, kapsamlı değışimlerin kaçınılmaz görüldüğü Türkiye'de siyasi iktidardaki dereceli dönüşümle birlikte hükümetin biçimin ne olacağı sorusu muhafazakâr kanadın çoğunluğunun meselesi haline gelmiştir (Zürcher, 2010: 41).

¹ “Aydınlar topluluğı” anlamına gelen bir terimdir. Fakat genellikle, kültürel ve siyasi etkinliğe sahip entelektüel topluluğı anlamında kullanılır.

Cumhuriyet seçkinleri, toplumun modernleşme arzusu içinde olmadığını bilincidir fakat ne pahasına olursa olsun toplumu yukarıdan aşağıya zihinsel ve kültürel değiştirme amacını sağlamak istemişlerdir (Tazegül, 2005: 99).

Cumhuriyet dönemine kadar olan modernleşme çabalarının genel bir yapısını açıklamak gerekirse, batıdan alınan teknik ilerleme ve toplumsal yaşam öğeleri ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Toplumsal kimlik ve ahlaki kuralların geleneksel yapı içinde muhafaza edilmesi temel alınmıştır. Cumhuriyet dönemi modernleşme anlayışı içerisinde olan düşünürlerin ortak görüşü, Osmanlı dönemi modernleşmesinin birleştirici, bütünleştirici modernlik anlayışının doğru bir yöntem olmadığı ve beklentileri karşılamada yetersiz kaldığını ileri sürmüşlerdir. Ulaşılması istenilen amaçlara ulaşamamasının sebebini de bu yöntem tarzından kaynaklı olduğunu ifade etmişlerdir (Belge, 1983: 260).

Cumhuriyet dönemi modernleşmesinde pozitivist anlayış temel alınmıştır. Bu anlayış, akli temel alan ve toplumsal değişimin mümkün olabileceğini söyleyen bir yaklaşımdır. Cumhuriyetin yeni bir toplumsal yapıyı örgütlemesiyle Batılılaşmayla ilgili fikirlerin devleti kurtarmayı amaçlamadığı aksine farklılaşmış bir toplum ve yaşam tarzı yaratmayı hedeflediği görülmektedir (Hanioğlu, 1985: 1388). Türk modernleşmesindeki temel görüş, düşüncelerin temeline bilim kavramını koymaktır. Türk modernleşme hareketinin önemli öncüsü, pozitivist temelli görüşleri ve Atatürk üzerinde büyük bir etki bırakan Ziya Gökalp gerçekten önemli bir isimdir. Kendisi sosyolog olarak doğrudan Durkheim etkisine bağlıdır. 20. Yüzyılın en önemli Türk düşünürü, İttihat ve Terakki Fırkası'nın ideoloğudur. Sonra Cumhuriyet'in kuruluşu ile devletin aldığı genel eğilimlere yazılarında kurumsal temel sağlamaya çalışmıştır (Sezer, 2015: 180). 20. yüzyılın İslamlaşma, Batılılaşma, Türkleşme senteziyle ulus devlet fikrini oluşturur (Türkdoğan, 2005: 378). Bedia Akarsu, Atatürk döneminin bir Türk aydınlanma dönemi olduğunu söyler (Akarsu, 1997: 88).

Atatürk modernleşmesi, Batı kaynaklı olmakla beraber yeni bir ulus devlet yaratma politikası, laik düzen kurma amacı ve Batı'yı komple bir bakışla yaklaşmayı amaçlar. Değişimler beraberinde sancılı süreçleri de doğurmuştur. Batı medeniyetinden alınan kurumların mevcut yapılara uyarlanması peşinde uyumsuzlukları da getirmiştir. Bundan dolayı Cumhuriyetin ilk yıllarında kimlik bunalımı ortaya çıkmıştır (İnsel, 2001: 22). Atatürk dönemi Türk modernleşmesi

incelenirken iki temel kavram ön plana çıkar. Bu kavramlardan ilk olarak ele alınacak olanı “kopuş” diğeri ise “devamlılıktır.” Kopuş, Osmanlı’dan ayrılan 1923’ten başlayan ulus-devlet temelli modernleşmedir. Devamlılık ise yukarıdan aşağıya, devlet merkezli bir modernleşme süreci olmuştur (Kayalı, 2015: 550).

Asıl değişim ve yenilikler, tabi ki Cumhuriyetle birlikte görülecektir. Bu değişimlerde hedef, modern toplumdur. Hareket noktası ise o zaman olan geleneksel toplum olarak görülmüştür. Örneğin kadının giydiği çarşaf, erkeğin taktığı fes inkılâptan sonra kadının giyeceği etek ve ceket, erkeğin giyeceği şapka ve pantolon olacaktır. Bu durum ise modern toplumun bir getirisi olarak görülecektir. Osmanlı’daki sentezci tarzın aksine Cumhuriyet dönemi geleneksel olanı reddetme gibi bir özellik taşımaktadır. Cumhuriyet’te aydın-bürokrat elitlerin özellikle geleneksel ve tarihsel olanla bağlantısını kesme yönündeki modernleşme politikası, devletin toplumla bağlarını kesmesiyle sonuçlanmıştır. Böyle olunca devlet var olan toplumla işe koyulmak ve birlikte hareket etmek yerine, bir ulus inşa etme politikası gütmüştür (Çaha, 1997: 21).

Türk Modernleşmesinin birçok yeniliğinin yapıldığı bu süreçte geleneksel kurumlar tasfiye edilmiş yerine modern kurumlar ikame edilmiştir. Gelenekselliği temsil eden tarım ekonomisi, dini monarşiye dayanan devlet yapısı, cemaatlerden oluşan toplumsal yapı ve köy yerleşimlerinin ağırlıklı olduğu yerlerin yerini modern kurumlar ve yaşam tarzları almaya başlamıştır. Bu yeni yapıyı endüstrileşme, kapitalizm, ulus-devlet, aydınlanmacı düşünce, birey olma, kentleşme, kurumsallaşma gibi kavramların temsil ettiği görülmektedir (Uyar, 2006: 68). Cumhuriyet döneminde benimsenen ulus-devlet politikası ve çok uluslu bir Müslüman İmparatorluktan kopuş söylemi, tarihsel mirasa sırt çevrilmesine yol açmıştır (Gencer, 2012: 73). Yönetim alanında yapılan köklü değişikliklere bakıldığında saltanatın kaldırılması, rejim olarak cumhuriyetin ilanı ile beraber halifeliğin kaldırılması, eğitim alanının devletin yönettiği ve denetimi altına aldığı bir kurum olarak görülmesi, tekke ve zaviyelerin buna ek olarak türbelerin kapatılması, kabul edilen Türk Medeni Kanununun yürürlüğe girmesi, devletin dini İslam’dır maddesinin anayasadan kaldırılması ve tüm bu yapılan yeniliklere bakıldığında Türk milletinin geçmişi olan, geleneksel yapısının da temeli olan Osmanlı medeniyetinin ortadan kaldırdığı görülmektedir. Diğer yandan Harf İnkılabı, dil kurumlarının kurulması, kadınların siyasi katılımlarını sağlayacak seçme

ve seçilme haklarının tanınması tüm bunlar kurulmaya çalışılan yeni devlet modelinin yaptığı değişikliklerin bir kısmını oluşturmaktadır (Mardin, 1995: 185-186). Tüm bu reformlar, Osmanlı uygarlığının simgelerini yok edip yerine Batı’da karşılığı olanı koymayı amaçlamıştır. Cumhuriyet modernleşmesinin diğer bir özelliği yukarıdan aşağıya modernleşme modeli benimsemiş olmasıdır (Mardin, 1995: 185-186).

Halk modernleşme çabaları ile arasına mesafe koyduğu gibi, geleneksel ve muhafazakâr bir tutum takınmıştır. Devletçi elitin bir takım politik tutumları sonucunda Türkiye’de iki ana grup oluşmuştur. Bunlardan birincisi merkeziyetçi, otoriter siyasi tutumu benimseyen ve gücünü devletten alan elit taraf; İkincisi ise gücünü ve kuvvetini tarihten, gelenekten, dinden, dolayısıyla toplumdan alan geleneksel muhafazakâr taraftır. Birinci tarafın Cumhuriyet ve demokrasiyi kullanarak devlet üzerindeki hegemonyası ve devlet politikaları, ikinci grubun demokratikleşmesini geciktirmiştir (Çaha, 1997: 21). Batılılaşma hareketleriyle birlikte Türk modernleşme tarihinde Batılılaşmak isteyenler ilericiyi temsil etmişler ve kendilerini ilericiliğin merkezinde görmüşlerdir. Resmi tarihte Batıcılığı savunanlar Batıcı-İlerici, kendisi kalmak ve değişmek istemeyenler ise “gericilik” ten sorumlu tutulmuştur. Batıdan aktarılan sosyalizm, faşizm gibi düşünce hareketleri Türkiye’ de entelektüeller tarafından desteklense de Batıcılık düşüncesi “liberal-burjuva ideolojisi” etrafında şekillenmiştir (Belge, 1983: 263).

Cumhuriyet döneminin genel niteliği bir yandan saltanat, hilafet, tarikatlar ve zaviyeler gibi Osmanlı toplumuna özgü geleneksel kurumlar tasfiye edilirken diğer yandan da bunların yerine laiklik, medeni kanun, Latin alfabesi, uluslararası takvim ve saat gibi Batıya özgü kurumlar getirilmesidir. Cumhuriyeti kuran asker ve sivil bürokrat kadrolar, Osmanlı Dönemi Batılılaşma hareketlerinin ideolojik birikim ve deneyimlerinden hareket ederek yeni Türkiye için iki temel hedef belirlemiştir: bunlar bağımsızlık ve batılılaşmadır.

Batılılaşma hem bağımsızlığın güvencesi hem de yeni toplumun ilerleme yönüdür. Mustafa Kemal’e göre medeniyet için Batı’ya yönelmek gerekliydi. Osmanlı Padişahları ve bürokratları bozulan düzeni onarmak ve Batı karşısında tutunabilmek için Batılılaşmayı çare olarak düşünmüşlerdi. Ama Batılılaşma sonuçta Osmanlı’nın bir yarı sömürge ülke olmasından başka bir şeye yaramamıştır (Canatan, 1995: 63). Bu dönemde milliyetçiliği savunup Batıcı olmak, hem milli tarihimizden beslenmek

isteyip, hem İslamiyet sonrası Türk tarihini inkâr etme, ayrıca hem Batılı ülkelere karşı bağımsızlık savaşı verme hem de Batıyı örnek alma çelişkisi görülmektedir (Doğan, 1997: 166-173).

Yeni kurulmuş bir devleti ve toplum yapısını ifade eden Cumhuriyet dönemi, hangi alanlarda veya yöntemlerde geçmişin bir devamı ya da hangi yöntem ve yaklaşımlarda gelenekselden kopuşu ifade ettiği dönemin en önemli tartışma alanını oluşturmaktadır. Ancak Cumhuriyet kökleri olan Osmanlı uygarlığından birçok unsur miras kalmıştır. Osmanlı medeniyetini entelektüelleri, asker ve bürokrat kesimi, devlet adına birçok tecrübe ve birikimlere sahip olarak Cumhuriyet dönemine ulaşmıştır. Yeni kurulan bu düzenin belki de en önemli avantajı Osmanlıda yetişmiş yönetim alanında parlamenter sistemle geçmişi olan seçili yönetici kadrolarını almasıdır. Bu ayrıcalıklı bürokratların devletin asıl gücünün bürokratik yapıya sahip olup kendi elinden yürütmesi anlayışı ve inancı da Cumhuriyete aktarılmıştır (İnalçık, 1995).

Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin en önemli adımlarından biri olan Latin alfabesinin kabulü, Türkiye Cumhuriyeti'nin yönünü tamamen Batı'ya dönüşünün Doğu'dan kopuşunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkar. Mustafa Kemal'e göre Arap harfleri esaslı Osmanlı alfabesinin anlaşılmasının ve ifade edilmesinin zor olması aynı zamanda Türk dili yapısına da uygunluğunun olmaması, kaldırılmasını zorunlu kılmıştır. Çünkü bu durum kültür ve eğitim alanındaki ilerlemeye bir engel oluşturmaktadır (Lewis, 2008: 374). Alfabe seferberliği sonucunda Atatürk ülkeyi dolaşarak hızlı bir şekilde değişikliğin yayılmasını istemiştir (Zürcher, 2010: 279). Harf İnkılabının başarısı dilde reform isteyenleri cesaretlendirdiği için hemen bir reform programı oluşturulup Türk Dil Kurumu kurulmuştur (Zürcher, 2010: 281). Reform hareketleri kırsal kesimde yaşayan insanları etkilememiştir çünkü Anadolu'da bir köylü çoban hayatında fes takmamış veya eşi peçeli olmamıştır. Okuma yazması olmadığı için harflerin dünyası da onun için önemsizdir. Buradaki en önemli girişim, reformu köylere yayma amacıyla modern teknikleri anlatmak, laik bir tutum oluşturmak için Köy Enstitüleri'nin kurulması olmuştur (Lerner, 1964: 113).

Atatürk Türk Cumhuriyetinin diğer uluslar ile dünya medeniyetleri arasında yerini alabilmesi için tek çarenin çağdaş uygarlık anlayışında aynı zamanda değişmeyen bir kural olarak ihtiyaçların farklılaşıp ilerlemesiyle bunu esas alacak değişim ve gelişimin temel alındığı bir Uluslararası rejim anlayışının benimsenmesinin

zorunlu bir şart olduğunu söylemektedir. Yapılacak yeni düzen devriminin hukuki temelleri atılıp devrimin yapı ve süreçlerine uygun hukuk insanları yetiştirmek gerektiğini ifade etmektedir (Berkes, 2008: 530). Kısaca toparlamak gerekirse Cumhuriyet dönemi modernleşme anlayışını, Osmanlı dönemi modernleşme anlayışından ayıran önemli bir nokta Cumhuriyet bürokrasisinin seçilmiş, ayrıcalıklı kadrosunu yeni sistemin ana unsuru olan ulus-devlet yapısı ile ilgili köklü bir yapı anlayışıdır. Geleneksel dönem modernleşme öncü kesimleriyle, Cumhuriyet dönemi modernleşme kesimlerini karşılaştırdığımızda, Osmanlı dönemi modernleşme reformcularının yapmayı amaçladığı geleneksel yapıyı koruyup onarmak düşüncesi yerini ortadan kaldırmayı, yerine tamamen yeni bir toplumsal düzeni getirmeyi hedefleyen Kemalist reformcu kesimlere bırakmıştır (Sarıbay, 1995: 59). Türk modernleşmesinin temel amacı, Türk toplumunu laik bir ideolojiye dayanan modernleşme süreci yaşatmaktır. Bu amaca ulaşabilmek için ise devletin gücü otoriter bir yaklaşım ile halka uygulanmaya çalışılmıştır (Zürcher, 2010: 256).

Cumhuriyet dönemi Kemalist reformcu kesimin kendinden önceki modernleşme süreci ve anlayışından farklı olarak din kurumunun ve soylu devlet geleneğinin yetki ve hâkimiyetinden sıyrılmış bir siyasal ve bürokratik sistem üzerine eğilmiştir. Cumhuriyet dönemi modernleşme alanlarından biri olan siyasal arenada saltanat ve halifeliğin kaldırılmasıyla laik ideolojinin oluşturduğu milli bir yönetim sistemi getirilmek istenmiştir (Keyder, 2011: 111). Atatürk'ün bizzat kendisinin Türkiye'ye biçtiği programın, ana gövdesi itibarıyla, Aydınlanma düşüncesinin genel çerçevesi içinde yer aldığını ifade eden Mehmet Ali Kılıçbay, bir farklılığa işaret eder. Buna göre Türkiye'de Atatürk devrimleri adını alan hareket, Aydınlanma paralelinde olmakla birlikte, Rönesans tabanına dayanmadığı ve burjuvazi olmadığı için resmi devlet doktrini biçiminde ortaya çıkmak zorunda kalmıştır.

Bu bağlamda Kılıçbay, Cumhuriyet'in ilk aydınlanma hareketinin “halk için, halka rağmen” niteliğini mecbur kalınan bir durum olarak değerlendirmektedir (Kılıçbay, 2000: 159). Devlet merkezlilik, değişimlerin tepeden inmeci karakteri ve halktan kopukluk bir arada ele alındığında bu durumun sonucu, devletin ideolojik ve baskı aygıtlarının hayat tarzlarını dönüştürmek üzere yapılandırılması olmuştur.

3.2 Kurucu İdeoloji Olarak: Kemalizm Modernleşme

Her şeyin ötesinde, Atatürk bir milliyetçidir ve onun milliyetçiliği hükümetinin başlattığı bütün reform hareketlerinde kendisini göstermektedir. Milliyetçilik, 19. yüzyıldan beri Türk tarihinde kendisini tekrar eden bir tema olmuştur. Kemalist Türkiye'nin özce yeni olması ve Osmanlı geçmişini inkâr etmesi, Türkiye'nin Avrupa nezdindeki itibarı için çok önemlidir. Avrupa kamuoyunun Osmanlı'nın reformlara gönüllü olduğuna dair güveni yoktur ancak Atatürk'ün radikal çıkışları çok fazla güven oluşturmaktadır. Kemalist Cumhuriyet'in özünde yeni olduğu ve Osmanlı geçmişinden bariz bir kopuş gösterdiği sadece Kemalist tarih yazımının değil, Batı'da yayınlanan kitapların da konusu olmuştur. Bu konuda sık sık "eski Türkiye'nin" çürümesi ile "yeni Türkiye'nin" gençlik coşkusu ve dinamizmi arasındaki zıtlık ifade edilmiştir (Atabaki ve Zürcher, 2012: 89).

Atatürk, Türkiye'nin Avrupalılaşması yolunda devletin modernleşmesi ve mümkün olduğu kadar çabuk bir biçimde reform hareketlerine geçilmesini istemekteydi (Çeçen, 2007: 19). Kemalist kavram ilk kez, Avrupa basını tarafından kullanılmıştır. Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nı Batılı basın organları anlatırken sürekli "Kemalist hareket" olarak adlandırmıştır (Çeçen, 2007: 24). Kemalist ideolojide devlet kurmak demek bağımsız modern Türkiye'yi kurmak ve ulusal egemenlik demektir. Bu sebeple 1923'te Cumhuriyet kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Devleti modern bir devlet olarak dünyaya tanıtılmıştır. Bu modern devlet demokratik sistemin koşullarını benimsemiş ve uygulamıştır. Anayasanın 2. maddesi bu hususlara vurgu yapmaktadır. Buna göre; Türkiye Cumhuriyeti Atatürk milliyetçiliğine bağlı, laik, demokratik bir hukuk devletidir. Aynı zamanda Atatürk, Cumhuriyet'i gençliğe emanet ederek ülkenin sürekli yenileşme içinde olmasını istemiştir. Bu devlet, milletin bekasına ve milletin çıkarlarına bağlı, gücünü milli mücadeleden alan ve bu düşünce ile kurulmuş bir devlettir.

Atatürk, kendi sağlığında odak noktalarını cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık olarak vasıflandırmış, bunları "Kemalizm yolu" olarak adlandırmıştır (Kongar, 1981: 419). Genel olarak, Kemalist ilkelerden biri olan Cumhuriyetçilik, halkın kendi kendisini yönetmesi ilkesine dayanan, çok partili sisteme geçmeyi öngören, seçimleri önemseyen, egemenliğin halka ait

olduğunu benimseyen ve sınıf, din, mezhep, zümre, cinsiyet ayrımı olmaksızın herkesin yönetime katıldığı, yönetim biçimi olarak vurgulanır (Kili, 1983: 226-230).

Kemalist devrim, Osmanlı Devleti'nden bir Cumhuriyet Seküler devleti yapan salt modernleşme değişim ve sürecidir. Bu durum Aybars'a göre: Dini Osmanlı Devleti'nden Laik ve Ulusal Türk Devleti'ne geçişte din, öz din olarak kalmakta; dinin çıkarlara ve politikaya araç kılınmasının önü alınmaktaydı. Bundan dolayı, Türk hükümetinin Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı esnasında başlattığı birçok politikalar ve reform hamleleri ulusal self determinasyon ve Avrupalılaşma olarak özetlenebilecek ikiz hedeflerin ışığında anlaşılmalıdır. Bu tür politikaların listesi ve ölçüleri örneğin, Atatürk'ün militan boyutlara varan laik politikası ve dini faaliyetlerin sınırlandırılması, dil reformu, Latin alfabesinin benimsenmesi, Avrupa tarzı kıyafetlerin benimsenmesi, İsviçre Medeni Kanununun komple kabul edilmesi ve diğerlerini içeriyordu. Atatürk'ün milliyetçiliği de Osmanlı geçmişini genel manada reddetme ve Türk insanının İslamiyet'ten önceki kültürünü yüceltme şeklinde ortaya koyulmuştur.

3.3 Rıza Şah Dönemi İran Modernleşme Deneyimi

İran'da modernleşme fikri Batı karşısında var olabilme mücadelesi olarak gündeme gelmiştir. Yenileşme isteğinin temel nedeni, devleti güçlendirme ve yabancı baskılarına karşı koyabilme olduğu için Batı tarzı yenileşme çabaları ilk önce askeri kurumlarda kendini göstermiştir. Batının gücüne karşı koyabilmek için modernleşmek; modernleşmek için de Batının desteğine ihtiyaç duyulmuştur. İran'ın komşusu Türkiye' benzer modernleşme süreçlerinden geçmektedir ve bu İran'ı oldukça etkilemiştir. İran, Batı ülkeleri gibi tarihi bir süreç sonucunda modernleşmiş bir devlet ve toplum değildir. İran devleti, uğradığı askeri yenilgiler sonucunda, güçlü bir devlet olma amacıyla modernleşmeyi bir devlet planı olarak başlatmıştır. Başka taraftan İran bir dönem askeri işgal altında kalmış ve devlet idaresi görünüşte dış güçlerden bağımsız olarak görünse de aslında kendisine ait bir iradesi olmamıştır.

Ancak buna rağmen hiçbir ülkenin tam sömürgesi haline gelmemiştir. Mirsepasi, İran'ın modernite deneyimini iki durum arasında sıkışıp kalmış bir toplumun modernleşme deneyimi olarak anlatmaktadır. Bir taraftan maddi ilerlemeye ulaşmak arzusu ağır basarken diğer taraftan kendi milli, ahlaki ve kültürel kimliğini kaybettiği için endişelidir. İran'da, Avrupa odaklı modernite, Meşrutiyet dönemi

entelektüelleri ve otoriter Pehlevi rejimi tarafından kabul edilmiştir. Pehlevi hükümeti, toplumun geleneksel, kültürel ve sosyal dokusunu göz ardı ederek buyurgan ve şiddet içeren bir modernleşme politikası benimseyerek Batı tarzı modernleşmeyi hızlıca uygulamaya çalışmıştır. Bu politika aynı zamanda kendi içinde kendi antitezini oluşturmuştur. Modernitenin totaliter anlatısı hakim olursa, yerli ve kimlik odaklı söylemler ortaya çıkabilir. Mirsepasi'ye göre İran'daki modernitenin hikayesi, çağdaş dünyada yaşamının bize verdiği umut ve kaygıların bir ifadesidir. İranlılar için mesele, tarihsel kimlikleriyle yeni dünyanın değerleri ve yapıları arasında denge kurmaktır. Aslında İran modernliği tarihi, bu dengeyi sağlamaya çalışmanın tarihidir. Kötü-iyi düalizmini geleneksel-modern düalizmiyle eşleştirmek yanlıştır. Gelenekler, modern hayatta var olma çabalarımızı hep engellemez. Önemli olan, kültürel gelenekler ve modern dünyanın değerleri arasında kurduğumuz ilişkidir. Mirsepasi, İran modernitesinde üç aşamadan bahsetmektedir: Bunlardan ilki, modernliği, İran kültürünün yerini alabilecek bir Batı modeli olarak, eleştirmeden kabul etmektir. İkincisi, emperyalizm ve kapitalizmi eleştiren sol paradigmaya doğru kaymadır. Üçüncü ise İslami bir söylem olan öze dönüş söylemidir (Mirsepasi, 2014: 19-21).

1921'de Britanya devletinin desteğiyle Rıza Şah tarafından yapılan askeri darbe Meşrutiyet rejiminin esaslarını sarsarak monarşi bir rejimin ortaya çıkışına giden yolu açmıştır (Zirinsky, 1992: 659). Rıza Şah düzenin ve istikrarın sağlanmasının meclisten, Meşrutiyet'ten ve Anayasa'dan daha önemli olduğunu düşünmüştür. Bu dönemde birçok entelektüel Rıza Şah'la aynı görüştedir. Onlara göre yeni bir İran'ın inşası ve yeni bir düzenin sağlanması sadece güçlü merkezi bir iktidarın oluşmasıyla sağlanabilirdi. Rıza Şah bürokrasi, ordu ve polise temellendirilen bir karizmatik diktatörlük kurarak askeriyede, idarede, ekonomide ve yasalarda büyük değişiklikler getirmeye çalışmıştır. 1926 sonrası devlet gittikçe bir kişiyle tanınmış ve tüm ülke direkt Rıza Şah'a bağlanmıştır. Rıza Şah, yeni devletini iki ana dayanak üstüne kurmuştur: ordu ve bürokrasi. Onun saltanatı boyunca ordu on kat, bürokrasi on yedi kat büyümüştür (Abrahamian, 2020: 90).

İran'daki reform girişimleri çoğunlukla, askeri yenilgilerin etkisi ile orduyu güçlendirmek ve Batılı tarzda eğitim ve donanım üzerine gelişme de devletin ihtiyaçları dâhilinde bürokrasiden hukuka, mali disiplinden kültürel değişime kadar birçok alanı içine almıştır. Batılı danışman, yöntem ve malzemelerle başlamakla birlikte Batı

hakkındaki bilgilenmeye dayalı diplomatik, ticari ve eğitim amaçlı tecrübeler ışığında İran'ın bünyesinde Batılılaşmaya eğilimli zümreler ortaya çıkmıştır. İran'da modernleşme, Batı tarzı anayasacılığın esas alındığı parlamentarizme dayanan devlet kurma çabasındaki Rıza Şah, seküler ve otoriter bir devlet aracılığıyla ekonomik, toplumsal, eğitimsel modernleşme programı başlatmıştır (Axworthy, 2016: 276).

Rıza Şah, özgürlükle ve demokrasi yoluyla değil, otoriter tarzda iktisadi ve toplumsal hayatı topluca dönüştürerek İran'ı modern bir ulus devlet haline getirmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla Rıza Şah'ın kurduğu bu askeri modernleşme hızlı ve radikal bir biçimde uygulanmaya koyulmuştur (Kartal, 2016: 64). İran modernleşmesinde Rıza Şah'ın asıl amacı ülkeyi kontrol etmek, güçlendirmek, ülkenin gerçekten bağımsız olabilmesi için kalkınmasını sağlamak ve ülkeyi büyük güçlere eşit koşullarda mücadele edecek kadar modernleştirmek aynı zamanda ülkenin dış etkenlere direnecek güçlü bir orduya sahip olmasıyla modern devletlerdeki gibi bir düzen sağlamaktır (Axworthy, 2016: 276).

Rıza Şah genellikle büyük bir “reformcu”, “çağdaştırmacı” ve hatta “laikleştirici” olarak görülmektedir. Aslında yeni kurumları oluştururken başlıca hedefi başta politikada, ekonomide, toplumda ve ideolojide olmak üzere bütün alanlarda devletin gücünü oluşturmak suretiyle kendi denetim alanını genişletmektir. Ondan geriye kalan miras, yalnızca güçlü bir merkezi devlet yaratmak fikrine saplanıp kalmış bu takıntılı aklın yan ürünleridir (Abrahamian, 2020: 97-98).

Ulaşım Ağlarının Geliştirilmesi ve Trans-İran Demiryolu: Merkezi hükümetin küçük kasaba ve köylere ulaşmak için kısıtlı imkânları vardır. Örneğin Horasan (İran'ın kuzeydoğusunda) veya Huzistan'a (İran'ın güney batısındaki vilayet) gitmek için komşu ülkelerin toprakları üzerinden geçmek zorundadırlar. Ülke içerisinde yaptığı seyahatler neticesinde Rıza Şah, ulaşım ağının gerekliliğini fark etmiş ve devlet bütçesinin geniş bir bölümü ulaşım ve taşımacılık alanlarına ayırmıştır.

1927'de İran'da ancak 8.500 km araç sürülebilir yol varken, 1938'de bu sayı 24. 000 km ye erişmiştir. Karayolları ağının gelişmesi milli ekonominin bütünleşmesine katkı sağlamış, transit geçişlerin süresini ve maliyetini önemli ölçüde azaltmış ve ülkenin her tarafına erişilebilir olmasını arttırmıştır. Rıza Şah döneminde gerçekleştirilen diğer bir konu da demiryolları olmuştur. Trans-İran Demiryolu inşası

İran için büyük bir proje olmuştur. 1925'te ülkede 250 km demiryolu vardı; 1927 ile 1938 arasında Hazar Denizi'ni Basra Körfezi'ne bağlayan Trans-İran demiryolu sayesinde 1394 km daha ilâve yapılmıştır (Djalili, 2011: 71). Hazar'ın en kalabalık limanı ile Körfez arasında mevcut bir demiryolu bulunmamaktadır. Olası bir Rus ya da İngiliz istilasını ülkenin en aktif ekonomik merkezlerinden bazılarını devre dışı bırakmaktadır. Kuzey güney istikametli Trans-İran demiryolu askeri seferberlik etnik ve kabile isyanlarına ordunun merkezden erişimine yardımcı olmaktadır. Ulaşım alanındaki bir başka başarı deniz taşımacılığı alanında olmuştur. Hava taşımacılığı, Rıza Şah'ın iktidar döneminin başında gerçekleşmiştir. İran'ın ülke içi ve ülke dışı hava yolu ulaşımını sağlayan, Iran Air Havayollarının temelleri Alman firması Junkers'in yardımıyla 1920'li yıllarda atılmıştır (Djalili, 2011: 72) Posta ve haberleşme 1923 yılında Belçikalı uzmanların yardımıyla düzenlenmiştir. Telgraf, telefon ve radyo haberleşmesi hükümetin himayesinde genişletilmiş, 1931 yılında İran Devlet Telgrafı, Doğu Telgraf Bakanlığı ve Hint-Avrupa Telgraf şirketine ait tüm malzemeleri devralmış ve uluslararası hatlarda çalışmaya başlanmıştır. Tahran'da hatlı telefonun kullanılması ve devlet tarafından kurulan radyonun İran'da yayına başlaması 1930'lu yılların sonlarına rastlamıştır. Ve artık İran'da bir devlet kapitalizmi oluşmuştur.

Toprak Reformu ve Tarımda Modernleşme: İran geniş bir tarım ülkesi olmasına rağmen, tarım sektörü reform programlarında tamamen unutulmuştur. Toprak reformu gibi temel bir konuda hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir. Büyük toprak sahipleri ile boy seçkinleri bu durumdan fayda sağlamış olsalar da köylülerin şartları düzelmemiştir. 1930'ların sonunda, sanayileşme, Trans-İran demiryolunun inşası ve tarım sektörüne verilen önem hükümeti bu gibi konularda motive etmiş, kasabalar arası mesafelerin uzunluğu ve kötü durumdaki kara yolu ve demir yolu gibi ulaşım hatları, tarımın mekanize olması karşısında büyük bir engel olmuş ve ülke içerisindeki dil ve kültür farklılıkları da ayrı bir sorun teşkil etmiştir. Şehirli İran halkının batı teknolojisine gösterdiği reaksiyonu, kırsal kesim aynı şekilde göstermemiştir.

Değişim modernleşme ve ekonomik büyümenin faydaları uygulamada köylüye ulaşmamış, sanayileşme hamlesi yeni bir iş gücü yaratarak büyük şehirlerin karakterini değiştirmiştir. Köyden kente yoğun bir göç başlamasıyla Tahran'ın 1922 yılındaki nüfusu 196 bin iken, 1941'de 700 bine yükselmiştir (Cleveland, 2008: 213). Öte

yandan Rıza Şah, köylülerin yaşam koşullarını iyileştirmek adına hiçbir şey yapmamış, vergi yükümlülüklerini arttırıp, zorunlu askerlik hizmeti getirerek onlara eskisinden daha fazla yükler getirmiştir. Şah'ın göçebelerle ilgili tutumu özellikle çok sert olup, çobanlıkla geçinen göçebelik yasaklanmış ve bu tedbirin insani ve ekonomik maliyetine dikkat edilmeden göçebeler yerleşik olmaya zorlanmıştır (Gerede, 1952: 235). Saltanatı döneminde tarım alanındaki bilanço zayıf olmakla beraber, gerçekleştirilen ilerlemeler (şeker pancarı, pirinç, çay, tütün, ipek üretimi) çoğunlukla Şah'ın el koyduğu Hazar eyaletlerindeki çok sayıda arazinin işletilmesinden kaynaklanmaktadır. İran da 1920'lere kadar bir toprak hukuku yoktu. İran'da toprak mülkiyeti, ticari tarım ürünlerinin Batı tarafından talep edilmesiyle büyümüştür (Çakmak, 2002: 97). Kalkınma Planı, tarımsal kalkınmayı teşvik etmek için oluşturulmuş fakat bu kalkınma planı büyük toprak sahipleri tarafından yönetilmiştir. Rıza Şah'ın iktidara gelmesi ile köylerde aşiretler arasında yaşanan tecavüz ve yağmalar son bulmuş, Rıza Şah'ın sağladığı bu sükûnet ortamı Rıza Şah'a karşı bir sevgi ve hayranlık uyandırmıştır (Gürakar, 2012: 238). Rıza Şah köy yaşamını yeniden daha iyi yöntemlerle tarım işlerinde organize etmek istemiştir. “Ez şotor be motor / deveden motora” sloganıyla ülkede mekanize tarım faaliyetlerinin gelişmesine yönelik bir kampanya başlatmıştır (Gerede, 1952: 236).

Sanayi ve Ticaret: Yeni Fabrikalar ve Bankaların Kurulması: Rıza Şah'ın iktidara gelmesiyle birlikte İran'da yeni ekonomik sistem, ticaret ve yarı sanayileşme olmuştur. Rıza Şah, ulusal sanayinin gelişmesi için yerel sanayinin yurt dışından gelen ucuz mamul mallar karşısında korunması maksadıyla gümrük vergilerinin yeniden düzenlenmesi ve denetlenmesine karar vermiştir. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa etkisi ticaret vasıtasıyla İran'a girmiş, Avrupalıların ürettikleri malları başka ülkelere satma düşüncesi İran ve benzeri ülkelerde ithalatın hızını arttırmıştır. 1919 ve 1929 yılları arasında ülkede serbest ticaret devam etmiştir. Dış ticaret konusunda devlet sanayileşmesini korumak için tekeller oluşturmuş ve para değerini kontrol altına almıştır. Avrupalı tüccarlarla, imalatçılara hukuki ve iktisadi avantajlar sağlayan kapitülasyonlar da 1928 yılında kaldırılmış, 1930 yasası olarak bilinen döviz kontrolü de yine adının anıldığı tarihte yürürlüğe girmiştir. Kran adı verilen eski para birimi Mart 1932 yılında gümüşe dayalı Riyal olarak değiştirilmiştir. Yeni Türkiye'nin kuruluş aşamasında uyguladığı devletçilik politikası İran'da da kabul görmüştür (Djalili, 2011: 74).

Ticaret kanunları kabul edilerek 1930'da ülkenin ilk ticaret odası kurulmuş, 1937 yılında da Ticaret Bakanlığı oluşturulmuştur. Dış ticaret denetimleri sonucu tarımsal ihracattan ülkeye para girişi olmuş bu da riyalin değer kazanmasına sebep olmuştur. İkili ticaretin değerlendirilmesine paralel olarak yaşanan artış fiyatlara yansımıştır. 1929 Dünya Ekonomik bunalımının etkisiyle gümüşün değer kaybetmesi Riyal ile yapılan ödemeleri ve fiyatları olumsuz etkilemiş, bu durum savaş sonrası da devam etmiştir (Ezer, 2010: 427-442). Özellikle Rus tekstil mallarına karşı oluşan bağımlılığı azaltmak amacıyla tekstil fabrikaları açılmış, üretim sadece halı ve ipek giysilerle sınırlanmıştır (Çakmak, 2002: 99). Sigara ve puro üretimi ve dağıtımını kontrol etmek için devlet Tütün Tekeli kurulmuş, tütün haricinde tekstil, şeker, çimento, kibrit ithalatını ve motorlu araçların dağıtımını hükümetin kontrolü altına alınmıştır. Petrol rafinerilerinin kira gelirleri, vergi borcu gecikmiş olanlardan alınan paralar, yüksek gümrük yergileri ve tüketim mallarına konan yeni vergiler, tüccarların ihracat yapma talepleri karşısında, kazançlarını Merkez Bankasına yatırmaları karşılığında onlara ticaret lisansının verilmesi ve yapılan bu mali düzenlemeler neticesinde, demir yollarının inşası, yurt dışında eğitim gören öğrencilerin ödenekleri, askeri teçhizat alımı ve bir takım malzemelerin sübvansiyonu elde edilen bu gelirler sayesinde sağlanmıştır (Çakmak, 2002: 99; Karadeniz, 2012: 293). Rıza Şah, şeker, çay ve tütün ürünlerinin üretimi ve geliştirilmesini eline almış ve 1936 yılında bir çay kurutma fabrikası kurmuştur. Rıza Şah'tan önce şeker pancarı ile ilgili hiçbir girişimde bulunulmamışken onun dönemiyle birlikte iklim ve toprak koşullarına uygun yerli şeker pancarı yetiştirilmeye çalışılmış, bölgesel tahıl dağıtımını ve toplanması için 1936 yılında bir plan yayınlanmıştır (Abrahamian, 2020: 90).

Petrol Gelirlerindeki Artış: Petrol 20. yüzyılın başından itibaren İran'da önemli bir sektör haline gelmiştir. Ülkenin güneyinden elde edilen petrol ülkenin kuzeyindeki Rusya'ya ihraç edilmektedir. İlk petrol arama imtiyazı 1901 yılında William Knox D'Archy'e verilmiş, 1908 yılında D'Arcy şirketinin petrolün varlığına kesinlik kazandırmasıyla 1909 yılında kurulan Anglo-Persian Oil Company'nin (APOC) hisselerinin yüzde elli birini İngiliz hükümeti satın almıştır. Böylelikle daha I. Dünya Savaşı başlamadan İran petroleri İngiliz hükümetinin kontrolü altına girmiştir (Lorentz, 2007: 28). 1911 yılında damlamaya başlayan ve 1921-22 döneminde ancak 583. 960 sterlini bulan petrol gelirleri 1930-31'de 1. 288. 000 sterline, 1940-41 arasında da 4 milyon sterline ulaşmıştır (Abrahamian, 2020: 91).

1931-1932 yıllarında İran'ın petrolden aldığı payın düşmesiyle birlikte 1932'de Rıza Şah bu imtiyazları iptal etmiş ve bu olay onun ülkedeki prestijini arttırmıştır. İngiltere konuyu Milletler Cemiyetine taşımış, Milletler Cemiyetinden çıkan karar gereği şirket İran hükümetine daha yüksek bedeller ödemeyi, İran'da imtiyaz süresini 30 yıl daha uzatmayı kabul etmiştir (Goldschmidt ve Davidson, 2008: 317). Böylelikle İngiltere ile 1933 yılında 60 yıl sürecek yeni bir antlaşma imzalanmış, Rıza Şah döneminde ülkenin maden kaynaklarının (kömür, antimon, manganez, tuz, demir oksit) işletilmeleri de gerçekleştirilmiştir (Djalili, 2011: 73). İran, ihtiyaçlarını karşılamak için yetersiz olduğu çimento fabrikası ve ağır sanayi alanları için Batı'ya bağımlı kalmıştır çünkü demir çelik üretimi için tesisler mevcut değildir. İran ağır sanayi ve makine temini için Almanya ve Çekoslovakya'nın yardımına başvurmuştur. Rıza Şah öncelikli bir demir döküm, demiryolu ve inşaat işleri için bir çelik fabrikası kurulmasına karar vermiş, projeyi inşa eden Alman uzmanların İran'dan ayrılmalrı üzerine inşa edilen çelik döküm fabrikası yarım kalmıştır (Çakmak, 2002: 103).

Eğitim Öğretimin Birleştirilmesi ve Yeni Müfredat: İran'da eğitim alanındaki yenileşme hareketleri 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır. 1851 yılında Darü'l Fünun'un kurulmasını, dokuz yıl sonra 1860 yılında Eğitim Bakanlığının öncüsü olan Bilim Vekâletinin kurulması takip eder. Yüzyılın sonuna gelindiğinde hükümet üç okul daha açmıştır. Bunlardan biri Dış İşleri Bakanlığına bağlı olan Siyaset İlmi Mektebidir ve gayesi diplomat yetiştirmektir (Çakmak, 2002: 110). Diğer iki okul ise askeri okullardır. 1911 yılına gelindiğinde okulların sayısı 123'e ulaşmıştı. Eski tip okullarda ulemanın nezaretinde din dersleri ağırlıklı bir program uygulanırken yeni okullarda din derslerinin yanında matematik, geometri, tarih, coğrafya, mantık, Arapça, Fransızca, gibi dersler de okutulmuştur. Ulema bu yeni okulların açılmasına karşı olup, halka yeni okullarla iş birliği yapmama çağrısında bulunuyor, çocuklarının bozulacağı ve Şiilikten ayrılacağı mesajını yayıyor sonucunda da halktan olumlu tepkiler alıyordu. Ulemanın, Rıza Şah döneminde yapılan modern eğitim faaliyetlerine olan muhalifliğinin kökleri bu tarihlere dayanır (Ahavi, 1990: 75-76).

Rıza Şah döneminde yapılan en başarılı reformlar eğitim alanında yapılan reformlar olmuştur. Ona göre sosyal reform, eğitim demektir (Goldschmidt ve Davidson, 2008: 317). Rıza Şah'ın eğitimi modernleştirme çabası, ülkesine kazandırdığı en büyük başarı olmuştur. Rıza Şah, iktidara geldiği dönemde İran'da

eğitim sisteminin durumu pek parlak değildir. Hatta mevcut ihtiyaçları dahi karşılamakta zorlanılmıştır (Abrahamian, 2020: 112). 1923 yılında devletin, özel şahısların, dini vakıfların, misyonerlerin ve dinsel azınlıkların idaresindekiler dahil İran'daki öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin sayısı 91.000'i geçmezken, Devlet okullarında bu sayı 12. 000'di. Toplam okul sayısı ancak 650 kadardı. Bunların 250'si devlet okulu, 47'si misyoner okulu ve 200'den fazlası da din adamlarının idare ettiği mektep (din eğitimi veren ilkokul) ve medreselerdi. Durumun farkına varan hükümet bu eksikliği gidermek amacıyla ilk olarak eğitime daha fazla fon ayırarak işe başladı. Ardından dinsel azınlık okulları, misyoner okulları ve din adamlarının idare ettiği mektep ve medreselerin tümü devletleştirilerek milli eğitim sistemine dahil edilmiştir. Önceleri milli eğitime bağlanan yabancı ve misyoner okulları daha sonra tamamen hükümete devredilmiştir (Cleveland, 2008: 212).

İlköğretim için altı yıllık bir program hazırlandı ve İlköğretim zorunlu hale getirilerek, haftada otuz saatlik yeni bir müfredat hazırlanmıştır. Bu müfredat içerisinde Farsça konuları, din eğitimi, aritmetik ve tarih konularıyla; 1930 yılında müfredata yurttaşlık bilgisi ve beden eğitimi dersleri de dahil edilmiştir (Cleveland, 2008: 213).

Devletin eğitim sistemi Fransızların birer yıllık altı sınıftan oluşan ilk ve orta dereceli lise modeli örnek alınarak hazırlanıp, ülke genelinde aynı müfredat takip edilip aynı ders kitapları okutulurken ve aynı dil kullanılarak eğitim birliği öne çıkartılmıştır (Cleveland, 2008: 215). Daha önceden dini cemaat okullarında izin verilen diğer diller artık yasaklanmış, izlenen politika azınlıkların dilini de Farsçalaştırmıştır. 1925'ten sonra ilköğretim geçmiş yıllara nazaran daha az ihmal edilir hale gelmiştir. 1928 yılında ders kitapları yayınlamaya başlamış, bu kitaplar ihtiyaç sahibi öğrencilere ücretsiz verilirken diğerlerine ücret karşılığında satılmıştır.

Eğitimde bu öngörülenlerin yapılmış olması, 1933 yılında anaokullarının açılmasını mümkün hale getirmiştir (Abrahamian, 2020: 112). Ortaöğretim öğrencilerinin öğrenim ücretlerinin devlet tarafından karşılanması mecliste görüşülmüş ancak büyük eleştiriler almış, 1926 yılında orta öğretim mezunları askerlikten bir yıl süreyle muaf tutulması kararlaştırılmıştır (Çakmak, 2002: 112).

Rıza Şah, döneminde ülkenin modernleştirilmesi hedeflendiği için öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesi önem vermiştir. Rıza Şah, yurtdışına öğrenci gönderme amacının sadece ilim öğrenmek değil, aynı zamanda Batı kültürünü tanımaları olduğuna da vurgu yapmaktadır. Onun kanaatine göre, öğrenciler Batılılardan vatanseverliği öğrenmeli ve Avrupa'daki ulus devlete bağlılık duygusunu ülkeye getirmelilerdi. Modernleşmenin devlet-milletleşme projesi kapsamında gelişmesi için vatansever kişilere ihtiyaç vardı. Yurtdışına Öğrenci Gönderme Kanunu'na göre altı sene boyunca her sene yüz öğrencinin yurtdışına gönderilmesi planlanmıştır. 1928 ile 1934 yılları arasında başta Fransa olmak üzere Avrupa'ya toplam 640 öğrenci gönderilmiştir (Çakmak, 2002: 113).

Yeni Okulların Açılması, Halk Eğitimi ve Üniversite Eğitimi: 1925'te ilk ticaret okulu açılmıştır. Bunu takip eden yıllarda öğretmen okulu, tıp fakültesi, eczacılık ve hukuk fakülteleri, ziraat okulu, siyaset bilimi ve dış hekimliği fakülteleri açılmış, Bunlara ek olarak Tahran'da bir Amerikan Koleji bulunmaktadır. İki Fransız Okulu ve Savaş Bakanlığının bünyesinde bulunan harp okulu, havacılık okulu ve telgraf okulu bulunmaktadır. 1930'larda müzik ve sanat okulları kuruldu. Türkiye'de 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumu'nun muadili olarak İran'da 1933'te Fars Dili Akademisi (Ferhengistan) kurulup, bütün yayınlarda Arapça terimlerin yerine Farsça karşılıkları kullanılmaya başlanmıştır (Eren, 2006: 89-100; Garthwaite, 2016: 210). İran'da kültürel çalışmalar yapmak üzere yine Türkiye'de Türk Tarih Kurumu adıyla kurulan kurumun bir benzeri olarak Düşünceyi Geliştirme Kurumu kurulmuştur (Çakmak, 2002: 117).

İran'da bir Üniversite kurma fikri uzun zamandan beri konuşulup tartışılmış, fakat bir türlü hayata geçirilememiştir. Ta ki 1934 yılında Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyaret etmesine kadar. Rıza Şah burada Atatürk'ün üniversiteye yönelik düşünce ve projelerini öğrenmesi ve gezip gördükleri neticesinde İran'a döner dönmez bir Üniversitenin kurulması gerektiğini ortaya koymuş, konu mecliste görüşülüp onay almıştır.

O yılın bütçesinden ödenek ayrılarak, hükümet 1934 yılında farklı yüksekokulları birleştirerek Tahran Üniversitesi'ni oluşturmuştur. Ve bu durum Eğitim alanındaki bu gelişmelerin doruk noktası olmuştur (Arasteh, 1962: 57). Yapılan bu hızlı ve geniş çaplı eğitim reformlarının en büyük problemi, öğretmen ihtiyacı

olmuştur (Eren, 2006: 96). Tüm ülke genelinde 5469 öğretmen görev yapmaktaydı. Öğretmenler düşük ücret ve zorlu çalışma şartlarında görev yapmaktaydı. Erkek öğretmenler bir yıl çalışmalarının ardından hemen askere alınıyorlardı. Öğretmen yetiştirmenin önemini kavrayan hükümet 1934 yılında Öğretmen Yetiştirme Yasasını hazırlamış, başlangıçta İran'da sadece bir tane bulunan öğretmen okulu, alınan önlemler sayesinde 1931 yılında devlet okulları ve özel okullarda toplam öğretmen sayısı 11.555'e ulaşmıştır. Fakat bu öğretmen artışına paralel olarak okul ve öğrenci sayısı da her yıl katlanarak artmıştır (Çakmak, 2002: 118). Dolayısıyla ulaşılan bu rakamlar ihtiyacın kapanmasına yetmemiş, 1922'de ilköğretimde okuyan öğrenci sayısı 43.025 iken 1930 yılında bu sayı 126.052'ye ulaşmıştır. En iyi ve en yeni okullar kentlerde kurulurken kırsal alanlar ihmal edildiği için, 1930'ların sonunda devlet eğitim seviyesini arttırmak, okur-yazar oranını yükseltmek için yurt çapında genel bir okuma yazma kampanyası başlatmıştır (Esendal, 1999: 76-77).

1937 yılında Eğitim Bakanlığının sorumluluğunda akşam okullarında on sekiz ile kırk yaş arası okuma yazma bilmeyen vatandaşlara okuma yazma ve matematik kursları verilmiş, bu eğitime katılmak zorunlu tutulmuştur. Askerlik hizmeti sayesinde pek çok İranlı erkek Farsça okuma ve yazmayı öğrenmiş, ana dili Farsça olmayanlarda burada Farsça öğrenmiştir (Arasteh, 1962: 86-96). 1920'lerin başında okuma yazma bilmeyenlerin ülke genelindeki oranı %90 iken, 1930'lara gelindiğinde bu oran %80'e düşmüştür. Kadınların eğitimini geliştirmek için yapılan çalışmalarda önemli mesafeler kat edilmiş, 1925 ile 1926 yılları arası Tahran'da 475 erkek öğrenci mezun olurken 120 kız öğrenci mezun olmuştur (Djalili, 2011: 75). 1930 yılında tüm ülkede orta dereceli okullardaki öğrenci sayısı 150 bin iken bunun 35 binini kızlar oluşturmuştur. 1930'dan sonra eğitimle beraber kadının sosyal hayat içerisindeki konumu da değişmiş, İran'da kadın dernekleri kurulmaya başlanmıştır. Bu derneklerin hedefleri arasında kadınlar için okuma yazma kursları, el sanatları gibi kursları açmak ve kadınları topluma kazandırmak gibi sosyal projeleri bulunmaktadır (Goldschmidt ve Davidson, 2008: 317).

Eğitim alanında yapılan tüm bu düzenlemeler, modern bir toplumun yaratılması sürecinde donanımlı bireyler yetiştirmeyi ve onlardan kamu hizmetlerinde istifade etmeyi amaçlamakla beraber, kadınları toplumla kaynaştırmaya ve vatandaş yapmaya dönük önemli bir misyon da taşımaktadır (Cronin, 2003: 134). Modernleşme

adına, eğitim alanında yapılan tüm bu faaliyetlerden hem halk hem de devlet fayda görmüşken, tek rahatsızlık duyan grup ulema olmuştur. Eğitim alanında yapılan tüm bu düzenlemelere ulemanın tarafından bakıldığında din adamlarının bu süreçten önemli bir yara aldığı sonucuna varılabilir (Cronin, 2003: 134). Zira dini okullara merkezi devlet kontrolünün önünü açan önemli bir adım 1929 yılında atılmış hazırlanan 11 maddelik kararname ile medrese öğrencilerine ve öğretmen adaylarına Eğitim Bakanlığının açtığı sınavlara katılma mecburiyeti getirilmiştir (Arasteh, 1962: 87). 1930 yılında ise Eğitim Bakanlığına bağlı Eğitim ve Talim Dairesi tüm dini okulları kapsayan bir çizelge belirlemiş, bunu ertesi sene çıkarılan yeni bir kanunla devletin medrese müfredatına müdahalesi izlemiştir (Ahavi, 1990: 83-93).

Zorunlu Askerlik Yasası: Rıza Şah'ın Modernleşme çalışmalarının merkezinde askeri modernizasyon bulunmaktadır. Ona göre, bir ülkeyi yok olmaktan kurtarmak için tek yol modern bir ordu oluşturmaktır. Ancak modern bir ordu, bağımsızlığı garanti edebilir. Rıza Şah, İran tarihinde benzeri görülmemiş bir adım atarak hükümetin komutasında merkezi ve birleştirilmiş yeni bir ordu kurdu. İran'ın genelinde garnizonlar oluşturarak merkezi hükümetin ülke üzerindeki otoritesini sağlamıştır. Eğitim maksatlı olduğu yönündeki telkinleriyle halkı zorunlu askerliğe ikna etmiştir. Rıza Şah'ın hayalindeki askeri gücü oluşturabilmesi için; mali desteğe, eğitilmiş personele, teknik cihazlara ve elbette silaha ihtiyacı vardı. Savaş meydanında modern bir ordu görmek için barış zamanında gerekli değişikliklerin yapılmasının da farkındadır. Kendi ayakları üzerinde durabilen güçlü bir ordunun olması için, bir ulus devletinin oluşması gerektiğine inanmaktadır Modern bir orduyu kurmak ve yaşatmak oldukça masraflıdır. Bu askeri gücün öz kaynakları olan insan malzeme ve parayı elde etmek için baskı veya ikna yoluna gidilmelidir. İstenilen kaynakların elde edilmesi için ne gerekiyorsa yapılmalı hatta gerekirse zorla yapılmalıdır. Daha fazla kaynak ve daha fazla asker elde etmek isteyen bir devlet için de bu kaçınılmazdır. İran gibi bir devlet için vergi toplamada askeri güç mutlaka gereklidir (Bingaman, 2011: 20-21). Bir başka seçenek ise bir hükümdar aslında sağlamak istediği askeri kaynakları; halkı, dini ve millî hedefler doğrultusunda ikna ederek sağlayabilirdi.

Rıza Şah bunların her ikisini de kullandı. Bir taraftan vergi toplamak için vergi memurlarını jandarma birlikleriyle beraber gönderip vergilerin tahsil edilmesini

sağlarken; diğer taraftan zorunlu askerlik yasasını halka kabul ettirmek için dini ve milli değerlerden faydalanma yoluna gitmiştir (Bingaman, 2011: 22).

Rıza Şah'ın iktidarda bulunduğu süre boyunca bizzat ilgilendiği ve modernleşme fikirlerinin odağında olan yegane konu; güçlü ve milli bir ordu oluşturma düşüncesidir. İktidara gelir gelmez de bu düşüncesini gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. Rıza Şah, ordusunda ihtiyaç duyduğu askerleri temin için Eylül 1924'te göreve başlayan beşinci meclis askerlik hizmetini herkes için zorunlu kılarak 1925 Haziran'ında mecburi askerlik hizmeti kanunu onaylamış, kırlık bölgelerde ve boylar tarafından güçlü direnişle karşılaşan bu temel politikası ancak 1930'lu yıllarda yürürlüğe girmiştir (Djalili ve Kellner, 2011: 79). Zorunlu askerlik yasası İran'daki rejimin temel taşı olarak nitelendirilebilir. Zorunlu askerlikle birlikte, İran'da, ilk kez nüfus cüzdanı verilme uygulaması başlamış ve soyadı almak zorunlu olmuştur. Zorunlu askerlik ordu için önemli olmasının yanı sıra ulusal bütünleşmeyi sağlıyor ve askeri eğitim yoluyla etnik ve bölgesel sınırları yıkmıştır. Askerlik hizmetinin içinde eğitim ve Rıza Şah'a bağlılık dahil olmak üzere yeni İran değerlerinin aşılması da yer almaktadır. İktidarını ve çalıştırdığı iş gücünü kaybetmekten korkan ulema ve büyük toprak sahipleri, zorunlu askerlik hizmetine karşı çıkıyordu (Abrahamian, 2020: 92).

Yeni İran Ordusunun Oluşumu: Rıza Şah'ın zihninde daima güçlü ve modern bir ordu oluşturma fikri bulunmaktadır. Rıza Şah, subaylarını kendi rejiminin bekçisi kılmak için çok çalışmış, halkın karşısına mutlaka asker üniformasıyla çıkmıştır. Subayların terfileriyle, eğitimleriyle, yaşam koşullarıyla bizzat ilgilenmektedir. Devlet arazilerini subaylara düşük fiyattan satmış, ikramiyeler dağıtmış, idarecilik görevleri vermiş ve yolsuzluklarına göz yummuştur. Kabineyi, başbakanı ve savaş bakanını atlayarak, komutanlarıyla, saraydaki askeri ofisinde görüşmüştür (Cronin, 2003: 47). Tahran'da görkemli askeri tesisler inşa ettirmiştir. Bunlar; cephanelik, makineli tüfek fabrikası, uçak tamir hangarı, askeri hastane, subay kulübü, ordu bankası olmuştur. Eğitimlerini daha da geliştirsinler diye askeri personeli Avrupa'ya göndermiştir (Abrahamian, 2011: 94).

1930'larda ordu, Şah için ayrıcalıklı bir kurum olmaya devam etmiştir. Şah, en güçlü orduya ve en pahalı donanıma sahip olmak istemiştir. Gayri safi milli hasılanın %50'si Savunma Bakanlığına aktarılmıştır. İran ordusunun bu kadar kısa bir sürede bu

derece gelişme kaydetmesi, ülke bütünlüğünde merkezi hükümetin otoritesini ve düzenini sağlamada ve Şah'ın prestijini güçlendirmekte yeterli olduysa da ülkenin ihtiyaçlarına oranla yetersiz kalmıştır.

Kılık-Kıyafet ve Şapka Kanunu: Rıza Şah, iktidarını perçinledikten sonra İran'ı modernleştirme çerçevesinde İranlı modernistlerin kültürel planlarını uygulamaya koymuştur. Bu modernleşme çabalarının arasında İran halkının kıyafetlerinin Avrupalılaşması da yer almaktadır. Etnik, dini ve sosyal asalet sembollerini ortadan kaldırmak ve milli birliğin tesisi sağlama doğrultusunda Rıza Şah, 1928 yılında Kılık-Kıyafet Birliği Kanunu (*Kanun-i Vahdet-i Libas*) çıkartmış, 1928'den itibaren bir giyim yasası aşiretlerinki de dahil bütün geleneksel giysileri yasaklamıştır (Atabaki ve Zürcher, 2012: 200).

Kadın ve erkeklere Batı tarzı giyim kuşam yasaları dayatmış ve bütün erkeklerin Avrupa kıyafetleri giymesi zorunlu kılınırken, 1936'da kadınların halka açık yerlerde peçe takmaları, çarşafı ve peçeli olarak sokaklarda yürümeleri, toplu taşıma araçlarına binmeleri tamamen yasaklanmıştır (Gartwaite, 2011: 211). Rıza Şah ulemayla bir kez daha karşı karşıya gelmiştir ancak İran'da cumhuriyet kurulması konusunda muhalefetle karşılaştığında geri adım atarken, 1930'ların ortasında iktidarına meydan okuyacak kimse kalmadığından, bu kez onları sindirmiştir. Askerler Meşhed'de bulunan İmam Rıza Türbesi önünde ve İsfahan'da protesto gösterisi yapanların üzerine ateş açmış, Şah Kum'da bulunan Hz. Fatıma Türbesi'ne bizzat giderek, iyice örtünmediği için karısının türbeye girmesini yasaklayan bir memuru halkın önünde kırbaçlatmıştır (Axworthy, 2016: 246). Genellikle kırsal bölgelerde bu kanun ve diğer reformlar konusunda fazla bir zorlama yoktur ama yine de kırsal bölgelerde yaşayan pek çok köylü kadın kılık kıyafet kanunlarına göre giyinmemek için evlerinden çıkmamıştır (Gartwaite, 2011: 212). Şehirli erkeğin külahı, Osmanlı'da fesin oynadığı rolün aynısını oynamıştır. Müslümanları Avrupalılardan ayıran sadece başörtülerinin şekli değil aynı zamanda o başörtüsüne ilişkin adab-ı muaşeret kurallarıdır. Avrupa geleneklerine göre erkek, şapkasını bir saygı işareti olarak ve kapalı mekanlarda çıkarırken, Müslüman adabına göre erkeklerin kapalı mekanlarda başlıklarını çıkarmamaları gerekiyordu. Bu durum Doğu'da Avrupalı diplomatların katıldığı ve Batı'da Müslüman diplomatların katıldığı resmi törenlerde uyumsuzlukların yaşanmasına neden olmuştur (Zürcher, 2012: 192).

1927 Ağustosunun başlarında İran hükümeti, Fransız kasketine benzeyen “Pehlevi Şapkası”nı, İranlı erkeklerin resmi şapkası yapmaya karar vermiş, yeni şapkanın getirilişi, zorunlu askerlik kanunu ve adli sistemin laikleştirilmesi ile aynı zamana denk gelmiş ve bunların hepsi birlikte ülkede büyük bir huzursuzluğa sebep olmuştur. Pehlevi şapkasına en büyük itiraz, namaz sırasında secdeye engel olan siperlikte yoğunlaşmıştır (Zürcher, 2012: 200). Bütün yetişkin erkeklerin (kayıtlı din adamları dışında) Batılı tarz pantolon ve ceket giymeleri ve “Pehlevi başlığı” adı verilen önü siperli şapka takmaları gerekli kılınmıştır. Pehlevi şapkası artık ulusal birliğin simgesi diye kabul edilmektedir. Çok geçmeden onun yerini İran’da beynelmilel şapka diye bilinen kenarları keçe fötr şapka almıştır (Abrahamian, 2011: 110). Ayrıca erkekler tıraşlı olmaya teşvik ediliyor, bıyık bırakanların temiz ve bakımlı tutulması özendiriliyordu (Cronin, 2003: 275). 1936’da peçe takılması tamamen yasaklamadan önce İranlı kadınlar yüzlerini açmaları konusunda cesaretlendirilmişti. Kıyafet kanunun yürürlüğe girdiği ilk günlerde Rıza Şah, kadınların peçesiz sinemaya girmesine, lokantada yemek yemelerine, sokakta akraba olmadıkları erkeklerle konuşmalarına, hatta arabaların körüklerini örtmeleri koşuluyla birlikte aynı faytona binmelerine göz yummaları için polise talimat vermiştir. 1936’da hemen hepsi Tahran’da olmak üzere en az dört bin kadın halka açık alanlarda peçesiz ya da hiç olmazsa “çador” diye bilinen yerleri süpüren çarşaf giymek zorunda kalmadan dolaşabilmiştir (Wagner, 2009: 27). Bu dört bin kişinin çoğu yüksek tabakadan gelen ailelerin Batı eğitimi almış kızları, Avrupa’dan yeni dönen İranlıların yabancı eşleri ve dinsel azınlıkların orta sınıf kadınlarıdır. Hükümet Avrupai tarzda giyim kuşamı halk arasında hızla yaymak için kumaş ve kıyafetlerin ithalini kolaylaştırıp onları ucuz fiyatlara sattırdı. Modern kıyafetli ailelerin halk arasında görünmelerini teşvik için Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenen festivale Rıza Şah, peçeleri olmadan ailesi ve kız kardeşleriyle birlikte katıldı. 1935 yılında Rıza Şah’ın kızının öncülüğünde Kadın Kültür Merkezi kurulmuştur. İran parlamento üyelerinin eşleri de kadınların düzenlediği etkinliklere katılmaya ve görev almaya başlamıştır ancak kadınlarla ilgili yapılan bunca düzenlemeye rağmen kadınlara oy hakkı tanınmamış ve çok eşliliğe izin veren şeriat hükümleriyle, erkeklere kadınlardan daha kolay boşanma hakkı veren yasalar korunmuştur (Çakmak, 2002: 98).

Hukuk Reformları: İran adalet sistemi de dinden bağımsızlaşma yönünde derin bir reform yaşanmış, Ulemanın mahkemelerden uzaklaştırıldığı yeni bir adalet

örgütlenmesiyle hukuk üzerindeki şeriat etkisi azalmıştır. Medeni ve ceza hukukunda Batı'dan esinlenen yeni kurallar getirilmiş, 1927'den sonra çoğunlukla Avrupa'da eğitim görmüş personel ile Adalet Bakanlığı tesis edilmiştir. 1928'de Fransız modelini esas alarak Meclis'e yeni bir medeni kanun teklifi gönderilmiştir. Rıza Şah, Devlet mahkemeleri hiyerarşisinin kurulması (Wagner, 2009: 27) ve buralarda yargıç olarak ulema yerine laik memurların geçmesiyle, adli hayatta ulemanın rolü daha da azaltmıştır (Çakmak, 2002: 114). Hükümetin 1931 yılında çıkardığı kanunla davaların dini mahkemeler veya devlet mahkemelerinde görüleceği hususunda karar verme yetkisi devletin yargıçlarının kararına bırakılmış dini mahkemelerin tüm faaliyetleri devlet denetimi altına alınmıştır (Ahavi, 1990: 84-85).

1932 yılında din adamlarının gelirlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden yemin, vekaletname ve mülkiyet gibi kayıtların kaydedilmesi yetkisi devlete geçirilmiş, 1934 yılında çıkartılan Evkaf Kanunu ile tüm vakıfların teftişi görevi Eğitim Bakanlığının Vakıflar Dairesine verilmiştir (Çakmak, 2002: 113). Rıza Şah'ın ulemanın toplumdaki konumuna bu saldırısıyla güçlü İran din kurumu sarsılmıştı, ama yıkılmış da değildi. 1931'de hazırlanan kanunla kadınların da boşanma davası açabilmeleri kararlaştırıldı. Ayrıca 1936'da çıkarılan bir yasayla yeni devlet mahkemelerinde görev alacak yargıçların, yeni kurulan Tahran Üniversitesi hukuk fakültesinden ya da en az üç yıl okuduklarını belgeleyen bir yabancı üniversiteden diploma almış olmaları gerektiği için, ulema yeni adli sistemin tamamen dışına itilmiştir (Cleveland, 2008: 211).

Dil Reformu, Ölçü, Tartı ve Takvimin Değiştirilmesi ve Diğer Bazı Reformlar: Rıza Şah'ın toplumsal ve kültürel alanda yaptığı modernleşme hareketleri İran tarihine damgasını vurmuştur. 1934 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyaretin sonunda orada gördüğü yenilikler, Rıza Şah'ı reformlarını gerçekleştirme hususunda daha da yüreklendirmiştir. Rıza Şah, yürürlüğe koyduğu zorunlu askerlik yasası silahlı kuvvetleri genişletmekle kalmamış, erkekleri geleneksel çevrelerinden çekip alarak onları ilk kez Farsça konuşmak, diğer etnik gruplarla ilişki kurmak, şaha, bayrağa ve devlete bağlılıklarını her gün sunmak zorunda oldukları ulus çapında bir örgütlenmeye dahil etmiştir. Türkiye ziyaretinin dönüşünde ülkede Farsça'nın resmi dil olduğunu ilan ederek, ülke çapında başka dillerin konuşulmasını yasaklamıştır. Askere çağrılanların üçte ikisi ilk altı ay boyunca Farsça öğrenmiş, bir nevi askerliğin amacı

biraz da köylüler ve aşiret mensuplarına yurttaşlık bilinci kazandırmak olmuştur (Gerede, 1952: 234). Zorunlu askerlik uygulaması nüfus cüzdanı ve dolayısıyla soyadını gerekli kılmıştır. Soyadının zorunlu kılınması, soyluluk unvanlarını kaldırmıştır. Seçkin kimseler isimlerini kısaltma yoluna gitmiş, sıradan kimseler genellikle kendi mesleklerini, geldikleri bölgeyi ya da aşiret bağlarını işaret eden soyadları almıştır (Abrahamian, 2011: 104). Rıza Şah, monarşinin geleneksel süslü unvanlarını da kaldırmış ve artık Şah Hazretleri olarak anılacağını duyurmuştur. Kamoyuna, ulus bilincini daha iyi aşlamak için kültürel örgütler de kurmuş, Türkiye’deki Türk Dil Kurumunu örnek alan, klasik ve lehçe kelimelerinin derlenmesi, Farsça bir sözlük çıkartılması, yeni terimlerin nasıl oluşturulacağına dair kuralların belirlenmesi ve Farsçadaki uygunsuz yabancı sözcüklerin ayıklanması maksadıyla Ferhengistan (Fars Kültür Akademisi) adında yeni bir kurum oluşturmuştur. Oluşturduğu dergi ve gazetelerle hem İran’ı yüceltmek hem de dili yabancı sözcüklerden arındırmak üzere toptan bir kampanya başlattı (Abrahamian, 1982: 149-165). Bu arada İran’da öğretmen yetiştirme okulu (Dâr’ül Mu’allemîn-i Ali) 1933 yılında bilim ve sanatta kullanılmak üzere yeni terimler önermesi için bir cemiyet oluşturmuş, 1934 yılında Eğitim Bakanlığı, tıbbiyeyle iş birliği halinde, tıbbi terminolojinin derlenmesi, çevrilmesi için çalışmıştır (Zürcher, 2012: 221).

Rıza Şah, yurttaşlığı hem bir örnek olma duygusu oluşturmak hem de kendine ve devletine bağlılığı artırmak için kullanabileceği bir dizi önlem almış, metrik sistemi getirmiş, ağırlık ve ölçümde tek birimli bir sistem oluşturmuş ve bütün ülkeye standart saat birimini sokmuştur (Abrahamian, 2011: 110). Rıza Şah’ın yaptığı en belirgin isim değişikliği 1934 yılında “Persiya” adının artık dış dünyada “İran” olarak anılmasına ilişkin kararnameyi çıkarmasıdır. Hükümetçe yayımlanan genelgede, “Persiya” adının Fars ve Kaçar gerilemesini çağrıştırdığı, “İran” adının eski Aryenlerin görkemini çağrıştırdığını belirtmiştir (Abrahamian, 2011: 114). Ancak ister Persiya ister İran densin bunların siyasi sonuçlarından kaçmanın imkanı yoktur. Persiya ya da İran tarihi bu bölgeyle burada yaşamış ve halen yaşamakta olan halklar arasındaki etkileşimin tarihidir (Garthwaite, 2016: 7).

İran’ın bu modernleşme hareketlerinden şehirleşmede payını almış, Tahran önemli değişimlere sahne olmuştur. Gözle görülür en büyük değişimler Tahran’da yaşanmıştır. Şehrin nüfusu 210 binden, 540 bine çıkmıştır (Djalili, 2011: 77). Rıza Şah

on iki şehir kapısı, beş mahalle, tiyatrolar, dönemeçli sokaklar da dahil Tahran'ı çağdaş bir başkente döndürmek amacıyla eski şehrin büyük bölümünü yerle bir etmiş, 1925'te başkenti, elektrikle aydınlatma başlatmıştır. 1929'da ise belediye elektrik dağıtım hizmetine başlayıp, elektrik kullanımı taşra şehirlerine de yayılmıştır (Metin, 2006: 298).

3.4 Türkiye'nin İran'a Yansıması

Fransız İhtilali'nin etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan yenileşme hareketleri, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla devam etmiş, I. ve II. Meşruiyet süreçleriyle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne yenileşme yolunda alt yapıyı hazırlamıştır. Yeni Türk devletinin kuruluşundan itibaren yeni bir ulus devlet inşa sürecinde yapılan reformist çalışmalar da Türkiye'yi İran'ın model aldığı bir ülke konumuna getirmiştir. Özellikle İran'daki entelektüel çevre, yenileşme çalışmalarını bizzat Osmanlı Vilayetlerinde bulunarak yakından takip etmeye ve sonraki yıllarda İran'da bu çalışmaların filizlenmesine gayret sarf etmişlerdir (Afşar, Erol, Kandeğer, 2020: 21).

İki komşu ülke olan Türkiye ve İran gerek stratejik konumları gerekse sahip oldukları medeniyet, kültür ve tarihleriyle Ortadoğu'nun önemli ülkelerindendir. Tarihten devralınan mezhepsel ve ideolojik anlaşmazlık mirasının yanı sıra çeşitli koşullara bağlı olarak gelişen olaylar iki ülkenin birbirine temkinli yaklaşmasına neden olmuştur. Yeni kurulmuş ve büyük ülkelerce henüz tanınmamış olan TBMM hükümetini İran'ın da tanımakta aceleci davranmaması ilişkilerin yavaş seyrine sebebiyet vermiştir. Ortadoğu üzerindeki çıkar çatışmaları ve istekleri Türkiye ve İran'ın birbirine yakınlaşmalarını gerekli kılmıştır. Süreç içerisinde iki devlet arasında ilişkilerin tesisi için böylece uygun bir zemin ortaya çıkmaya başlamıştır (Afşar, Erol, Kandeğer, 2020: 23). Türkiye, Rıza Şah'ın taç giyinme törenine büyük bir ilgi göstermiştir. Atatürk memnuniyetini bildirdiği bir telgrafla göstermiştir (Köker, 2000: 162). Her iki ülke de şunu iyi bilmektedir ki iç politikada istikrarın sağlanması ve reformların sağlam temellere oturtulması dış ülkelerle iyi ilişkilere bağlıdır.

Atatürk, 29 Ekim 1923'te alınan bir kararla Türk Devletinin rejiminin Cumhuriyet olduğunu bütün dünyaya ilan etmişti ve akabindeki süreçte Mustafa Kemal ve kurucu elit, siyasal, kurumsal, sosyo kültürel dönüşümü gerçekleştirmek için modern, seküler bir devletin inşası konusunda çalışmışlardır (Köker, 2000: 163).

Türkiye’de Cumhuriyet idaresinin kabulü İran’da büyük bir yankı uyandırmıştır. Cumhuriyet ilanıyla İran’ın içinde bulunduğu siyasal istikrarsızlığın son bulmasının reçetesi olarak Cumhuriyet rejiminin tesis edilmesi konusunda İran’a tavsiyelerde bulunmaktadır. İranlı aydınlar reform çalışmalarında, Türk modelinin örnek alınması konusunda yoğun bir şekilde çalışmışlardır. Türk basınında yer alan haberler ve yazılar ile Cumhuriyet’in İran’daki ilanına destek verilmiş ve her fırsatta memnuniyet belirtilmiştir. Türkiye’nin bu desteği iki temel sebebe dayanmaktaydı: Türk devriminin diğer İslam ülkelerine de model olması ve İran’ı yabancı devletlerin boyunduruğundan çıkmış, bağımsız bir ülke olarak görme arzusudur (Çetinsaya, 2000).

Cumhuriyet ideolojisinin, Rıza Şah’ın düşüncesinde büyük bir yeri vardır. Ancak bu ideali gerçekleştirmek için ciddi desteğe de ihtiyaç vardı. Cumhuriyet münazaraları sırasında yaşananlar, ulemanın gelecekte Şah için nasıl bir sorun teşkil edebileceğini ve ulemanın siyaset üzerindeki velayetini bir kez daha göstermiştir. Batılılaşma ve modernleşme, Cumhuriyet’in ve ulemanın temel ilkelerinden biri olarak görülmüş ama toplum tarafından sıcak karşılanmamıştır. Tahran bilginlerinin görüşlerinden bazıları Rıza Şah’ın İngiliz yanlısı olduğu yönündedir Batı ve Batı değerleri hakkında her şey reddedilmek istenmiştir. Cumhuriyet rejimi buna dahil olan unsurlardan birisidir. Bu algı ve söylemlilere rağmen Rıza Şah, ulema ile iyi ilişkiler kurmuş, ulema içinde kendisine karşı olanları görmezden gelmiş, ulemanın toplum üzerindeki ve siyasetteki gücünü bildiği için onlarla yakın bir bağ kurmaya çalışılmıştır. Ulema ise her fırsatta Cumhuriyet’in İslam’a karşı bir icat olduğunu dile getirmiştir. Türkiye’de Cumhuriyet sonrası yaşanan gelişmelerin de ulemayı rahatsız etmesi sebebiyle ulema cumhuriyet ideolojisine sıcak bakmamıştır (Katouzian, 2012: 22). Cumhuriyetin ve Batıcılığın menfaati olan bu seküler uygulamalar, Şii ulema için tehlike oluşturmuştur. 1925’te Cumhuriyet fikri üzerine tartışmalar hızlanmış, esnaf ve diğer gruplar ulemayla birlikte bu yönetim tarzını kabul etmemiş, mollalar Cumhuriyet fikrini engellemek için karşıt görüşlerini ifade etmiştir.

Gelen yoğun tepkilere daha fazla dayanamayan Rıza Şah Şii öğretisinin İran’daki merkezi olan Kum şehrine giderek, bir bildiriyle Cumhuriyet idaresine karşı olduğunu belirtmiştir. Böylelikle İran’daki Cumhuriyet teşebbüsü filizlenmeden başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Rıza Şah’ın ulema sınıfı ile olumlu ilişkisi, onların

iktidarını kabul ettiği anlamına geliyordu (Afşar, Erol, Kandeğer, 2020: 26). Ulemanın iktidar iradesini şekillendiren ve sınırlayan bir otorite haline gelmesi kaçınılmaz bir gerçektir. Rıza Şah'a göre, ideal İran'ı yaratırken kendi iradesinin üzerinde olabilecek bir vesayet kabul edilemezdi. Bu nedenle reform sürecinde ulemanın etkisini her yerde silecek uygulamaları hayata geçirmiştir. Yeni kurulan komşu ülke Türkiye'yi model olarak ülkesini yeniden inşa etmeyi düşünmüştür çünkü yeni kurulan Türk devleti de Atatürk öncülüğünde ulus devlet inşa etme sürecinde birçok alanda köklü reformları itirazlara rağmen gerçekleştirmiştir.

3.5 Türk ve İran Modernleşme Sürecinde Ara Değerlendirme

Türk ve İran modernleşmesinin temel özelliği, Batı tekniklerinin hayatı kolaylaştırıcı etkisiyle, Batı'nın ortalama refah seviyesini tüm topluma yayma başarısının yanında siyaset ve kamu alanının belli yasal çerçevelerde tanımlanması ve bunu genel irade bağlamında uyma kararlılığı göstermesine duyulan hayranlıkla başlamış olmasıdır. Her şeyden önce belirleyici dinamik, yaşanan askeri yenilgilere de bağli olarak acil bir değişme ihtiyacı hissetmeleri ve çağın değiştiğini fark etmeleridir. Çok yönlü bir değişime eklemli modernleşme, devletin güçlendirilmesi ve devletin tüm toplumu hem toplum hem birey düzeyinde kuşatması sonucu doğmuştur. Modernleşme isteği, Türk ve İran bağlamında Batılı güçlerin askeri, siyasi ve ekonomik üstünlüklerinin artması sonucu harekete geçmiştir. Modernleşmenin doğal gelişim çizgisinde yeni hayat, kendi siyasal düzeni için ideolojik talepleri gündeme getirmiştir. Bu ideolojik taleplerin ana belirleyicileri özgürlük ve bağlılık kodlarını içinde barındıran milliyetçilik, liberalizm, laiklik, inkılap düşünceleri görülebilir. Türk ve İran modernleşmesi farklı öğeleri içinde barındırmakla birlikte, Batı örneği esas alınmıştır. Devlet eliyle ve devlet öncelikli yenileşme Türk ve İran modernleşmesinin ortak noktasıdır. Black, Türkiye ve İran'ın modernleşme atılımlarının yakın tarihi dönemde başlamasını Fransız İhtilali'nin bu iki toplumun siyasal çağdaşlaşma dürtüsünde etkin olduğunu düşünmüştür. Daha önce modernleşmeyi başaran toplumların hazır modellerinin karşılarında durması modernleşmeyi hedefleyen toplumların yönlerini bulmalarına yardım edecek nitelikte somut gerçeklere dönüşmüştür. Modernleşme sürecine girmeden önce nüfus ve toprak sürekliliği olup olmadığı veya toprak ve halkların yeniden bütünleşme zorunluluğu ile karşılaşp karşılaşmadığı Türkiye ve İran'ın modernleşme süreci için önemlidir (Black, 1989: 120). Türk ve İran modernleşmesinde dış etkenlere karşı "güçlü devlet" imajı önemli

bir ideolojidir. Bu durumu meşrulaştırmak için ferdi haklar ve toplumsal rıza egemen devletin muktedirliği içine çekilir, fert ve toplumun devletle özdeşleştirildiği, fert ve toplumdan fedakar olmasının istendiği ve devletin önce geldiği kutsal bir hava oluşturulur. Black, Türkiye ve İran'ın dışarıdan doğrudan doğruya bir müdahale olmaksızın ama daha önce modernleşen toplumlardan dolaylı olarak etki altında kaldıklarını belirtmiştir. Bu ülkeler uzun bürokratik deneyimlerle bir devlet geleneği içinde ülke bütünlüğü sağlamayı başarmıştır ancak zaman zaman yabancı güdülerin müdahalesine de maruz kalmışlardır fakat hiçbir yabancı gücün tam anlamıyla sömürgeci olmamıştır (Black, 1989: 121-124).

Türk ve İran modernleşmesi milli bir mücadele sonucu yeni bağımsız, milliyetçi ve laik devletlere dönüşme amacı taşımışlardır. Batı medeniyetine dahil olabilmek için bağımsızlıklarını koruyarak ve milli kimliklerine dayalı toplum yaratarak hemen hemen aynı zamanda iki karizmatik lider olan Atatürk ve Rıza Şah önderliğinde köklü değişikliklere girişmişlerdir. Çok yönlü emperyalizmin hüküm sürdüğü dünyada var olma kaygılarını güdüleyen tam bağımsızlık düşünceleri, yaşanan tarihi sürecin yıkıcı olduğu kadar birleştirici zemininde, siyasal yapının dönüştürülmesinden, toplumsal geriliğin aşılmasına kadar geniş bir alanda kalıcı ve acil çözümler üretmelerini zorunlu kılan çağın gereğini yerine getirme arzuları ile birleşmiş kendi milli kimliklerini geliştiren ama aynı zamanda çağın yakalanmasına imkan sağlayan bir yönelim doğurmuştur. Batılı değerler ve anlayışlar üzerinden bağımsız milli devlet ve toplum yaratma tepeden inmeci modernleşme için ideolojik bir tutum olduğu kadar, bulundukları siyasal pozisyon icabı tercihlili bir yöntem olmuştur. Modernleşme, tarihsel süreç içinde, geleneksel toplumların modern olana bakarak kendini ona uyarlama çabalarının adıdır. Bu anlamlandırmada moderne göre tarihin neresinde durulduğu önemli olduğu kadar onunla ilişki biçimi temel belirleyicidir.

Gerçekten de modernlik, tarihin bir doğru üzerinden daima ileriye doğru gittiği önermesine yaslanmış; Batı Avrupa muhayyilesinin, coğrafi keşiflerle değişen dünya algılamasının içine yerleştirdiği ilkel, geleneksel, modern üçlemesi kendine ve kendi dışına bakarak biçimlenmiştir. Coğrafi keşiflerin ardından hızlanan sömürgecilğe ve bilimsel buluşlarda artan bilgisine bağlı olarak modern Batı Avrupa ilk toplumsal refahın ve endüstrileşmenin yaşandığı ve bunu sürdürebilmek için kendi dışına bağımlı

olması zihni ve maddi egemenlik düşüncesine yeni bir açılım getirmiştir. Kendini tarihin belirleyicisi olarak gören zihni dönüşüm işte bu dönemde ortaya çıkmış; kendi ileriliğini en iyi olarak görerek kendi geleneksel dünyalarında bütünlükçü dünya tasavvurları geliştirmiş olan toplumları ekonomik ve askeri üstünlükleri ile hammadde ve pazar için uygun hale getirmeye zorlamışlardır. Geleneğin aşınması ile başlayan çok yönlü kriz bu toplumlarda içine kapanma ya da krizi derinleştirerek modernliğin imkanlarına ulaşmak olarak iki yönlü etki yapmıştır. İçeride kapanmak geçici çözümler üretirken derinleşen krize bağlı olarak Batı modernliğine uyarlama yolu seçeneksiz kalmıştır.

Modernleşme dediğimiz süreç bu kriz durumundan nemalanarak şekillenmiş; bir üslup oluşturmuştur. Modernleşme zorunluluğunu belirleyen durumlar tüm Batı dışı toplumlarda aynı şekilde biçimlenmemiş; belli bir tarihi olan ve tarihsel süreç içinde daha büyük kültürel ve siyasal birliktelikler gerçekleştirmiş toplumlarda modernleşme dış etkilerin yarattığı baskı ile içeride dönük değişim ihtiyacı olarak ortaya çıkmıştır. Tarihi olmayan toplumlarda modernleşme sömürgeci gücün doğrudan belirleyiciliği ile gerçekleşirken kendi inisiyatifleri ile buna yönelen toplumlarda zorlu bir süreç başlamıştır.

İslam'ın bütünlükçü bir din olması ve kuşatıcılığı modernliğin emperyalizm olarak onu aşındırma gayretleri uzun, çetin ve yorucu bir mücadelenin olmasına yol açmıştır. Bu mücadele de İslam devlet ve toplumları ya yenik çıkmış ya da güçlerini büyük oranda tüketmişlerdir. Yenik çıkan toplumlar Batı modernliğinin yeni sömürge alanları olarak modernlikle yan yana yaşamının ve var olmanın yollarını inancın ihyasına giderek aşmaya çalışmışlardır. İslam dünyasında modernleşme ihtiyacını ilk hisseden Batı ile çok yönlü ve yoğun teması olan Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ile İran Kaçar devletleri sömürge olmamak için Batı ve Batılılaşmaya önce girişmiş Rusya'ya karşı askeri alanda sürekli yenilgiler yaşamalarından dolayı, Rusya'nın da zihni tetikleme ile, modernleşmeye kesin ihtiyaç duymuşlar ve bunun için önceliği askeri alanlara vermişlerdir. Nizam-ı Cedid ilk ciddi modernleşme girişimi olarak az sayıdaki bağımsız İslâm ülkesinde bu karşılıkla yankı bulmuş; siyasi literatüre geçmiştir (Metin, 2006).

Nizam-ı Cedid milat olarak alındığında Türk ve İran modernleşmeleri hemen hemen aynı zamanda başlamıştır. O zamana kadar Türk- İran ilişkilerinin siyasal ve

askeri boyutu her iki ülkenin tarihlerinde belirleyiciliğe sahipken modernleşmede alınan mesafe bir başka belirleyiciliği daha ortaya çıkarmıştır. III. Selim'in girişimlerinden çok kısa bir süre sonra İran'ın Azerbaycan valisi olan veliaht Abbas Mirza 1806'da Ruslara karşı aldığı yenilgi sonrası III. Selim'e öykünerek Nizam-ı Cedid adıyla bir askeri birlik kurmaya başlaması ile İran'da modernleşme siyasi iradenin güdümünde zaman zaman hızlı, zaman zaman oldukça yavaş hep var olmuştur.

İran modernleşmesinin anlamlı görüntüsünü oluşturan siyasal alanın modern biçimde düzenlenmesi ve askeri alanda Batı teknik ve bilgilerinin alınmasında Osmanlı modernleşme örneğinin, İslam pratiği içinde olmasından dolayı, izlendiği görülür. Bunu en iyi modernleşme için kullanılan siyasal dilde buluruz. Osmanlı siyasal literatürünün ürettiği Nizam-ı Cedit, Islahat, Tanzimat, meclis, meşrutiyet, encümen, kanuni esasi gibi aslında İslam terminolojisi içinde daha önceleri dine yönelik açıklamalar için kullanılan bu kelimeler modernleşmenin unsurlarını tanımlamak için kullanılmaya başlanmış; İran'a da Osmanlı versiyonları olarak geçmiştir. Modernleşme yönelimlerinde Osmanlı merkezi gücünün kesin belirleyiciliğine rağmen İran, siyasal yapıda merkezi Kaçar yönetiminin güçsüz doğası ile eyalet yönetimlerinin ve aşiret birliklerinin merkeze karşı gevşek bağılıkları modernleşmenin siyasal yönünü sekteye uğratan geleneksel rakipler olarak ortaya çıkmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şii din adamlarının siyasal alana girişi modernleşmenin biçim ve uygulanmasını doğrudan etkilemiştir (Metin, 2006).

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'da birbiri peşi sıra gelen padişahların modernleşmeci tutumları ve Osmanlı bürokrasisinin, modern okullardan yetişmelerinden dolayı, modernleşmecilerin sürekliliği sağlanırken İran'da bunu söylemek zordur. İran modernleşmesinin siyasi aktörleri Abbas Mirza ve kısmen Nasrettin Şah dışında daha çok bürokratlardan oluşur.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise modernleşmeyi entelektüel düzeyde seslendiren aydınların varlığı göze çarpar. Aydınlar içinde Malkom, Ahundzade, Kirmani, Talibov ve Cemaleddin Afgani İran modernleşme düşüncesinin 19. yüzyıldan 20. yüzyıla aktarımında belirleyici olmuşlardır. Bürokratik geleneğin modernleşmede tedirginliği ve 19. yüzyıl aydınlarının fikri katkısı üzerinden gelişen İran muhalefeti Yeni Osmanlıların yolunu, yöntemini ve taleplerini kendi siyasal

muhalefet manifestolarının temeli yapmışlardır. Bu aktarımın yükünü ise Osmanlı topraklarında yaşayan İranlılar ve özelde İstanbul’da 19. yüzyılın sonunda hatırı sayılır sayıya ulaşan sürgün İranlı aydınlar çekmişlerdir. Kirmani, İsfehani, Meragei gibi aydınların faaliyette bulunduğu İstanbul, İran basın ve muhalefet tarihinde haklı bir yere ve şöhrete sahiptir. İran’ın ilk yurt dışında yayınlanan gazetesi Ahter İstanbul’da I. Meşrutiyet sonrasında itibaren yayınlanmaya başlanmasıyla Türk modernleşmesinin pratikleri İran üzerine daha derinden nüfuz etmeye başlamıştır.

Merkezinde daha çok kanun-i esasi ve meclis olan siyasi talepleriyle İran meşrutiyetçileri ile Jön Türkler arasında fikri bir beraberlik olmakla birlikte iş birliği sınırlı olmuştur. Ancak her iki grupta birbirlerinin mücadelelerine sempati ile bakmışlardır. II. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra İran meşrutiyetçilerin muhalefet üssü İstanbul’dur ve İran Meşrutiyetinin tüm önemli simaları İstanbul’u mesken tutmuşlardır. İttihatçılarla, İran meşrutiyetçileri arasındaki ilişkiler iniş çıkışlar göstermekle birlikte I. Dünya Savaşı boyunca İran aydınlarında hatırı sayılır bir Osmanlı sempatisi mevcuttur. Bu sempatinin en yoğun yaşandığı dönem ise I. Dünya Savaşı içinde Muvakkat Hükümetler deneyimidir. Ancak İran’ın kuzey bölgelerinin, Türkistan’a ulaşmak için güvenli bir yol arayan Osmanlı ordularınca işgal edilmesi üzerine sempatinin yerini şüphe ve düşmanlık almıştır. Bu şüphe Atatürk döneminde uzun çabalar sonucu giderilecektir. Türk Milli Mücadelesi, İran milliyetçilerine ülkelerinin kaderini ellerine almaları noktasında belirleyici bir yere sahiptir.

Türk ve İran modernleşme pratikleri tepeden inme modernleşme modellerinin başat örnekleridir. Başlangıçta daha çok devletin modernizasyonuna yönelik olan çabalar Atatürk ve Rıza Şah dönemlerinde toplumsal alanın devletin ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürülmesine sahne olmuştur. Farklı nedenlere dayalı olarak kendi toplumlarında kahraman bu karizmatik liderlerin çağın gereği milli devlet yaratma ülkülerinin ortak olması birbirlerine dostça bakmalarının da en büyük nedenidir. Modernleşme pratiklerinde ülke öncelikleri olmakla birlikte daha çok Rıza Şah Atatürk’ü izlemiştir. Tek bu amaçla olmasa bile yurt dışına tek ziyareti Atatürk’ün Türkiye’sine yapmış olması anlamlıdır. Atatürk’te Rıza Şah’ın İran’da yaptığı modernleşme adımlarını yakından takip etmiş ve Türkiye gibi İran’da batılılaşmasını arzulamıştır. Belki bunda kendi yaptıklarını haklı çıkarma düşüncesi varsa da muhatap alacağı ülkenin kendi ülke gerçekleri ile benzer olmasını istemiştir. Türk inkılapları,

Türk toplumunu çağdaş uygarlığa çıkarmada belli bir bütünlüğü yakalamak için radikal yapılırken İran’da Rıza Şah’ın keyfiyeti ve Şii ulemanın görece tavrı içeriğinin ve uygulamanın farklılaşmasına yol açmıştır. Atatürk ilke ve inkılapları Türk toplumuna milliyetçi ve Batılı bir ideolojik çerçeve sunarak dünya görüşü kazandırırken, Rıza Şah’ın girişimleri ideoloji yoksunluğundan dolayı birer reform olarak kalmıştır. Belirleyici oldukları tarihsel sürece damgalarını vurmalarının dışında ideoloji ve toplumsal örgüt yaratma yetenekleri Atatürk ve Rıza Şah’ın geleceğe taşınmalarını da belirlemiştir.

4 MODERNLEŞME ÖNDERLERİ: ATATÜRK VE RIZA ŞAH

Bu bölümde her iki liderin karizmalarının oluşumunu sağlayan tarihi olaylar konu edilmiş ve modernleşme projelerini biçimlendiren milli devletleşme ve Batılı kurumlar oluşturma süreçlerinde ortak kaygılara bağlı benzer kurumlaşmaların ortaya çıkışı ele alınmıştır. Modern devlet ve toplum oluşturmak için laikleşme yönelimleri eğitim yoluyla, milliyetçi eğilimlerin güçlendirilmesi ve Batılı yaşam tarzlarının yerleştirilmesi ve en önemlisi var olan dünyada bağımsız devlet, kimlik ve toplum olarak varlıklarını sürdürme istekleri konu edilmiştir. Rıza Şah'ın Atatürk'ü ziyareti sırasında ve sonrasında Atatürk'ün uyguladığı ve planladığı modernleşme çalışmalarından etkilenme durumu söz konusu olduğu için reform hareketlerine değinildikten sonra ziyaret bölümü ele alınıp, modernleşme çabalarına geçiş yapılacaktır.

4.1 Atatürk ve Rıza Şah'ın Reform Hareketleri

Batı dışı toplumların modernleşme süreçlerinde siyasal elitlerin toplumsal kabul edirliliklerini belirleyen durum, siyasal elitlerin dünya koşullarına, emperyalist güçlere, geleneksel yapılara ve modernleşme problemine karşı aldıkları tavrın ne olduğu ve nasıl olduğuna bağlıdır. Çoğunlukla sömürgeleşen toplumlarda modernleşmenin zihniyet aktarımı ve maddi göstergeleri sömürgeci güçlerin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleşir. Sömürge yönetimlerini sürdürebilmek için sömürgeci güçler, yerel unsurlardan insan devşirmeye büyük önem verirler. Bu amaçla sömürge ülkelerinden ana ülkeye eğitim için gelmeleri özendirilir ya da sömürgelerde benzer mahalli eğitim kurumları oluşturulur veya oluşturulması sağlanır. Yapılan eğimin dili önemli bir araçtır. Eğer sömürge toplumlarının tarih içinde bilim, edebiyat veya diğer kültürel unsurları yaşatacak gelişmiş bir yazı dilleri yoksa sömürgecinin dili devreye girer ve bu dille yapılan eğitim sömürgeci gibi düşünmeye koşullandırılır. Sömürgeci aynı zamanda kendi sömürge ihtiyaçlarını karşılayacak fabrika, yol, liman ve haberleşme araçları gibi alt yapı yatırımlarını getirir. Bu alt yapı yatırımları kısmen sömürge toplumlarının sosyal refahını artırır da geleneksel yaşam biçimlerini dönüşüme de uğratar. Geleneksel toplum yapısında çok yönlü hareketlenmelerin olması var olan statü ve kurumlarla yeni biçimlenenlerin çatışması kaçınılmaz olur. Modern-geleneksel çatışması bütün toplumlarda gözlemlenmekle birlikte

modernleşme sürecini sonradan yaşayan toplumlarda daha çok sıkıntılar yaşatır; ferdi düzeyde toplumsal yabancılaşma çetrefilli ve yoğundur. Ancak sömürgeleşmenin getirdiği modernleşmeye bağlı manipüle edilmiş milliyetçilik, demokrasi, özgürlük, laiklik, bilim gibi sosyolojik ve siyasal kavramsallaştırmaların da sömürge elitlerinin zihinlerinde yer alması sömürgeciliğin sorgulanmasına yol açar. Zaten sömürge toplumları için olumsuz olan sömürge durumunun sorgulanması hem geleneksel hem de modernleşmiş elitlerin kurtuluş ideolojileri üretmeleri için çıkış noktası olur. Tarihi örnekler ya kendi tarihlerinde ya da benzer tarihi süreci yaşayan diğer toplumlarda aranır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında Asya ve Afrika toplumlarında görülen milliyetçi-toplumcu hareketler bu durumu iyi tanımlayan örneklerdir. Bağımsızlaşarak çağdaşlaşmayı kendi inisiyatifine alma çabaları ortak özellikleridir. Hem siyasi bağımsızlık kazanmak için yoktan bir muhalefet örgütlemek ve sömürgeci güce bağımsız varlığını kabul ettirmek hem de bağımsızlık gerçekleştikten sonra, modern dünya için geciktikleri ve açığı kapatmalarının gerektiği bir süreçte, modernleşmeye uygun bir toplum ve siyasal yapı oluşturmak uzun ve yorucu bir çaba gerektirir (Black, 1989: 104-108).

Arnold Toynbee, Büyük Millet Meclisi tarafından 29 Ekim 1923 tarihinde alınan bir kararla ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti'ni, çağdaş dünyadaki modern Batı medeniyeti nüfuzunun bir eseri olarak değerlendirir. Toynbee'ye göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra en yüksek düzeyine ulaşan Türkiye'deki Batılılaşma süreci, dünyanın modern milletleri arasında Batı medeniyetinin gücünün önemli kanıtlarından biridir (Toynbee ve Kirkwood, 2003: 13-16). 20. yüzyılın başında hala sömürgeleşmemiş toplumların modernleşme süreçleri daha zorlu bir yol haritasına sahip olduğu gibi bağımsızlıklarını kabul ettirmeleri ve bunu sürdürerek modernleşme girişimlerinde bulunmaları için daha fazla çaba harcamalarına gereksinimleri olmuştur. Önlerinde tarihi koşulları çok farklı olan az sayıda (Rusya, Japonya, ABD gibi) örnekler vardır. Her şeyden önce bağımsızlığın korunması ve güvenli bir ortamın gerçekleşmesi için güçlü bir ordu beslemeleri gerekir; ekonomik imkanların önemli bir kısmını tüketen ve sürekli desteklenmesi gereken ordu bu toplumların modernleşme tarihlerinde çoğunlukla merkezi bir yere sahiptir.

Ancak her şeyden önce bağımsızlığın kazanılmasının ve korunmasının şuurunda bir aydın ve siyasal elitin varlığı gerekir. Bu elitlerin ayrıca modernleşmeye

tarafıtar olması da zorunludur. Modernleşme süreçlerinde aydın ve yöneticilerle toplum arasında oluşan güven de önemli bir unsurdur. Bu güven toplum lehine olan iyi niyet ve yapılan çabalarla anlamlı hale gelir.

Güçlü bir toplum desteğini elde eden liderlerin süreç içinde ya “karizma”ları ortaya çıkar ya da uygun biçimde gelişir/ geliştirilir (Glassman, 1996: 115-128). Canatan, Kurtuluş Savaşı gerçekleştiren liderlerin çağdaşlaşma atılımlarında toplumsal destek ve güven açısından önemli bir avantaja sahip olduklarını vurgular (Canatan, 1995: 52). Atatürk bu açıdan eşsiz bir örnektir. Atatürk tarihi bir şahsiyet olarak ortaya çıkışından itibaren bir “halaskâr gazi” motifine dayanan ve geçmiş aile kökenlerinden çok hali hazırdaki duruma bağlı olarak “ulu önder”, “ebedi şef” ve “Türk’ün atası” olarak betimlenmiştir (Ünder, 2001: 138-155). Atatürk’ün tartışmasız cumhurbaşkanlığı, ölümüne kadar sürecek biçimde mutabakatla kabul görmüştür. Bir kahraman olarak iktidar sürecinde güçlü konumda olan Atatürk, modernleşme taraftarı aydın ve siyasal elitlerin desteğini sürekli sağlarken, iç ve dış güvenliği sağlayan güçlerin kontrolüne bağlı olarak, geleneksel unsurlara karşı başarılı bir tasfiye sürecini gerçekleştirmiştir. Bu durum hem modernleşme atılımlarını gerçekleştireceği geniş bir toplumsal ve siyasal alan bulmasına hem de edilgen halk kesimlerinden eğitim yoluyla modernleşme yanlısı muazzam insan devşirilmesine imkan sağlamıştır.

Atatürk'ten önceki dönemde gerçekleşen, Tanzimat ve Meşrutiyet gibi bütün reform hareketlerini yarım adımlar olarak nitelendiren Peyami Safa, milletin maruz kaldığı bütün olumsuzlukların Türk bünyesini hem Doğu ve Batı, hem de din ve milliyet arasında ikiye bölen bu yarımılıktan kaynaklandığını ifade eder. Türk inkılabının başlangıcından itibaren, Avrupa medeniyetini yalnız tekniğiyle değil, bütün düşünme yöntemi ve yaşama biçimiyle kabul ettiğine işaret eden Peyami Safa, bu kabullenişin Rönesans'ın modern çağ içindeki bütün sonuçlarını anlama ve ona hızla uyum sağlama hamlesinden başka bir şey olmadığını belirtir. Safa'nın deyişiyile Türk inkılabı, Batı milletleri arasında çağdaş bir devlet konumunu almış olduğu için, kendisine gelinceye kadar, aydın veya kibar bir zümrenin eğilimleri halinde kalmış olan Avrupa muaşeret, adet ve örflerini de resmen benimsemiştir (Safa, 1990: 108-109).

Feroz Ahmad'a göre bütüncül bir toplumsal, ekonomik ve siyasal dönüşüm isteyen Kemalistler devleti artık geleneksel toplum kuralları ve sembolleriyle

yönetmek istemiyorlardı. Türkiye'yi 20. yüzyılda hızla ilerletecek yeni, laik bir ideoloji yaratmak isteyen Kemalistler, Batı'nın materyalizmini, teknolojisini, modern silahlarını fikirleriyle birlikte benimsemek yoluyla toplumu kelimenin en geniş anlamıyla dönüştürmeyi istemekteydi. Ahmad'a göre Kemalistler için çağdaşlık, ekonomik ve toplumsal boyutların yanı sıra siyaseti ve kültürü de kapsayan geniş bir bütünlük anlamına gelmekteydi. Ahmad'ın ifadesiyle Kemalistler geleneksel, ataerkil toplumlarını kökten ıslah ederek çağdaşlıkla birlikte çağdaşlaşmayı da başarmayı hedeflemekteydi (Ahmad, 2008: 104).

Cumhuriyet'in toplum tasarımının rasyonalist ve total bir niteliğe sahip olduğuna işaret eden Türköne'ye göre, modernleşme projesi olarak tanımlanabilecek bu proje, devletin sahip olduğu bütün araçlar kullanılarak halkın önüne konmuştur (Türköne, 2006: 159). Lewis'e göre, birçok reformcunun aksine Atatürk, yalnızca yüzeysel bir modernleşmenin değeri olmadığını ve Türkiye'nin çağın dünyası içinde tutunması için toplumun ve kültürün bütün yapısında köklü değişikliklerin gerekli olduğunu bilmektedir (Lewis, 2008: 392). Türklerin devrimleriyle giriştikleri özdeki değişimin, Batılılaşma olduğuna işaret eden Lewis, bunun Türk milletinin bin yıl önce Çin'den vazgeçip İslamiyet'e yöneldiğinde başlayan batıya doğru yürüyüşte bir başka adım olduğunu belirtir. Bu adımda, Lewis'in ifadesiyle, İslami mirasın tamamından olmasa bile büyük bir bölümünden vazgeçilerek Avrupa'ya yönelinmiş ve yönetimde, toplumda ve kültürde Avrupai yaşam biçimi benimsenerek hayata geçirilmesi amacıyla kesintisiz, kararlı bir çaba gösterilmiştir (Lewis, 2008: 658). Berkes'in belirttiği üzere Atatürk'ün anladığı devrim, Doğu yörüngesinden Batı yörüngesine doğru yörünge değiştirme işinin ta kendisidir (Berkes, 2002: 525).

Toplumu yeniden düzenlemek isteyen kişiye “reformcu” denmektedir. Atatürk reformlarını ortaya çıkaran genel dinamiği tanımlayacak olursak: Kişilerin otoritesi üstüne kurulu bir onur anlayışından kurallar ve yasalar üstüne kurulu bir onur anlayışına geçiş, evren düzenini anlamada dinden “pozitif bilim” anlayışına geçiş, “avam-havas” ayrılıkları üstüne kurulmuş bir topluluktan “halkçı” bir topluluğa geçiş, bir ümmet topluluğundan ulusal devlete geçiştir.

Bunlar Atatürk reformlarının getirdiği, birçok noktalarda birbiriyle kesişen bazı temel öğelere dayanan çağdaş Türk toplumunun karakterini ortaya çıkarmaya yaracak değişkenlerin bir “rölöve”si sayılabilir (Mardin, 2012: 205).

İran bağlamında ise Rıza Şah'ın hem güven hem de karizmasının biçimlenmesi farklı tarihi koşullarda gerçekleşmiştir. Rıza Şahın “karizma”sı süreç içinde oluşturulurken köklü bir geçmiş ve tarihi bağlar kurgulanarak iktidarı meşrulaştırılmıştır. Tarihi bir kaos yaşayan İran toplumunun nezdinde bu kaosa son veren, birlik ve bütünlüğü sağlayan lider olarak Rıza Şah farklı bir “kahraman” olmuş; İran aydın ve toplumunun otokratik lider arayışının sonucu “Şehinşah-i İran” ve “Pehlevi” (Gerede, 1952: 223) hanedanını kurarak/ kurması istenerek meşruti bir şahlık rejimi tesis etmiştir (Black, 1989: 104-108). Bu durum İran modernleşmesinin önemli bir aşamasında iktidar merciinde bulunun Rıza Şah'ın iktidarını sürdürebilmek için toplumsal güç odaklarının (din adamları, aşiretler, büyük toprak sahipleri) ya desteğini almış ya da onlarla uzlaşması için adımlar atmasını gerektirmiştir. Ancak gerek Atatürk gerekse Rıza Şah, meslek olarak asker kökenli ve ordu içinde güven kazanmış olmalarının avantajını kullanarak, ordu desteğini sürekli arkalarında hissetmişlerdir. Aynı zamanda her iki lider, yaşadıkları tarihi dönemeçte, güçlü milliyetçi düşüncenin ve bu milliyetçiliği etkin kılan laikleşme ve batılılaşmanın ideolojik etkisi altında kalmışlardır.

Milliyetçi, laik ve Batılılaşmacı ideolojik tutumları her iki liderin siyasal/ toplumsal mühendisliklerinde temel yaklaşımları olmuş; tüm modernleşmeci atılımlarında belirgin olarak hissedilmiştir. Siyasal kişilik, karizmanın güveni, ordu gücü, seküler/laik, milliyetçi ve Batılılaşma yanlısı tutumlara bağlı olarak gerçekleşen modernleşme süreci devlet merkezli bir toplumsal dönüşümü hedeflemiştir. Karizmatik liderlere bağlı olarak milli meclis tesisinin ve varlığını sürdürmesinin istenmesinde çıkarılan kanunların ve kurulan kurumların yaşatılması önemli bir uğraş olmuştur. Genel modernleşme bağlamından bakılarak denilebilir ki Atatürk ve Rıza Şah'ın modernleşme atılımları, modernleşmenin sonradan uydurulmuş kuramının keskin sınırlarından ziyade tarihi sürecin ortaya çıkardığı imkânların kullanılarak sonuç almaya gidilmesini üretmiştir.

4.2 Rıza Şah'ın Atatürk Ziyareti

Rıza Şah'ın Türkiye'ye ziyareti oldukça önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu dönemde Türkiye ile İran arasında imzalanan ve sınırlardan dolayı çıkan anlaşmazlıkların çözüme kavuşmasından sonra Rıza Şah'ın Türkiye'ye ziyareti gündem konusu olmuştur. Tahran Büyük Elçisi Hüsrev Bey (Gerede, 1952: 223), 1933

yılıının sonlarında Şah'ın Türkiye'ye ziyarette bulunmak istediğini şu şekilde ifade etmekteydi: *“Sizin söylediğimize göre Gazi Hazretleri benimle görüşmek istemektedirler. Bende kendileri ile görüşmeyi son derece arzu etmekteyim. 1934 yılı ilkbaharında oğlum veliahttı ve Gazi Hazretlerini görmeye kararlıyım”* (Gerede, 1952: 265).

Belirtmekte fayda vardır ki 1921 yılında Savunma Bakanı olarak Hükümetlerde yer almaya başlayan Rıza Şah, 1923 yılındaki Başbakanlığı süresi boyunca 11 yıl süre zarfında herhangi bir ülkeye dış gezi yapmamıştır. Bu bağlamda Türkiye ziyareti Şah'ın ilk yurt dışı gezisidir. 1941 yılına kadar başka bir gezi de yapmamıştır (Gerede, 1952: 266). Türkiye'nin İran elçisi Hüsrev Bey, Rıza Şah ile yapmış olduğu görüşmeden sonra her iki ülke arasındaki ticari ilişki ve transit taşımacılığın geliştirilmesiyle ilgili olarak şu değerlendirmede bulunmuştur:

“Türkiye Cumhuriyeti, Türkiye ile İran arasındaki transit yoluna büyük ehemmiyet vermiş, aylardan beri yolun önemli kısmının tamir ve inşasına başlanmış ve tarihi transit yolunun en kısa zamanda bitirilerek hizmete açılacağını bildirmiştir. Buna bağlı olarak da Trabzon ve hudut üzerinde ticari eşyaların muhafazası için depolar inşa edileceğini, transit taşımacılığın en iyi şekilde işlemesi için gerekli tedbirlerin alınacağını ve Trabzon Limanının inşasının tamamlandıktan sonra oluşturulacak Türk-İran transit şirketinin dahi düşünülmüştür” (Gerede, 1952: 265).

Görüldüğü gibi elçinin ifadesinden hareketle iki devlet arasında ticari ilişkilerin geliştirilmek istendiği ve aynı zamanda bunun için gerekli olan alt yapının sağlanması değerlendirmesi ön plana çıkmaktadır. Türkiye ve İran arasındaki ilişki, imzalanan antlaşmalar ve yapılan görüşmeler neticesinde ilerleme kaydetmiş, Rıza Şah'ın Türkiye'ye gelmesinde, bu görüşmeleri yürüten Tahran Büyükelçisi Hüsrev Bey'in de büyük katkıları olmuştur (Çete, 2010: 104-105). 1933 yılında Türkiye'nin İran Büyükelçisi Hüsrev Bey, Rıza Şah'ın huzuruna çıktığı vakit Şah, Atatürk ile 1934 yılı ilkbaharında görüşmek isteğini talep etmiş, Hüsrev Bey Şah'ın ziyaret talebini Türkiye'ye bildirince, İran Şahı'nın bu isteğini memnuniyetle kabul ederek resmi davette bulunmuştur. Bu karar, 1934 yılında İran Başbakanı tarafından resmen açıklanmıştır (Can, 2008: 6; Gedil, 1986: 47-48).

Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinde bulunmasını değerlendiren Furuqi Han, bu ziyaretin gerçekleşmesini sağlamak amacıyla İran meclisindeki konuşmasında şunları dile getirmiştir:

“İran devleti ve milleti ile Türkiye devleti ve milleti arasında yüzyıllarca devam eden ve elbette bu yolla her iki millete ve memlekete zararlar ve yıkımlar getiren kötü düşünceler veya yanlış düşünceler, ihtilaf ve çekişmeler vardı. Sonunda şans yardım etti ve Tanrı bağıшта bulundu. Yeni İran ve Türkiye, her biri maslahat düşüncesi içine girmiş olup bunların öncülüğünde İran ve Türkiye milletlerini görmekte olduğunuz yükseliş ve yüceliş noktasına doğru sevk etmiş ve şu anda aralarında oluşmuş olan görüş, dostluk ve samimiyet olup, birbirleriyle görüşmeye büyük arzu duymaktadırlar. Sonuç olarak bir süre önce Türkiye Devleti Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretleri resmi olarak majeste Şehinşah- i Pehlevi'yi davet ettiler. Majeste de büyük bir onurla bu daveti kabul ettiler. Buna göre önümüzdeki ayda Azerbaycan yoluyla Türkiye topraklarına girecekler ve yaklaşık iki hafta orada kalacaklar. Bu görüşmelerin, bu konuşma ve görüş alışverişlerinin, iyi ilişkilerin sağlanması ve pekişmesine sebep olacağı ve istenen sonuçları doğuracağı kesindir” (Vekili, 2003: 95).

Bu bağlamda Büyükelçi Hüsrev Bey’de, Mustafa Kemal’in resmi davetini Şah’a iletmış ve görüşmesinin sonucunu Hariciye Vekaleti ’ne bildirmiştir. Bu rapora göre Şah’ın davetten çok memnun olduğu, görmeyi çok istediği, Gazi Hazretleri’yle buluşma emelinin bu şekilde gerçekleşeceğinden duyduğu memnuniyeti ifade ederek 1934 yılı mayıs ayı başında Bağdat’a uğrayarak Nusaybin üzerinden Türkiye’ye geleceğini söylemiştir. Gezinin plan ve programı ana hatlarıyla bu görüşmede çizilmiş, Şah’ın programına ilave etmek istediği ve bu anlamda fayda gördüğü önemli konuları da Hüsrev Bey’e bildirmiş Hüsrev Bey’de bunu aynı raporu ile Ankara’ya bildirmiştir (Vekili, 2003: 95). Şah’ın ziyaretine oldukça önem verilmiş ve ciddi bir şekilde hazırlıklar yapılmıştır (Erden, 2006: 208). Rıza Şah, 10 Haziran ve 6 Temmuz tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti’ne resmi bir ziyarette bulunmuştur. Rıza Şah’ın 10 Haziran tarihinde Türkiye topraklarına ayak basacağını bildirilmesi üzerine Fahreddin Paşa mihmandar olarak tayin edilmiş ve büyük misafiri Türkiye sınırında karşılamak için bir heyet hazırlanmıştır.

Rıza Şah, beraberinde İran Başbakanı, üç ordu kumandanı ve yüksek rütbeli memurlardan oluşan yirmi kişilik mahiyeti ile 10 Haziran 1934 günü Gürbulak sınır kapısından Türkiye’ye giriş yapmış, 16 Haziran tarihinde ise Ankara’ya ulaşmıştır. Ankara’da Mustafa Kemal ve devlet erkânı tarafından resmi törenle karşılanan Şah’a halk da sevinç gösterisinde bulunmuş, Şah’ın Ankara’da kaldığı esnada büyük katılımlı şenlikler ve gösteriler yapılmıştır (Erden, 2006: 208). Bu ziyaretin asıl amacı iki ülke arasındaki sorunları çözmek ve İran’da yapılacak reformlar için Türkiye’nin desteğini almaktır.

Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti 1 Temmuz itibari ile İran'a dönmesiyle son bulmuştur. Başlangıçta 16-17 gün kalmayı planlayan Şah, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in ricası üzerine Eskişehir, Balıkesir ve İstanbul'u ziyaret etmek için 27 güne çıkarmıştır. Rıza Şah, sınırı geçtiği vakit beraberindekilere şu ifadeleri kullanmıştır: *"Biz büyük bir insan ile görüşmeye gitmiştik. Biz de milletimizi onun milletini ulaştırdığı seviyeye erdirmeliyiz."* Aslında Şah'ın Türkiye'ye geliş amacının altında yatan sebep İran'ın amaçladığı çağdaşlaşma hareketlerinde örnek rol model aldığı Türkiye'yi yakından takip etmektir.

Rıza Şah'ın modern ulus devlet inşa etme konusundaki düşünceleri, Kemalist Türkiye'nin modernleştirici politikaları arasındaki niteliksel bağları ile bu ziyareti ele almak mümkündür. Rıza Şah, Türkiye'deki değişim ve dönüşümü yerinde görebilmek amacıyla bu ziyareti gerçekleştirmiştir. Rıza Şah'ın tek yurt dışı ziyareti de Türkiye olmuştur. Öncelikle iki ülke için en önemli konu ekonomik sorunların üstesinden gelmektir. Özellikle İran'ın dış ticaret imkanlarını arttırmak istemesi, kalkınması için vazgeçilmez önemdedir. Aynı şekilde Türkiye, bir taraftan İran'ın kendisini model alan yakın bir müttefik ülke konumuna gelmesi için çaba harcıyor diğer taraftan bu ülkeyi dış pazarlara bağlayan önemli bir geçiş güzergahı olmasını istemektedir. İran, kara ve demiryollarını Türkiye yönünde geliştirerek özellikle Trabzon limanına açılmaktan yana olmuştur. İran'ın ihraç mallarını sevk edeceği yeterli imkanlara sahip bir güzergahın oluşturulması gezinin önemli amaçlarından olmuştur. Bir diğer beklenti iki ülke sınır hattında bulunan Kürt aşiretlerinin muhtemel isyanlarının önlenmesi amacıyla yapılabilecek olası iş birliklerinin görüşülmesidir.

Askeri konuların görüşülmesi de gezinin temelinde yer alan bir amaç olmuştur. Gezi sırasında neredeyse gidilen her yerde askeri kışlalar gezilmiş, askerlerin farklı gösterileri izlenmiş ve özellikle askeri fabrikalarda incelemeler yapılmıştır. Rıza Şah'ın merkezi bir devlet kurma politikası, farklı etnik kökene sahip ve farklı bölgelerde yaşayan aşiretler üzerinde yıkıcı etkiler bıraktığı bir dönem olmuştur. Bu anlamda Rıza Şah'ın uygulamaları Fars kimliğini, İranlılık kimliğinin merkezine alıp bu İranizmi ideolojileştirmek üzerine kurulmuştur.

Rıza Şah, gözlemleri neticesinde Türkiye'nin ulaşımı, limanları ve fabrikalarının İran'ın dönüşümünde model olacağını düşünmüştür. Hadi Vekili, İran'daki modernleşme politikalarının gelişiminde Şah'ın ziyaretine büyük önem

atfeder. Özellikle üniversite ve kültür merkezlerinin kurulması, örtünün kaldırılması, şapka takma zorunluluğu getirilmesi gibi uygulamalarda Şah'ın ziyaretinin açık etkisinin olduğunu söylemiştir (Vekili, 2003: 95). İran'ın modernleşme için bir yol haritasına ve somut örneğe ihtiyacı vardır. Atatürk ve Türkiye gerçeği bu noktada önemli olmuştur. Şah'ın ziyaretinin, modernleşme süreci ve yeni bir toplumsal yapı oluşturma amacına yönelik olmuştur. Ziyaretle ilgili olarak karşılıklı yaşanan sorunların aşılması ve gerekli olan konularda görüşmelerin yapılmasının yanı sıra Şah, Batının sosyal doktrinlerini aynen kopya etme yanlısı olmadığı için, Kemalizm'de ülkesinin sorunlarına Doğuya özgü ideolojik bir cevap ve çözüm bulmak için inceleme yapmak üzere Atatürk'ü ziyaret etmiştir. Rıza Şah'ın ziyareti, Türkiye ve İran arasındaki ilişkileri gerçekçi bir noktaya taşıması açısından amacına ulaşmış bir diplomatik girişimdir. Geçmişten gelen sorunların aşılması ve değişen dünya dengeleri içinde, modernist siyasal rejimlerin birbirleriyle ve çevreleri ile olan ilişkilerini sağlamlaştırmaları, her iki ülke için de somut ve siyasi yararlar getiren süreçlerin oluşmasını sağlamıştır.

4.2.1 Özsoy Operası: Emperyalist Çağda Dayanışma Arayışı

Dönemin siyasal ve kültürel gelişmelerine baktığımızda tarih ve dil üzerinden üretilmiş güçlü bir milliyetçi dalganın hakim ideolojik gelişme olduğu görülmüştür. Atatürk son derece farklı bir fikir geliştirerek ziyaret için Türkiye'ye gelecek olan Rıza Şah onuruna bir opera yazılmasını emretmiştir. Uluslararası ilişkilere uygun ve gösteri sanatları araç olarak kullanılarak propaganda türü faaliyetler yapılmış ve buna en güzel örnekte Türk ve İran efsaneleri üzerine olan, Batı menşeli bir sanat ile sunulan Özsoy Operası olmuştur (Metin, 2011: 309).

Atatürk iki devlet arasında kurulmaya çalışılan dostluk ve bölgesel iş birliği ilişkilerinin temellerini sağlam biçimde kurmak ve Şah'a modern bir devlet göstermek için sanatın gücünden yararlanmaya çalışmıştır. Operanın ana fikri, iki toplumun binlerce yıllık tarihleri boyunca sahip oldukları kardeşlik anlayışına dayandırılmıştır. Özsoy, her ne kadar bir opera olarak tanınmış olsa dahi, kurgusu itibarıyla opera olmaktan uzaktır. Tarihsel bir konu seçimi ile İran ve Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesini amaçlayan, politik kaygıları olan bir eserdir. Batı türü Türk sahne sanatlarının kurulup geliştirilmesinin opera bağlamında ilk ürünü olan Özsoy Operası tümü Türk sanatçılarınca olduğu ilk çalışmadır ve Atatürk dönemin de bir kez Rıza

Şah'ın ziyaretinde sahnelenmiştir. Özsoy birçok ilklere sahip olduğu gibi bir kez sahnelenmesi, daha sonra söz ve müziklerinin kaybolması, Atatürk'ün emri ile hazırlanması gibi birçok ilginçlikleri de vardır (Saygun, 1982; Refiğ, 1997; Altar, 1982: 310-311).

Özsoy Operası, 10 Haziran-7 Temmuz 1934 tarihlerinde Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti sırasında sahnelenmiştir. Daha çok üzerinde durulduğu gibi Atatürk'ün, uluslararası siyasette hızla kamplaşmaların olduğu bir dönemde, İran'ı yanına çekerek bölgesel bir ittifak arayışına hazırlandığı, bölgesel gelişmeleri değerlendirdikleri ve ikili ilişkilerdeki sorunları halletmeyi düşündüğü noktalarında gezi anlamlı argümanlara sahiptir (Metin, 2011: 310).

Türk ve İran modernleşmeleri açısından bakıldığında Rıza Şah'ın gezisi süresince Yeni Cumhuriyetin tüm eserleri gösterilmeye çalışılmıştır. Özsoy destanı da bu noktada Atatürk'ün ve yeni Türkiye'nin dünyaya ve İran'a modern ve ideolojik bakışını yansıtır. Batı-dışı modernleşme açısından nasıl bir yol ve çizgi izlediğinin ve model olduğunun ipuçlarını ürettiği gibi Batı hegemonyasına bir meydan okumadır. Özsoy'un konusu bizzat Atatürk tarafından belirlenmiş ve Rıza Şah'ın gezi münasebetiyle düşünülmüştür (And, 1983: 80). Konusu içinde kullanılan tüm simgeler Türk ve İran tarihinin efsane kısımları ile oluşturulmuş; efsaneler yeniden ve iç içe kurgulanarak her iki ülke için ortak milli ruh oluşturulması hedeflenmiştir. Öne çıkarılan olgular şöyledir: Gürbüz soy, dünyanın iyiliği, ebediyet yeni bir nur başlaması. Irkçı bir söylem gibi görünmekle birlikte tehlike çanları çalan dünya barışı asil ve daima dinç soyları ile Türkiye ve İran'ın omuzlarına yüklenmiştir. Ebediyet ve yeniden bir nur başlaması iki liderin milletleri ile ilgili olduğu kadar kendileri ile ilgili görünmektedir. Yeni bir nur başlaması bu iki lidere atıf yapılmakta olduğu düşüncesini doğurmuştur. Aynı zamanda Türk milletinin kadimliği ve Atatürk'e "Ebedi Şef" denilmesi bağlamında, Rıza Şah'ta spekülatif biçimde tarihi kullanarak antik tarihin bir parçası olan Pehlevi soyu ile kendini ilişkilendirip soyun ve hanedanın sürekliliğine vurgu yapmıştır.

İkinci perde de Ozan, Persepolis harabelerinde hayallerle konuşurken tarihin 1918 yılı olduğu söylenmektedir. Bu Türkiye için olduğu kadar İran içinde kara günlerin yaşandığı zamandır. Geçen uzun zaman boyunca iki kardeş o güne kadar üç kez bir araya gelmiş ilkinde ilkçağ, ikincisinde orta çağ ve üçüncüsünde İslam

medeniyeti (İran ve Türkiye'nin ortak medeniyeti) doğmuştur. Türk'ün medeniyet kurucu dinamiğine işaret eden geçmişte İran, bir araya gelmekle ve güç sağlamla birlikte, edilgendir. Türk mahfilinden kıskanç biçimde yalnızca İslam medeniyeti paylaşılır. Bunda İslam ve onun medeniyetini tek başına sahiplenmekte isteksiz davranılmasının dönemin İslam'a bakışı ve tarih tezi içindeki yadsıma ile ilgili olduğu düşünülebilir. Çünkü diğer ilk iki medeniyet daha çok Türk'ün eseridir. Bu sahnenin başında Rıza Şah'ın ne düşündüğünü ve psikolojik olarak alınganlık gösterip göstermediği bilenemezse de tahminden uzak değildir.

Bu ima biçiminin destanın tümüne hakim didaktik boyutu vurgulamakla “Ne yapmalı?” sorusu da çok anlamlıdır. Hem Mustafa Kemal'in Milli Mücadeleye atılmasını hem de Rıza Şah'ın askeri darbesini haklılaştırma retoriğidir.

Üçüncü perdenin fonu Lozan Anlaşması sonrası Türkiye'nin mutlu ve umutlu yüzüdür. Bu fon aynı zamanda İran'a da uyar. Askeri darbe sonrası merkezi devlet otoritesini sağlayan ve tüm İran halkının temel beklentisi olan ülkeye bir düzen getiren Rıza Şah, işgal güçlerinin ülkeyi terk etmesinde ve isyanları bastırmadaki kararlılığı ve ülkenin parçalanmayacağına dair verdiği umut; anarşinin bitip huzur geleceğine inancı kuvvetlendirmiştir. Onuncu yıl kutlamaları, şenlik ve abide açılışı ile simgelenmiştir. Cumhuriyet kendine güven duymakta ve bunu abide dikerek tarihe mal etmektedir. Rıza Şah'da bunu Özsoy destanının önemli bir kaynağı olan Şehnâmenin yazarı Firdevsi'yi anma kutlamaları çerçevesinde Türkiye dönüşünde gerçekleştirecektir.

Ozan, Halkevindeki locasında İran Şah'ıyla temsili seyreden Atatürk'ü işaret ederek şöyle der: “İşte Tur (İran Şahını işaret ederek) işte İraç. Her Türk bir Tur, her İranlı bir İraç'tır.” Türkçe bilen Şah, bu sözler karşısında etkilenmiştir. Onun da bu sahne üzerine ayağa kalkıp gözleri yaşlı dakikalarca alkışladığı, Atatürk'e sarılıp onu ve sahnedeki sanatçıları tek tek kutladığı söylenir (Davran, 2005: 43). Gerçekte Özsoy'un bütün kurgusu bu son finali anlamlı hale getirmek içindir. İçinde çok çeşitli ideolojik mesajlar taşıdığı gibi Türk Tarih Tezi üzerinden dünyadaki gelişmeler bağlamında Türk-İran ilişkilerini ve İran'ın Türkiye tarafından ya da Atatürk tarafından nasıl görülmek istendiğinin de ipuçlarını üretir. Özsoy'un inkılapların tarzı ve yapılışı hakkında ilginç bir anekdota da sahiptir. Özsoy 27 günde yazılmış, bestelenmiş, provaları yapılmış ve oynanmıştır. Atatürk sonraları yapılan bir inkılabın

herhangi bir hazırlık olmadan çok hızlı yapıldığı üzerine kendisiyle tartışan muhatabına “*Biz bir ayda opera yazıp sahneledik*” demesi fayda, kararlılık ve sonuç alma isteği ile ilgilidir (Granda, 2007: 292). Özsoy’un genelinde Firdevsi’nin Şehname’si tarihsel zemini oluşturmaktadır (Metin, 2011: 311). Shekespare İngilizler, Luteryan İncil Almanlar için ne kadar önemliyse Şehname de Fars kültürü için o kadar, belki de daha önemlidir. Eğitimin temel kitabı, Kuran’dan sonra birçok evde başucu kitabıdır. Dilin düzenlenmesine ve İslami fetihten öncesine dayanan bir İranlı kimliğin sürdürülmesine yardımcı olmuştur (Axworthy, 2016: 121). Şehname, İran siyasi kültürünü 20. yüzyıla kadar derinden etkilenmiştir. İran, Firdevsi’nin Şehnamesi sayesinde metafizik bir kavram haline gelmiştir. Bu eser İranlı olmayan veya Farsça konuşmayanlar için bile İran tarihi, kültürü ve toplumunun bütün unsurlarını kavramlaştıran bir mihenk taşı olmuştur. İran’la Orta Asya’daki Türk dünyası yani Turan çatışmaları önemli bir temadır. Selçuklularla başlayıp varlığını modern çağda da devam ettiren Türk etkisinin habercisi olması önemlidir (Gartwaite, 2016: 117). Şehname, iki konuda bizlere bilgi verebilir. Kitabın önemi de, bizler için, bu iki konuyla sınırlıdır. Birincisi Şehname’nin Türklerin İslam alemine katılmalarından önce bir İran-Turan çatışmasının bulunduğu kesin kanıtı olmasıdır. Bize bu çatışmanın varlığını belgelemektedir. İkincisi ise Türklerin İslamiyet’e katılmalarından önce Yakın Doğu halklarının Turan hakkındaki görüşlerini, doğru ya da yanlış bilgilerini bize tanıtmaktadır. Ve belki de yalnızca bu iki neden yüzünden Türk toplum tarihi üzerinde çalışanlarca bilinmelidir (Sezer, 1979: 92).

4.3 Atatürk İnkılapları ve Rıza Şah

1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasından başlayarak 1 Ocak 1935 Soyadı kanunun yürürlüğe girmesine kadar süren on iki yıllık zaman aralığında gerçekleşen Türkiye’deki “inkılap” adımları, gerek hukuki düzenlemelerindeki açık tutum gerekse uygulamalarındaki kararlılık noktalarında, Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde özgün bir yere sahip olduğu gibi alternatif, devlet merkezli uygulanabilir, toplumsal ve kültürel sonuçları görülen ve ideolojik hedefi belli bir Batılılaşma projesidir. Bu projeyi: Türk, Batı-dışı, İslâm ve Batılı algılamada “Türk İnkılabı”, “Atatürk İhtilâli” veya “Kemalist Model” gibi total yorumlamalara yol açmakla birlikte içinde bulunan hayatın ihtiyaçlarından ve nesnel dünyanın gerçeklerinden çıkarılmış tecrübelerin somut ifadesi olarak Türk toplumunun ve zihniyetinin ürettiği, Batılı veya modernliğin kavram ve anlayışlarının uyarlanması ile tanımlanmış, “yeni

hayat” arayışının Türk/Atatürk yorum-bilgisi olarak görmek gerekir. Ancak hayata geçirildiği süreç itibari ile zihni arayışların tek gerçeği değildir.

Sosyalist, liberal, İslamcı ve kapitalist alternatiflerin yanında geçici barışların ve yeni savaş hazırlıkların olduğu bir dünyada milli kimlikte bağımsız olarak var olma kaygılarının uyarıcılığı altında uzun vadeli sonuçları olan modernleşmeye girişmek ve bunda kararlı olmak zorlu bir tercihtir. Siyasal otoritenin mutlak hakimiyeti altında gerçekleşen inkılap hamleleri çok yönlü gerilimlerin içinde fırsatları, beklmeleri, geriye dönüşleri ve yeni arayışları ile kriz kültürüne dayalı gelişmiştir. Bütün modernleşme örneklerinde görülen gerilim ve krizler Türk İnkılabının da gerçeğidir (Çetin, 2003: 105). Atatürk devrimlerinin derinliklerinde yatan, fakat genellikle üzerinde durulmayan bir felsefi temel taşı, insanın kendi mukadderatına hakim olabileceği fikridir. Bizzat Atatürk’ün davranışlarında beliren iyimserlik, sebat ve kendine güven bunun bir belirtisidir (Mardin, 2012: 162) Toplumu belirli yönlere doğru çevirmek için girişilen böylesine ısrarlı bir çaba, ancak bu çabanın bir tesiri olabileceğine inanılırsa mana kazanır. Bu itibarla denilebilir ki, Atatürk’ün devrimlerinin tümü arkasında yatan en derin ve kapsayıcı felsefi temel, insanın çevresi üzerinde hakimiyetini kurabileceği inancıdır. Toplumsal alt-üst oluşlardan zihniyet çatışmalarına uzanan çizgide hem toplumu iç dinamikleriyle harekete geçirmek hem de siyasal, toplumsal ve ideolojik önderliği elinde tutabilmek Türk İnkılabının ve Atatürk’ün özgünlüğünün en kritik yönüdür.

Batı-dışı birçok toplumsal hareket ve önderlerinin model ve önder arayışlarında ve Türk örneğini göz önünde bulundurmalarında bu kritik yön, belirleyici olmuştur. İran bağlamında Rıza Şah ve çevresinin modern devlet ve toplum yaratma umutlarını emperyalist güçlerin aralarındaki rekabet ve geleneksel güçlerin ordu gücü ve kamuoyu oluşturma ile kontrolünün sağlanabileceği inancı yeşertmiştir. Ancak İran’ın modernleşme için bir yol haritasına ve somut örneğe ihtiyacı vardır; Atatürk ve Türkiye gerçeği bu noktada belirleyici olmuştur. Yine de bu çıkarım bazı noktalardan eleştiriye ve sorgulanmaya muhtaçtır.

Dönemin Türk ve İran aydınlarının gözünde, geçmiş tecrübelerin ışığında, her iki ülkeyi yönetenler “emperyalist” emelleri olan yöneticilerdir. Türk fikir ve düşünce hayatının bu dönem baskın ideolojik yaklaşımı olan Türkçülük/Turancılık ve onun siyasal hedefleri içinde, Fars siyasi ve kültürel baskısı altında olan çok sayıda Türk

unsuru barındırmasından dolayı, İran mücadele alanı olarak yer alır. Benzer bir sonuç üreten ama farklı okumaya dayalı bakış açısı İran milliyetçi aydınları için de geçerlidir. Türk dış siyasetinin temel hedefinin İran'ı parçalamak olduğu üzerine yoğunlaşan spekülative yaklaşımlar, ülke içinde Azerilerin, Türkiye topraklarında Kürtlerin Farıslılığı üzerine kurulu karşıt tezini üretmiştir. Bu keskin ön yargıların yanında Şii-Sünni ayrılığı, dil ve edebi zevklere dayalı kültürel üstünlük davası ve her iki ülkenin kendi gerçeklerinin önceliğı gibi noktalar da birbirlerine karşı mesafeli duruşun nedenleridir. Dönemin Türk siyasal literatüründe İran'a olumsuzluk yüklenirken İran siyasal literatüründe Türkiye düşman algılamasına sahiptir. Tüm bu ön yargılar zaman içinde siyasal iradelerin kararlılığı ile yalıtılacak ve Türk-İran ilişkileri de bundan sonra anlamlı gelişmeler gösterecektir (Behnam, 2000: 153).

Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi dönemin Türk fikir hayatının temel taşlarının eserlerini okuyarak Takizâde, Cemalzâde, Mahmud Afşar ve Ahmed Kesrevi gibilerin laik, pozitivist ve milliyetçi mahfillerden kendi dil, tarih ve kültürlerine bakarak ideolojik yön aradıklarını söylemek yanlış olmasa gerektir. Özellikle Ziya Gökalp (1876-1924) ile Ahmed Kesrevi (1890-1946) arasında farklı ilgi alanlarına (ki Gökalp Türkçülüğü, Kesrevi ise katı laikliği ile öne çıkar) rağmen ideolojik arayıştaki benzerlik çarpıcıdır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Kesrevi'nin ilk fikri ürünlerini verdiği zaman Gökalp'in en olgun ve son demlerine rastlar ve hiç tanışmamışlardır.

Buna rağmen onları bir noktada buluşturan kendi ülkelerindeki fikir arayışlarıdır. Gökalp, Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemi ve genç Cumhuriyet'in kuruluşu arasındaki ideolojik çalkantıların içinde Türk aydınının temel sorunu olan var olan problemlere çözüm üretecek, özgün bir ideoloji arayışının olduğu dönemde yaşamıştır. Bütün çabası üç ana damara indirilen/öyle algılanan dönemin fikir akımları arasında bir senteze ulaşmaktır. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Garplaşmak" olarak sloganlaşan bu yapılanmada Türk düşüncesine bir çeki düzen vermek isteğı belirleyicidir (Ülken, 1966: 584-614). Ancak onun nihai hedefi şüphesiz milliyetçi bir üslupla çağı okumak ve gelecek nesillere ideolojik sorunu olmayan "yeni hayat" sunmaktır (Gökalp, 1992: 303-308). Kesrevi ise Kaçar Hanedanının yıkılışı ile Pehlevi Hanedanının kuruluşu ve modern İran'ın yaratılması arasındaki dönemde yaşamıştır (Ariyanpur, 1997: 90-98; Bamdad, 1984: 21-22). Etnik ayrılıkçılığın tüm İran

milliyetçilerinin kanını dondurduğu ama çözüm üretilmediği bir dönemde milli bütünleşmeden yana tavır alan Kesrevi, ruhani bir eda ile, düzen arayışı içindedir. Onun da sloganı “Tek Bayrak, Tek Din, Tek Dil” dir.

Sancılı bir ruh haliyle Kesrevi: “Biz öyle bir dönemde yaşıyoruz ki, bazı hareketler sayesinde bütün eski düzenler karma karışık olmuştur ve insanların huzurunu sağlayan hiçbir yeni düzen onların yerine kurulamamıştır. Benim çabam bu düzensizliklere çare bulmaktır” diyecektir (Şabanzade, 2001: 109). Kesrevi, milliyetçilik konusunda hiçbir şey yazmadığını itiraf ederken vatanseverlik ve İranilik kavramları etrafında aslında milliyetçiliği vaaz etmiştir (Şabanzade, 2001: 110). Bayrak ve dinin nispeten sağlandığı İran’da Kesrevi’nin ana uğraşlarından biri değişik dillerin ortadan kaldırılmasını şart görmesidir. Kendi ana dili olan Azeri Türkçesinin bozulmuş eski Farsça ve Azerilerin Türkleştirilmiş İranlı olduğu iddiasını 1926’da yazdığı “Azeri ya Zeban-i Bestan-e Azerbaycan” adlı eserinde savunan Kesrevi’nin ana düşüncelerinden biri bütünleşmiş İran’dı. Gerek Gökalp gerekse Kesrevi ülkelerinin ana sorunları olarak gördükleri konularda şüphesiz öncelik hakkı kullanmıştır (Abrahamian, 1980: 120-122). İran aydınlarının mesafeli duruşuna rağmen İran siyasileri, Atatürk’ün eylemlerini ve inkılapların uygulanmasını yakından takip etmişlerdir. Dönemin İran büyükelçileri, laik veya İslamcı olsalar da modernleşme yanlısıdır. Rıza Şah’ın da Atatürk’ün nasıl bir yol izlediği ve nelere öncelik verdiğini öğrenmeye can attığını dönemin birçok kaynağı zikretmektedir.

Ancak Türk inkılapları devletten başlayan, toplumsal zorunluluklarla süren ve bireyi vatandaş yapmaya uzanan bir mantık zinciri takip ederken İran’daki inkılap adımları hem dağınık hem de Şii ulema ve toplumsal güçlere tavizler vererek gelişmektedir. Bunun yanında uygulamalar, ikna ve kararlılıktan yoksun olduğu gibi, ağır şiddet uygulamaları ve oldu-bittiler üzerinden yürütülmüştür.

Türk İnkılabının belli başlı hukuki düzenlemeleri ve uygulamalarına baktığımızda rejim sorunuyla işe başlandığı görülür. Osmanlı hanedanına son veren Saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922), yönetim şeklini belirleyen Cumhuriyetin ilanı (29 Ekim 1923) ve karşı siyasi güç odağı oluşturabilecek ve İslami temanın en önemli simgesi olan Halifeliğin ilgası (4 Mart 1924) ile egemenlik biçimi netleştiği gibi yönelimin ne olacağı belirlenmiştir. Bireyin toplumsal hayatta görünürlüğünü biçimlendiren seküler ve Batılı milli kimliğin benzerini yaratma çabalarında yasal

zemini anlamlandıracak ve geçmiş dönemle bağları koparacak hukuki düzenlemelere geçilmesi sosyal şoklama yoluyla toplumsal tepkiyi ve atabilecekleri adımların uzunluğunu belirlemek içindir (Koloğlu, 1978: 87; Sitembölükbaşı, 1999: 69).

Karşı muhalefeti güçlendirecek ve ciddi sonuçlar doğurabilecek gelişmelerden biri de ordunun durumudur. Gerçi cumhuriyeti kuran kadro ve ona muhalefet edenlerin bir kısmı ordu mensubu olmakla birlikte ordunun gerek saltanatın ve hilafetin kaldırılmasın da gerekse Cumhuriyetin ilanında olumsuz bir tepkisi yoktur. Atatürk ve İsmet İnönü başta olmak üzere Halk Fırkasında ve ilk kurulan muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının çekirdek kadrosunda çok sayıda ordu mensubunun bulunmasıyla çıkabilecek olası siyasi sürtüşmede ordunun kullanılmasını engellemek ve yönetimi üstlenen inkılapçı kadronun hakimiyeti için Atatürk ve çevresi muhaliflerin ordu ile bağını kesmeye yönelmiştir. Muhalif askerlerde ordudan istifa ederek siyasal alanda mücadele etmeye karar vermeleri ile sorun kolay halledilmiştir (Goloğlu, 1972: 3-11). Rakip alanlar olarak görülen Tekke ve Zaviyelerin tasfiyesi (1924), Laik eğitimin zorunlu hale getirilmesi (1924), erkeğin şapka giymesi yasal şartı ve kadının peçesini açması girişimleri (1925), İstiklal Mahkemelerinin rejim adına tekrar oluşturulması (1925), Medeni Kanunun kabulü (1926), devletin laik olduğunun anayasaya girip tescil edilmesi (1928) ve şoklamanın zirvesini oluşturan Latin harflerinin kabulü ve hızla uygulamaya geçilmesi (1928-1929) devletin istediği ya da devlete göre toplumsal alanın ve vatandaşın nasıl görüneceğinin belirlendiği bağlam Türk İnkılabın kendi insan tipinin çizgilerini netleştirmiştir.

Şoklama ve kopuşun yarattığı toplum ve bireyin psikolojik boşluğunu milliyetçi ve halkçı bağlılık kodları ile anlamlandırma mesainde; cumhuriyeti fazilet, ve “ulu önder” mitosunun seküler tanımlama, anlam ve kurgularıyla Kemalist baba, özgür anne ve çağdaş çocuklardan oluşan devlete amade yeni toplum görüntüsünün inşası esastır (Göle, 1991: 70-72). Erkeklerle yönelik kılık-kıyafet yükümlülükleri ve yine sıklıkla mahalli yönetimlerin öncülüğünde kampanyalarla gerçekleştirilen çarşafını atması ve peçesini açması istenen kadının toplumsal alanda görünürlüğü üzerindeki ısrarlı çabalar memur kimliğinde somutlaşmıştır. Maaşını ödediği memurun nasıl giyineceğinden toplum içinde nasıl davranacağına kadar her şeyini belirlemek isteyen devlet, halk nezdinde, kendisini temsil eden olarak memuru görüyordu ve onun dış görünüşünün ve davranışlarının bırakacağı izlenim önemli

bulmaktadır (Getizon, 1998: 98). Memur, İnkılabın hem simgesi hem yaşatanı olmuştur. Aynı şekilde çalışma hayatının içinde yer alan şehirli kadın da milli görev ve modern, vakur duruşu ile uygarlık değişiminin teşhir edilmesini mümkün kılmalıydı ve Türk kadının bunu layıkıyla yaptığına ve yapacağına inanılmıştır (Göle, 1991: 65-66).

Kanun gücüne dayalı yaratılan siyasal ve toplumsal alanlar eğitim kurumları ve kültürel çalışmalarla anlamlı hale getirilmeye çalışılmıştır. Yaygınlaştırılması için büyük çaba harcanan ilk ve orta öğretim için öğretmen ve okul ihtiyacı, yolu medeniyetle özdeşleştirip ağır ulaşım yatırımlarının ve kapitülasyon, imtiyaz ve gümrük sorunlarından çok çekmiş kurucu kadronun hayali olan milli sanayi oluşturma çabalarının yanında, kıt olan kaynakları tahsis etme özverisi takdire şayandır. Geçmiş dönemlerin aksine eğitimi formal olanın dışına taşınması, talim ve terbiye üzerine kurmasına bağlı olarak okullaşmayı ülke geneline yayma girişimlerinden halk eğitimine; beden terbiyesinden izcilik uygulamalarına, yine Türk Ocağı ve Halkevi gibi sosyokültürel kurumlar yaratmadan üniversite reformuna uzanan çizgide eğitimde öncelikli çok yönlü bir modernleşme/ inkılap hamlesi ile karşılaşırız. Lider kadronun kendilerini birer öğretmen görmesi ve tabi Atatürk'ün başöğretmen olarak karatahta önündeki meşhur propaganda fotoğrafın simgesel gönderimi, yine onun yurt gezilerindeki mutad okul ziyaretlerinin mesajı açıktır.

Cumhuriyetin geçmişle en önemli kopuşu ve hesaplaşması dil reformunun en önemli ayağı olan Latin Harflerinin Kabulü, Halifeliğin kaldırılması ve kılık-kıyafetle ilgili düzenlemeler geçmiş kurum ve anlayışların tasfiyesi için önemli bir adımsa ve bu dini geleneksel alışkanlıklarından vazgeçmeleri isteğine karşı toplumsal tepkiye haklılık kazandırıyor, Latin harflerinin kabulünün daha büyük tepkilerin yatağı olması gerekirdi. Ancak yeni yazı biçimine geçişi doğrudan hedef alan ciddi bir tepki görülmemiştir (Berkes, 1975: 549).

Dil ve alfabe meselesinin modernleşme ile doğrudan ilişkisi aydın-halk yakınlaşmasına, modern fikirlerin paylaşımı ve doğrudan iletişim sağlanması noktalarında belirleyicidir. 19. yüzyıl içinde Türk ve İran modernleşme çabalarında dil ve alfabe konusu aydınların önemli bir zihni uğraşı olmuştur. Ancak Türk kamuoyunda 1910'da özerk Arnavutluğun Latin harflerini kabulü ile bir tartışma başlamış; (Koloğlu, 1999: 271) 1923'te tekrar gündeme gelip tartışılmasına rağmen bir sonuca

ulaşmamıştır. 1926’da Bakü’de toplanan Türkoloji Kongresinin Sovyet egemenliğindeki özerk Türk Cumhuriyetlerinde Latin harflerine geçilmesini kabul etmesi Türkiye’de tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. Ancak Cumhuriyet kadrolarının, zaten kamuoyunda uzun zamandır tartışılan, Latin harflerini kabulde, bu kongreden ve Türk dünyası ile yakınlaşmaktan çok (Lewis, 1993: 427); Osmanlı geçmiş ile bağları koparmak, Avrupa’ya yaklaşmak ve en önemlisi okur-yazarlığın artırılmasına yönelik beklenti etkendir (Atay, 1984: 439).

Türk İnkılabının rejim, kültür ve uygarlıkla ilgili özdeşleşme çabalarının ürünü olan kurumsal ve şekli inkılaplara ideolojik ve psikolojik bir derinlik kazandıran Tarih Tezi ve onu zenginleştiren Dil Tezidir. Özellikle merkezinde bir tarih yorumu ve dile dayalı açıklamaların desteklediği ideolojik versiyon bütün inkılapları anlamlı kılan çıkarımlara sahiptir. Türk’ün tarih içindeki rolünü medeniyet kuruculuğuna ve değişim dinamizmine tekabül ettiren zihni yönelime hükmeden, tarihi ve dili araç olarak kullanarak çağdaş uygarlığın Batılı paradigmasının ana kültürel damarlarını içselleştirerek onunla bütünleşme arzusudur. Ancak bu içselleştirmede teslimiyetçilikten çok bir meydan okuma edası hakimdir. Çünkü bu meydan okuyucu tarih, Batı’nın kendini merkeze yerleştirip doğrusal olduğuna inanılan sürecin tek belirleyicisi ve uygarlık tekeline karşı, merkeze Türkü yerleştiren, geçmiş ve şimdiki tüm uygarlıkların kurucu dinamiği olduğu iddiasıyla sahiplenilmiştir.

Ayrıca halifelik, Medeni Kanun, Latin harfleri ile derinleşen İslam-Osmanlı olan geçmişten kopuş Tarih Tezi ile kesinleşmiştir. Türk dilinin kurucu dil olduğu ve dünyanın belli başlı dillerinin ondan ayrılarak bugünkü farklı konumlarını kazandığı üzerine kurgulanan Güneş-Dil Teorisi, dilin kültürel gelişmişlik ve milli kimliğin belirlenmesindeki başat rolünden dolayı, dili zenginleştirmek, farklı kültürlerin önemli edebi ürünlerini sahiplenmek, fakir bulunan Türkçeye karşı iç ve dış entelektüel önyargıları kırmak gibi bazı beklentileri karşılamak için ortaya konulmuştur.

Tarih tezi ile tarihte “kıdem” sorununa cevap üreten, “dil tezi” ile bu kıdeme meşruiyet arayışı olan çabalar daha çok en eski olmaktan ziyade medeniyet üretmekle “tarihin ilk belirleyicisi” olma meselesine odaklanmıştır. Bütün medeniyetlerin oluşum süreçlerinde önceki medeniyetlerin kültürel mirasından yararlandığının genel kabul görmüşlüğünden güç alan, tarih ve dil manipülasyonlarına dayalı yeni Türk Medeniyet Tezi, Yunan-Latin uygarlıklarının Hristiyan tonlarla örülmüş ürünü olan

Batı uygarlığını, Hristiyan yönü göz ardı edilerek, seküler biçimde kendi tarihsel ürünü sayarak sahiplenmeye ve onu daha iyiye, mükemmele ulaştırma iddiasını taşımaktaydı. Atatürk bunu muasır medeniyeti aşma gayesi olarak ülküleştirmiştir. Tarihin bilinen kaynaklarına göre Orta Asya kökenli olan Türkleri, tarih öncesinin kaynak yoksunluğundan açıklanamayan boşluklarını spekülâtif biçimde doldurarak, Anadolu ve çevresindeki tarih ve kültürel oluşumlarla ilişkilendiren Tarih ve Dil Tezleri Anadolu'nun otokton halkları ile birlikte Türk olduğuna; unutulmuş kültürel zenginliğini yeniden hatırlatmaya; bunu Batı uygarlığının kaynakları ile ilişkilendirmeye ve Batı uygarlığının tarihsel belirleyiciliği üzerinden dünya ile bütünleşmeye ideolojik katkı sağlıyordu. Türk Tarih Tezi, daha sonraki dönemlerde birçok eleştiriye uğramakla birlikte, dönemi itibari ile çok cüretkâr bir girişimdir.

Bu tezden, Batı kamuoyundaki olumsuz Türk imajını silmenin yanı sıra, Anadolu'nun arkaik dönemden itibaren Türk olduğu vurgulanarak geçmiş tüm tarihi miras Türkleştirilip sahiplenildiği, merkezinde Türk olan yeni bir tarihsel geçmiş kurgulandığı ve Türk tarihinin tarih öncesinden itibaren tüm seküler yönleri öne çıkarılıp İslam-Osmanlı hattı göz ardı edilerek tarihsel rekabetin önemli kısımları törpülenerek barışçı yaklaşımlara siyasal zemin hazırlandığı açıktır. Tez çok yönlü beklentileri karşıladığı gibi Batı uygarlığı ile bütünleşmede yeni imkanlara ideolojik bir çerçeve sunmuştur.

Hem topluma psikolojik bir rehabilitasyon yapma imkanı vermiş hem de Batı ile ilgili döneminde çok güçlü hissedilen toplumsal ve entelektüel anti-emperyalist ön yargılar pasifize edilmiştir. Özerik Tarih, Dil Kurumları ile Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi oluşturularak tezlerle ilgili çalışmalara bir kurumlaşma ve bilimsel yön kazandırmaya çaba harcanmış; tezi tartışma ve meşrulaştırma girişimleri olarak tarih ve dil kongreleri toplanmıştır. Hele İstanbul gibi alışılmış ve kurumlaşmış bir başkenti bırakıp Ankara bozkırında hayallerine uygun bir ülke ve yönetim tasarlayabilmek ve bunda kararlı olmak dönemin tanıdığı birçok kişi tarafından ütopya olarak görülmüş; gerçekleştikçe hayret ve takdire yerini bırakmıştır (Metin, 2002: 473-485). Eski bir elçinin otuz yıllık arada gördüğü değişiklikleri anlatan şu ifadeler “yeni bir hayatın” görünen yüzü için yeterlidir:

“Türkiye’de tamamen değişmiş bir manzara ile karşılaştım. Evvelce görülmeye alışılmış fesler kalkmış, Türk kadınlarının büründükleri çarşafklar görülmez olmuş, uğultularına kulakların alışmış olduğu küpeler ortadan

kaybolmuştur. Evvelce garip bulduğumuz sağdan sola giden Türk yazıları bu sefer soldan sağa yazılan Latin harflerine yerini bırakmıştı. Yeni tren yolları memleketin bir ucundan bir ucuna uzanmakta ve şimdi yeni hükümet merkezi olan Ankara'yı Türk hudutlarının en uzak köşelerine kadar bağlamakta idi. Genç Türk kadın ve kızları liberal mesleklere intisap ediyorlardı. Eski takvim modern takvime yerini bırakmıştı. Yalnız yeni bir başkent değil, Türkiye'de yeni bir hayat da doğmuştu. Türkiye'den uzak bulunduğum otuz senede sanki üç yüz senelik ilerleme sığdırılmıştı."

Türk İnkılabı, yönetici kadronun devlet imkanları ve modern eğitim yoluyla devşirilmiş toplumsal aktörler ile, devletin rasyonelleştirilmesinden toplumun kültürel dönüşümüne laik ve milliyetçi çizgide Batı uygarlığına yönelirken modernleşme karşısı geleneksel güçlerin sessiz tavrı daha çok sindirilmiş olmasına bağlanır. Ancak gerek inkılapların sızdığı çevrenin şehir ve büyük kasabalardaki devlet görevlileri ve toplum önderleri ile sınırlı kalması, gerekse dini kurumların tasfiyesi ve az sayıda, sınırlı bilgi ve maddi imkan olarak düşkün dini önderin varlığı yan yana düşünüldüğünde Türk İnkılabının kabul edilirliliğini ve düşük yoğunluklu inkılap karşısı tepkiyi ölçmek mümkün değildir.

Türkiye'de yeni rejimle başlayan iç huzursuzlukların Şeyh Said isyanı ile birlikte doruğa çıktığı ve buna karşısı 1925'de Takrir-i Sükun Kanunu'nun çıkarılması tek parti döneminin başlaması, İran'da ise Rıza Şah'ın, "tek adam"lığının tescil edildiği tarihsel dönem birbirine yakın zamanlardır. Bu dönem aynı zamanda başta Avrupa olmak üzere dünya genelinde liberal demokrasi yönetimlerin kriz işareti verdiği, güçlü irrasyonel lider kültürünün yaratıldığı ve aşırı milliyetçi ve toplumcu söylemlerin revaç bulduğu tarihsel süreçle çakışır. Ayrıca bu süreç ideoloji, parti ve kitle olgularının entelektüel gündeme yerleştiği, kurtuluşçu ve korumacı siyasal kültürlerin yetkin hale geldiği ve uluslaşma, sanayileşme ve toplumsal homojenleşmeye bağlı yeni dil, kültür, halk, devlet ve millet tanımlarının yapıldığı hareketli zihni arayışlara da sahiptir. Milliyetçi eğilimlerin artışına paralel gelişen güçlü devlet arayışları ve tarih- dil üzerinden üretilen kültürel üstünlük iddiaları dönemin baskın tarihsel-ideolojik gelişmeleridir.

Türkiye ve İran'da milli mücadele ve milli bütünleşme süreçlerinde iktidarı üstlenen ve güçlü milliyetçi duygulara sahip lider ve kadroların tanımlanmış ülke sınırları içinde toplumsal dayanışmayı ve güçlü devlet yaratmayı sağlayacak ideoloji, siyasal örgüt ve taraftar arayışlarına dünyadaki milliyetçi- toplumcu dalganın önemli etkisi olmuştur. İktidar olmayı kahramanlıkları ile kolay elde eden Atatürk ve Rıza

Şah, onu sürdürebilmek için ideoloji olarak önlerinde içerik olarak farklı olsa da bir yönetim durumunda tek parti olgusunu hedefleyen, birbirine benzeyen ideolojiler mevcuttur. Onların tercihi bunların hiçbirisi olmakla birlikte ortaya çıkan görüntü devlet gücüne boyun eğmiş siyaseten dilsiz bir toplum ve milliyetçi otoriter yönetimler olmuştur. Ancak süreç içinde Atatürk, yapılan inkılapların mantığını ortaya koyan; milliyetçi, laik, cumhuriyetçi, halkçı, devletçi ve inkılapçı ilkelere ve egemenlik, bilim, kültür, akıl nosyonlarını içeren anlayışlara dayalı bütünlükçü bir ideolojik bakış geliştirmiştir.

Siyasal örgüt ve toplumsal, kültürel kurumlaşmaların varlığı ve yaygınlığı, toplum katlarına ulaşan ve geçmiş tüm yerel bağları koparıp milli devlete bağlılığı içselleştiren taraftarların nicelik ve niteliğini artırmıştır. Atatürk, eksik yönleri çok olmakla birlikte, düzenli olarak halka başvurmuş ve desteğini talep etmiş; seçim yoluyla politikalarını onaylatmaya ve meşru kalmaya özen göstermiştir. Rıza Şah ise benzer hayalleri olmakla birlikte bilgi ve kişiliğini biçimlendiren eğitim ve kültür çevresinin düşüklüğü, toplumun ilkel güdüler, çıkar gruplarının konumları ve iktidara geliş süreci bütün eylemlerini belirlemiştir. Toprak bütünlüğü sağlanmış bir ülke, maddi olanakları güçlü ve egemen bir devlet ve her yönden zengin ama sadık bir toplum yaratmayı hedefleyen Rıza Şah ne bir ideoloji geliştirmiş ne de bunun için çaba harcamıştır (Bahar, 2001: 247). Ordu gücüne ve modernleşmeci aydınlardan devşirdiği ve zamanı geldiğinde siyaseten yok ettiği (Gerede, 1952: 229) bürokrasiye dayanarak toprak ağaları, güçlü tüccarlar ve meslek birlikleri ile din adamları arasında bazen çatışma, bazen uzlaşma ve bazen de bölerek iktidarını sürdürmüştür. Yine de Rıza Şah, aydınlarla girdiği iş birliğinin sonucu olarak, kendine taraftar bir parti kurulmasını desteklemiş ancak partiyi gücünden emin olduğunda atıl bırakmıştır (Elliot, 2004: 65).

Kuruluşuna daha çok kamuoyundaki cumhuriyet tartışmalarının neden olduğu Hizb-i Teceddüd'ü, örgütlü bir partiden çok meclis içindeki Rıza Şah yanlıları ile cumhuriyet yanlısı eski Demokratların bir kısmının ittifakı olarak görmek gerekir. Meclis içinde başlangıçta büyük ağırlığa sahip olan bu parti, cumhuriyet tartışmaları alevlendikçe ve meclis içi ve meclis dışında saldırılara maruz kaldıkça zayıflamıştır (Mirverid, 1998: 444-446). Gücünün zayıflamasında Rıza Şah'ın cumhuriyet fikrinden vazgeçmesinin de büyük payı vardır. Rıza Şah destek verdikçe gücü artan bu parti 1927'ye kadar varlığını sürdürmüştür. Rıza Şah'ın iktidarı boyunca siyasi tartışmalara

fazla itibar etmemesinin yanında partilerin varlığına da tahammülü yoktur. Atatürk'te hep gündemin bir köşesinde duran çok partili siyasal hayat Rıza Şah'ın gündeminde hiç yer almamıştır. Rıza Şah, çoğunlukla Batı eğitimi almış kişilerden oluşan bir bürokrasi ile çalışmış olmasına rağmen bu kişilerin tanıyıp bildiği demokratik tutumları hiç dikkate almadığı ve tam bir diktatör gibi davrandığı görülür. Asker ve sivil bürokraside, geçmiş Kaçar dönemindeki hızla yükselişler olduğu gibi çok çabuk düşüşler ve siyasetten yok oluşlar gözlenir (Abrahamian, 1980: 150-151; Gerede, 1952: 239-244).

İktidarı boyunca Rıza Şah, kendine sadık merkezi ve taşra bürokrasi oluşturmaya özen göstermiş; askeri ve sivil modern okullardan yetişenlerle yurt dışına devlet tarafından gönderilenler arasından devşirdiği geniş bir eğitilmiş grubu mobilize etmiştir. Ordu gücü ve şiddet kullanarak halk üzerinde otorite kuran Rıza Şah, Şii ulema ile zaman zaman çatışsa da çoğunlukla onların sessiz kalmasını, ulemaya verdiği imtiyazlarla veya tehditle gerçekleştirmiştir. Atatürk'ün yanı sıra üzerinde Musollini ve 1930'lardan sonra Hitler hayranlığı görülen Rıza Şah, disiplinli ve bütünleşmiş bir toplum yaratmak için eğitim kurumlarına ağırlık vermiş; tek tip üniformayı ve ders kitaplarını tüm okullara yaygınlaştırarak yeni ve kendisine bağlı bir gençlik yetiştirmeye yönelmiştir. Atatürk'ün istiklâl ve cumhuriyeti korumayı tercih ettiği ve bunun için gücü damarlarındaki asil kanda bulacağı gençliğe ve millete, "Türk Öğün, Çalış, Güven" ya da "Ne Mutlu Türküm Diyene!" gibi yol ve kimlik sunan sloganik beklentilerin karşısında Rıza Şah; sadakati, ülkeye hizmeti ve Fars değerlerine sevgiyi yücelten bir ideolojik anlayışı "Hüda (Allah), Şah, Mihan (Vatan)" sloganı ile benimsetmeye çalışmıştır (Vaziri, 1993: 198).

Rıza Şah'ın ilerde büyük çaplı çatışmalara gireceği din adamları ile sakinlik yaşadığı dönemde, Türk İnkılabının kadrosu dini kesimlerle ilk ciddi çatışmasını yaşamıştır. Rıza Şah'ın geleneksel dini ve onlara destek veren muhalif kesimlerle uzlaşmasının tersine Mustafa Kemal bu kesimlerle askeri ve siyasi hesaplaşmayı tercih etmiştir. 1924-1926 yılları arasında Bursa, Uşak, Bingöl, Urfa, Antep, Malatya, Tokat, Kayseri, Erzurum, Rize başta olmak üzere çok sayıda köy ve kasabada meydana gelen cumhuriyet ve şapka aleyhindeki, saltanat ve hilafet lehindeki gösteri ve çatışmalar fazla yayılmadan kararlılıkla bastırılmış; müsebbipleri çok ağır biçimde cezalandırılmıştır. Özellikle Anadolu'da en yaygın tarikat olan Nakşibendilerin birçok

önde gelen şeyhi bu cezalandırmadan nasibini almıştır (Tunaya, 1962: 147; Özek, 1968: 146).

Rıza Şah'ın, kendi arzuladığı ve milliyetçi- modernleşmeci aydınların isteği olan milli devlet ve toplumu yaratma konusunda mütereddit; Batılılaşma adımlarına tedirgin başladığı görülür. Başbakanlığının son döneminde gündeme getirdiği ve 1927'de kesinleşen askerlik kanunu ve 1926 yılında kabul edilen İtalyan Ceza Kanunu dışında herhangi bir girişimi görülmez. Bunların Rıza Şah'ın gündeminde öncelikli yere sahip olmasının nedeni daha çok ordunun insan ihtiyacı ve devlete karşı isyanlarda cezai yaptırımlar elde etmektir. Kendi gücünü sağlamlaştıran bu adımların yalnızca askerlikle ilgili düzenlemeye karşı, medreselerde okuyan öğrencilere ve mensuplarının da içinde olduğu halkın tümüne askeri yükümlülükler getirmesinden dolayı, liderliğini çoğu zaman dini kesimlerin yaptığı aralıklarla süren toplumsal tepkileri olmuştur. Uzun zamandır İran'da, aşiret güçlerinin yanında, gönüllü ve ücretli askerlik yürürlüktedir; zorunlu askerlik meşrutiyet meclislerinde zaman zaman gündeme gelmiş olmakla birlikte o zamana kadar ciddi bir uygulama görülmez.

Kendisini iktidara taşıyan iki güç arasında kalan Rıza Şah tercihini ordudan yana kullanmış olmakla birlikte askerlik kanuna karşı ulema ile geçici anlaşmalar yapmış; ancak 1931'den sonra zorunlu askerliği yürürlüğe koymayı başarmıştır. İran ordusunu nicelik olarak artırmış olmasına rağmen, Türk ordusunda da görülen dünya ekonomik krizin, fiyatları artırması ve silah endüstrisine sahip ülkelerin dış satıma kısıtlama getirmesinden dolayı, bir savaş gücü olarak hiçbir zaman istenilen seviyeye ve yeteneğe sahip olamamıştır. Rıza Şah, yeniden kurduğu ordunun ve kendisine sadık sivil bürokrasinin gücü ile yurt içi ve yurt dışında çeşitli yayın ve örgüt mahfillerinde İran'ın modernleşmesi yönünde yoğun fikri çabalar gösteren az sayıdaki laik ve milliyetçi aydının özlemlerini sahiplenerek, inkılap nitelikli adımlar atmaya yönelmiştir (Abrahamian, 1980: 123-127). Gerçek anlamda Rıza Han'ın modernleşme çabalarına girdiği tarih, tüm muhalif unsurları ve alternatif odakları sindirdiği, ortadan kaldırdığı veya bir daha toparlanamayacak hale getirmesi 1928 yılına rastlar. Türk inkılabının da önemli adımlarından olan laikleşme ve sosyal alanın modernleşmesinde önemli yere sahip Medeni Kanunun kabulü ve kılık-kıyafet düzenlemeleri İran'da 1928'den itibaren bir dizi yasallaşma ve uygulama ile başlamıştır.

Bu dönemde Rıza Şah'ın, halkın ve aydınların gözünde, yeniden itibar görmesine yol açan girişimi yabancılara verilmiş kapitülasyonları kaldırması olmuştur. Türkiye için Lozan görüşmelerinin önemli gündem maddesi olan kapitülasyonların kaldırılması uzun tartışmalar sonunda, beş yıllık bir geçiş süreci tanınarak, Türkiye'nin istediği biçimde kaldırılmıştır. Yabancılara mal ve hizmet üretim ve satış tekellerin oluşturulmasından doğal kaynaklarının kullanımına, yargılama usullerinden mülk edinerek eğitim ve sağlık kurumları açmaya kadar çok geniş imtiyazlar tanınması milli devletleşme ve egemenlik haklarının kullanılması noktalarında modernleşme ile tezat teşkil eden kapitülasyonları kaldırma konusunda Rıza Şah'ın kararlı tutum sergilediği görülür.

İngiliz, Amerikalı, Fransız ve Alman gibi uluslararası güçler tarafından tepki görmekle birlikte daha önce Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırmayı kabul ettirmiş olması ve Bolşevik Rusya'nın Çarlık dönemindeki haklarından vazgeçmiş olması, İran'ı desteklemesi, konjonktürün lehine olduğunu gören Rıza Şah'ın harekete geçmesine yol açmıştır. Ancak uluslararası güçlerden İngilizlerin petrol imtiyazını kaybetmek istememesi tek imtiyaz olarak kalmasına ama İran-İngiliz ilişkilerinin sürekli gergin olmasına da yol açmıştır. 1932 ve 1938 yıllarında ciddi gerginlikler yaşanmış, kapitülasyonların kaldırılması ile İran kendi milli bankasını kurmaya ve posta, telgraf, ulaşım gibi kamu hizmetlerini gerçekleştirmede milli kurumlar oluşturmaya yönelmiştir.

1928 yılında hukuk alanında Batılı kanunların alınmasına ama bunların şeriata uygun düzenlenip yürürlüğe konulması girişimi görülür. Rıza Şah'ın dini güçlerle çatışmayı göze alamadığı izlenimi veren bu uygulamaya rağmen uygulama sürmüştü; yeni oluşturulan laik mahkemelerin yetkileri konusunda ciddi bir çatışma ortaya çıkmıştır. Türkiye'de laik mahkemelerin düzenlenmesinde geçmiş gelişmelerin sonucu laik mahkemelerin aşama kaydetmiş olmasından dolayı, başlangıçta ciddi bir sorun yaşanmamış ancak küçük çaplı birçok irticai hareketin başta gelen sloganı bu mahkemelerin şeriata aykırılığı olmuştur. İran'da Medeni Kanun uygulamalarını da içeren miras, evlenme ve boşanma, kadının statüsü ve mahkeme kararlarının geçerliği konularında ulema-devlet çatışması kendini göstermiştir.

Bunda İslam ve İran'daki pratiği eleştiren laik aydınların yazılarının da hatırı sayılır bir yeri vardır. Şii ulema hukukun laikleştirilmesinin sonuçlarının kendi

tekellerindeki birçok imtiyazı ortadan kaldıracağını fark etmiştir. Ancak kendini güçlü hissetmeyen ulema buna karşı ciddi bir tepki ortaya koyamamıştır. Türkiye’de 1925-1926 yılları arasında bir dizi küçük çaplı olayın olduğu gibi İsfahan, Meşhed ve Kum gibi daha çok muhafazakar şehirlerde münferit ayaklanmalar olmasına rağmen bu isyanlara katılanlar büyük Ayetullahların desteğini elde edememişlerdir. Yalnız tek ciddi tepki Mecliste meşrutiyet döneminden beri muhafazakarların liderlerinden olan Müderris’ten gelmiş; o da 1929’da tutuklanıp Horasan’a sürgün ve birkaç yıl sonra idam edilmiştir (Mekki, 1983: 250-276).

1930’ların başından itibaren ulemanın belli başlı tüm direnç odakları siyasal tartışmalarda gerilemiş ve sinmiştir. 1928’de yürürlüğe giren uluslararası tartıların kullanılması ve Kaçar döneminden kalma lakap ve unvanların kaldırılması (Abrahamian, 1980: 143) yönündeki kanunu saymazsak şüphesiz bu dönemde çıkarılan en önemli kanunlar içki ve kumarın yasaklanması ve Kıyafet düzenlemesi üzerine olan kanunlardır (Mirverid, 1998: 76). Türkiye’de Şapka Kanunundan sonra Takvim, Ölçü ve Tartı düzenlemelerin yapılması; lakap ve unvanların kaldırılması, Soyadı Kanunun çıkarılması ile tamamlanan sosyal alana yönelik düzenlemelerin (Erüreten, 1999) zaman içinde ve çoğunlukla uluslararası uygulamada güçlüklerle karşılandığı zaman gündeme gelmesine rağmen İran’da birbiri arkasına yürürlüğe konulmuştur. Bunun nedeni Batılılaşmada aklın yolunun bir olması kadar Rıza Şah yönetiminin oldu bittilere yönelik katı ve sert tutumu belirleyicidir. Türk İnkılaplarının Atatürk’ten sonra bazı ufak tefek yumuşatılmasının dışında yürürlükte kalmasına rağmen Rıza Şah’ın uygulamalarının birçoğu kendisinden sonra ya kaldırılmış ya da değiştirilmiştir.

Kanun-i Vahdet-i Libas uygulaması her yönüyle Türkiye’deki uygulamaya benzer. Kanun kabul edilmeden önce Atatürk’ün Kastamonu’ya şapka ile gitmesi gibi 1928’in yazında Şahın ailesinin kamuoyu önünde başı açık görünmesi; devlet memurlarına Avrupa stili elbiseler giymelerinin zorunlu tutulması; Türkiye’de olduğu gibi kimin din adamı olduğunun belirlenmesine de imkan sağlayan din adamı olanlara resmi muafiyetlerin tanınması (Muttahedeh, 2003: 221), toplu şapka giyme törenleri; kadınlara yönelik açık hükümler yerine gizli genelgeler yollanması; hapis veya para olarak cezai hükümlerin getirilmesi; namaz kılmada yaşanan zorluğun dillendirilmesi;

şapkasız dolaşmaya güvenlik güçlerinin müdahalesi ve tartışmalarda eski giyim-kuşama yapılan olumsuz göndermeler uygulamalardaki benzer gelişmelerdir.

Türkiye’de yaşanan şapka sıkıntısının ve şapka dükkanlarının yağmalanmasına benzer olaylar Meşhed örneğinde olduğu gibi yaşanmış; yurt dışına döviz gitmesini önlemek için yerli üretim Türkiye’de artırıldığı gibi Rıza Şah’ da İran yapımı başlıkların giyilmesi yönünde bildiriler yayınlamıştır. Bölgelerin farklı iklim koşullarından dolayı Türkiye’de birçok sızlanmaların benzerleri İran’da da görülür ve isyan eden Kürt, Bahtiyari ve Kaşkay kabileleri, diğer taleplerinin yanında, geleneksel başlıklarını kullanmak için izin talebinde bulunmuşlar ve bunu elde etmişlerdir (Hidayet, 1999: 383). Kılık-kıyafetle ilgili uygulamalara 1928-1929 yılları arasında isyana varan hoşnutsuzluğunun olmasını yönetim ciddiye almış ve uygulamanın küçük yerleşim yerlerinde ve köylerde, Türkiye’deki uygulamalar gibi, gevşetilmesine yol açmıştır (Koloğlu, 1978: 133).

Rıza Şah’ın Türkiye ziyareti ile kadınlara yönelik kılık- kıyafet uygulamasında yeni bir sayfa açılır. Yaptığı tek yurt dışı ziyareti olan ve Türkiye- İran ilişkilerinde uzun soluklu dostluk havası yaratan Rıza Şah’ın bu geziden sonra İran’da bir dizi laiklik ve milliyetçilik yönünde modernleşme adımları attığı görülmüştür. 1928’de Türkiye’de devletin dini İslam maddesinin anayasadan çıkarıldığı gibi İcra-İflas kanunun kabulüyle adli düzenlemelerin tamamen Batı formunda düzenlenmesi işlemi tamamlanmıştır. Bunun yanı sıra Türk Dilini ve Türk Tarihini Tetkik Cemiyetlerinin kurulması, Harf İnkılabı, Halkevlerinin Kuruluşu, Üniversite Reformu gibi kültürel milliyetçiliği ilmi, laik, halkçı ve modern anlamda vaaz edecek kurumlaşmalar İnkılap hareketi içinde yerini almıştır. Türkiye’den ve Atatürk’ten etkilenmiş ve gördüğü modern uygulamaları ülkesinde gerçekleştirmek arzusunu taşıyan Rıza Şah, İran’a döndükten sonra laik mahkemelerle yan yana yaşayan dini mahkemeleri tamamen kaldırmış, Kum’daki Havza-yı İlmiye’nin okulları hariç Tahran, Meşhed ve İsfahan’daki tüm medreseleri kapatmış ve din adamı olacaklara, Eğitim Bakanlığından belge alma zorunluluğu getirilmiştir (Mekki, 1983: 270).

Türkiye gezisinden sonra en fazla tartışılan uygulaması Pehlevi külahının kaldırılarak yerine Avrupa şapkasının kabul edilmesinin yanında kadınların giyindiği çador denilen kıyafetin yasaklanmasıdır. Birçok kaynak bu yasağın uygulanmasında Türkiye gezisinin ve Atatürk’ün etkisinin olduğunda hemfikirler (Paidar, 1995: 104).

Peçe yasağı, şehir meydanlarında güvenlik görevlilerin peçe yırtmasından peçe karşıtlarının gösterilerine, peçeli kadınlara saldırılarına, eğitim, sağlık, nüfus gibi kamu kurumlarında peçelilerin işlerinin görülmemesine ve Rıza Şah'ın ailesinin dini mekanlara başı açık girmesine kadar çok şiddetli uygulanmış (Savory, 1978: 98) karşı tepki de çok şiddetli olmuştur. Hemen hemen ülkenin her yerinde isyanlar çıkmış; binlerce kişi bu isyanlarda hayatlarını kaybetmiş ve isyanlar kanlı biçimde güçlkle bastırılmıştır. En azından kamusal alanın görünürlüğünü Batılı biçimlerle kurgulama arzusunun bir ürünü olan kadın ve onun kıyafeti üzerinden üretilen modernleşme çabası Türkiye'de daha çok ikna ve özendirme yoluyla gerçekleşirken (Çapa, 1996: 22) ve rejimi tehdit edecek toplumsal bir tepkiye neden olmazken İran'da Rıza Şah ve çevresinin dayatmaları, kışkırtmaları ve şiddetin yaptırım aracı olarak kullanılması toplumu ve tüm bu özgürleştirme çabalarının hedef kitlesi kadınları ikiye bölmüştür. Rejimi tehdit edecek boyutlardaki isyanlara neden olan Rıza Şah'ın kadının özgürleşmesi üzerinden yürüttüğü modernleşme, Türkiye'de olduğundan daha sınırlı olarak, yalnızca çevresinde, şehirlerde ve devlet kurumlarında çalışan eğitilmiş kadınlar arasında kabul görmüştür (Uyar, 1996: 6-11).

Emperyalizm karşıtı duyguların ve milliyetçi ön yargıların beslediği tanımlanmış ülke sınırları içinde her yönden bağımsız yaşama isteği Atatürk ve Rıza Şah'ın iç ve dış siyasetinin temelini oluşturmuştur. Bu amaçla toplumlarının maddi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için dev ekonomik hamlelere girişmişlerdir. Bunun en somut göstergesi demiryolu öncelikli ve temel ihtiyaçları karşılayacak fabrikaların temellerinin atılmasıdır. Oldukça geri iki tarım ülkesinin yol ve fabrikada somutlaşan iktisadi kalkınma ve toplumsal refah ülküsü modern milli sanayi oluşturulması ile bunun sağlanacağı inancına dönüşmüştür. Her iki ülke zengin doğal kaynaklara sahiptir; fazladan İran, petrol gibi uluslararası piyasanın artan talebi karşısında çok değerli hale gelmiştir. Ancak kendi çabası ile bunu üretip pazarlayacak teknoloji ve örgüt yeteneğinin olmamasından dolayı emperyalist güçlerle hoşnut olmadığı anlaşmalar yapmak zorunda kalmıştır.

Oluşmasına büyük önem verdikleri modern bürokrasinin yanında sanayinin yetişmiş insan gücü ihtiyacına bağlı olarak eğitimi geliştirmeye yönelmişlerdir. Hem Atatürk hem de Rıza Şah'ın eğitimin modernleşmesi ve yaygınlaştırılmasından iki yönlü beklentisi oluşmuştur: Bürokrasinin ve sanayinin ihtiyacı olan eğitilmiş insan ile

laik, milliyetçi ve Batıcı modernleşme fikirlerini taşıyacak ve yayacak insan. Bu bağlamda formal eğitimin yanında halk eğitimine büyük önem vererek okuryazarlığı artırmak için yoğun seferberlikler düzenlenmiştir (Doğaner, 2002: 219-221; Menashri, 1992: 96-97).

Türkiye bu okulların öğretmen ihtiyacını çoğunlukla ülke içindeki yüksek öğretimle sağlarken İran yurt dışına kabileler halinde öğrenci göndermiştir (Menashri, 1992: 125). Aynı zamanda her iki ülke de yurt dışına çeşitli meslekler için öğrenciler gönderirken eğitimlerini modernleştirmek için yabancı uzmanlardan yararlanmışlardır (Menashri, 1992: 94-95). Türkiye, alfabe değişimi (Ariyanpur, 1997: 33-52) ile, geçmiş İslam-Osmanlı kültürel bağları koparmak için ideolojik bir tercihin yanında, okuryazarlığı artırmak ve Batı kültür alanlarına dahil olmak/aşına olmak arzusunu öne çıkarmıştır. İran'da Rıza Şah döneminde ilk modern üniversite Türkiye'de üniversite reformu gerçekleştirildikten ve Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinden sonra 1935 yılında Tahran'da kurulmuştur (Menashri, 1992: 143-154). İran'da Türkiye'nin izlediği yolu izleyerek Avrupa'dan savaş nedeniyle ayrılan ilim insanlarına kucak açmıştır (Menashri, 1992: 152).

Her iki ülke de eğitimin bütün alanlarında laik ve milliyetçi hava hakim olmuş; buna uygun tek tip kıyafet ve ders kitapları kullanılmış, özellikle yüksek öğretimde bilimsel tartışma ve farklı özgür düşüncelerin açıklanmasında sıkıntılar yaşanmıştır. Bu davranışta temel kaygı her iki ülkede de milli birlik ve bütünlüğün sağlanmasında yaşanan güçlükler etkili olduğu gibi güçlü milliyetçi eğilimlerin beslediği tek dil, tek kültür ve tek millet yaratma isteği belirleyici olmuştur. Yine de her iki ülkede de okuryazarlığın artırılmasına yönelik çabalar istenilenden çok yavaş olmuş; ancak günümüzde bu sorun büyük oranda halledilebilmiştir. Türkiye'de Halkevlerinin işlevini yerine getirebilecek bir kurumun benzerine İran'da rastlanmaz. Kadın, gençlik ve diğer sosyal, edebi dernekler açılmakla birlikte 1930'ların başında birçoğu kapatılmıştır.

Bunların yerine devlet tarafından kurulan ve çeşitli bakanlık bünyelerindeki işlevsiz propaganda birimleri ikame edilmeye çalışılmış; ancak hiçbirisi toplum katlarında aktif bir görüntü sunmamıştır. Toplumu yönlendirme işini basın üstlenmiş; devletin istediği vatandaş tipi, okullar aracılığı ile dönüştürülmeye çalışılmıştır. Atatürk'e bakarak diyebiliriz ki Rıza Şah'ın otoriter ve girişimci yönü olmakla birlikte

entelektüel yönünün olmaması bütünlükçü bir ideolojinin ortaya konulamamasına ve zihni arayışların yönlendirilememesine neden olmuştur.

İran aydınlarının bölünmüşlüğü ve Rıza Şah'ın şüpheli kişiliği aydınlar arasında bir konsensüs oluşturmamasını ve çevresinde toplanmalarına imkan vermemiştir. Yine de dünyadaki kültürü öne çıkaran milliyetçi dalgadan etkilenen, arkeolojik ve linguistik araştırmalarla zenginleşen İran tarihine yönelik bilgi birikimi İran aydınlarını ve yöneticilerini derinden etkilemiştir. Türkiye'nin yanı sıra İtalya ve Almanya gibi ülkelerdeki gelişmelere duyarlı İran'da 1930'ların başından itibaren dil ve kültür üzerinden üretilen, Fars dili ve kültürünün büyüklüğünü savunan aydınların varlığına rağmen halk-aydın buluşmasını gerçekleştirecek ve Türkiye'de halkevlerinin işlevini gerçekleştirecek bir kamusal kurum yaratılamamıştır. Bunun için bir girişim de olmamıştır.

Bu dönemin önemli girişimlerinden biri ve ilki, efsanelere dayanan antik İran tarihinin şiirsel bir anlatımını Şehnâme adlı elli binin üzerinde beyitle 10. yüzyılda ortaya koymuş olan, "Firdevsi'yi Anma" törenleri düzenlenmesidir (Mekki, 1983: 161). Firdevsi üzerine çeşitli faaliyetlere girilir; anıt-mezar yapılır; heykelleri dikilir, bir kütüphane kurulur (Beğdölü, 2001: 263). Antik İran tarih ve kültürüne ilginin büyük oranda artışına neden olan Firdevsi'yi anma törenleri Rıza Şah'ın kendisini ve hanedanını antik dönemle ilişkilendirmesine kolaylık sağlar. 1 Ocak 1935'ten itibaren ülkenin uluslararası alanda adı Persia'dan İran'a çevrilir (Mekki, 1983: 198-199). 1931- 1932'de Türkiye'de Tarih ve Dil kongrelerinin toplandığı ve bilimsel-ideolojik tezlerin tartışmaya açıldığı düşünülürse, Rıza Şah ve çevresinin Türkiye'deki milliyetçi- kültürel gelişmelerin bu tür toplantılardan neler kazandığını yerinde görmüş olmalıdır. Tarih ve dil alanında, İran'a kültürel ilgilerinden dolayı, daha çok Almanların başı çektiği ve Almanya'ya rakip diğer Batılı devletlerin kendi bilim adamlarını desteklediği Batılı araştırmaların artışına paralel olarak İran'da da devlet tarafından kurulan ve en uzun soluklu kültürel kurumlardan olan Ferengistan-e İran'ın dikkat çekici çalışmaları, yarattığı kültürel atmosfer ve entelektüel tartışmalardır (Beğdölü, 2001: 261). Türkiye'deki Dil ve Tarih Kurumlarının işlevini yerine getirecek olan tek yasal kurum olan Ferengistan-e İran, 1935'te faaliyete geçmiştir (Mekki, 1983: 200-211). Kurulmasında Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinin büyük etkisi

olduğu ve Türkiye’deki dil çalışmaları hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır (Perry, 2004: 246).

Ferengistan-e İran’ın çalışmalarına baktığımızda Türk Dil Kurumun yaptığı tüm çalışmaların aynısını görmek mümkündür: Dilin sadeleşmesinden Arapça ve Türkçe kelimelerin atılarak yerine Farsçalarının konulması; coğrafya, bürokratik, askeri, eğitim ve bilimsel alanlar için Farsça kelimelerin uydurulması, zamanla ilgili Arapça ve Türkçe isimlerin yerine Farsçalarının değiştirilmesi, kelime taramaları, Farsça sözlük oluşturulması, yeni ders kitaplarının yazımı vb. Tarihe ve tarihi eserlere ilginin artışı ve dil çalışmaları İran’da çok güçlü bir milliyetçi dalganın oluşmasına neden olmuştur. Hitler Almanya’sının Aryan ırkının anavatanının İran olduğuna yönelik propagandası da buna eklenince Rıza Şah ve Kesrevi, Afşar, Rızazâde, Kazımzâde, Purdavud gibi bir kısım İran aydını, antik döneme eğilerek, İran içindeki tüm toplulukların İran kökenli olduğunu ispata yönelirler. Türkiye’deki gelişmelerin aksine tarihle ilgili çalışmalar dağınık ve bireysel olduğu kadar ortak tavır belirleyecek herhangi bir toplantı yapılmamıştır. Buna rağmen Rıza Şah ve İran aydınları, İran ve çevresinde antik İran tarihi ile ilişkilendirilebilecek ve Oryantalistlerce ortaya çıkarılmış tüm arkeolojik bilgileri sahiplenip ve mutlak doğru kabul ederek, içinde emperyalist emellerin gizlendiği milliyetçi bir ideoloji ortaya koymaya çalışırlar (Beğdölü, 2001: 265-267). Türkiye’deki gelişmelere benzer biçimde Rıza Şah, hayali olan dil, tarih ve kültür ekseninde bütünleşmiş bir millet yaratmak için dil ve tarih çalışmalarını desteklemiştir. Rıza Şah’ın bu çalışmalardan beklediği aslında hanedanlığı etrafında İran halkının bütünleşmesi ve İran halkının yaratılmış büyük tarihin gururunu içselleştirmiş milli bir ruh kazanmasıdır.

Aşağıdaki çizelgede Şah Rızanın İran’da yaptığı yenileşme hareketlerinde Türkiye’yi model olarak aldığı reformların benzerliğinden net bir şekilde görülebilmektedir.

Tablo 4.1. Atatürk ve Rıza Şah Tarafından Yapılan Reformların Tarihsel Kıyaslama Çizelgesi

Atatürk Dönemi Yapılan Reformlar	Rıza Şah Döneminde Yapılan Reformlar
1 Kasım 1922’de Osmanlı Saltanatının kaldırılması.	Şubat 1921’de Rıza Şah’ın fiilen saltanata geçmesi,
3 Mart 1924’te tüm İslam dünyasının saygı duyduğu Halifelğin kaldırılması.	1925 de, 130 yıllık Şiiler tarafından kutsal ve İslami sayılmayan Kaçar Hanedanlığının parçalanması.
1924’te En yüksek dini makamı olan Şeyhülislam makamı kaldırılmış ve din adamlarının siyasete ve devlet işlerine karışması engellenmiştir.	Şii öğretisinde olan “Merceiyet Makamı” Rıza Şah’ın kaldıracığı bir makam olmamıştır.
Şeri-ye ve Evkaf Bakanlığının kaldırılması. Bu bakanlık bir nevi dinin siyasete müdahalesi sayılmaktadır. Bu olaydan sonra vakıf yerleri devlet idaresine geçmiştir.	
İstanbul yaklaşık beş yüz sene Osmanlı İmparatorluğuna başkentlik yapmıştır ve her köşesi İslami anıları andırmaktadır, dolayısıyla bu meseleyi yeni Türkiye hoş karşılamamaktadır. Onun için 1924’te Anadolu’da yeni başkentin seçilmesi doğru olacaktır.	
1924’te tüm dini medreseler ve mektep hanelerin kaldırılması, karma okulların açılması.	Dini Havzalara Müdahale
1924’te Dini Mahkemelerin kaldırılması ve yargı olaylarının din adamları tarafından değil de milli mahkemelerde hukukçular tarafından görülmesi ön görülmüştür.	Dini Mahkemelerin sınırlandırılması
1925’te Camide kullanmak sınırlamasıyla, Belirli resmi kişiler hariç, dini cübbe kullanma herkese yasaklanmıştır.	Aşağıda adı geçen 8 grup hariç diğer din adamlarının dini cübbe kullanması yasaklanmıştır
	1. Taklit mercileri (merci-i taklit) 2. Sınavı kazanma şartıyla köylerde dinden sorumlu kişiler 3. Ehl-i Sünnet Fakihleri 4. Mihrap sahibi olan Cuma İmamları 5. Hadis rivayeti için iki müçtehitin izin alan muhaddisler 6. Sınavdan geçme kapasitesine sahip olan din talebeler 7. Fıkıh, usul ve ilahi hikmet müderrisleri 8. Gayrimüslim İranlı din adamları
1925’te tüm tarikatlar ve uhuvvetler münhal ve yasak ilan edilip mal varlıkları zapt edilmiştir. Aynı zamanda tekke ve zaviye ve kutsal mekanlar kapatılmıştır.	İran’da Hanegahları (Tekke ve Zaviye) etkin değildir.
1925’te dünyada uygar milletlerinin ortak kullandığı yani Batı’da kullanılan şapka ve kıyafetin kullanması istenmiş ve fes giyilmesi ceza sayılmıştır.	31 Aralık 1928’de kıyafet değişimi yasası meclisten geçmiş, bu yasa herkesin aynı kıyafeti giymesini zorunlu kılmıştır. 1935’te Rıza Şah, Türkiye ziyareti dönüşünden sonra halkın Pehlevi Şapkası giymesini de yasaklamış ve onun yerine fotr giymesini zorunlu kılmıştır.
Kadınların kültürel toplumun modernleşmesi doğrultusunda, geleneksel kıyafetlerinde değişim istenmiştir.	Rıza Şah “Keşf-i Hicap Politikası”yla İran’da başörtüye yasak getirmiştir. Bu da Meşhet kenti başta olmak üzere birçok yerde gösterilere neden olmuş, bu protestolar sert bir şekilde polis tarafından

	bastırılmış ve olaylarda birçok insan hayatını kaybetmiştir. İran'da başörtünün kaldırılması, dört aşamada gerçekleşmiştir: Polisin başörtüsüz kadınları koruması, Başörtünün kaldırılmasıyla ilgili okullarda toplantılar yapılması, Başörtünün kaldırılması teşvik edilmesi, Karşıtlar karşısında zor kullanılması.
1926'da Avrupa uyumlu ve İsviçre Medeni Kanunundan esinlenen medeni kanunu meclisten geçmiştir. Bu Kanunun Ana maddeleri:	1927'de ilk Medeni Kanunu 1928'te Meclisten geçmiş ve genel konularda Fransa hukukundan tercüme edilmiştir. Ama kişisel durumlarda İslami hükümler geçerli olmuştur.
Taaddüt- ü zevcat yahut çok evlilik kaldırılmıştır, Kadınlara boşanma hakkı tanınmıştır, Müslüman kadına, gayri Müslüman erkeklerle evlenme İmkânı tanınmıştır; Diyet ve Miras konusunda kadın ve Erkek eşitliği tanınmıştır, Din değiştirme özgürlüğü, Müslüman ve Gayrimüslim eşitliği, İslami cezalar kaldırılmıştır.	
1926'da resmi nikah zorunlu kılınmış ve dini nikah kısılmasına gerek kalmamıştır ve resmi nikah dışı evliliklerden dünyaya gelen çocuklar yasa dışı sayılmıştır.	
28 Haziran 1928'de Mezhebi Encümenlerin menedilişi yasalaşmıştır. Bu yasaya göre tüm din, ırk, akrabalık üzerine kurulan örgütler yasaklanmıştır.	Dini törenler örneğin taziyeler yasaklanmamış ama sınırlanmıştır, bu törenler devletin belirlediği camilerde ve kısıtlı ve belirli saatlerde ve önceden polisten izin alarak yapılması öngörülmüş ve vaizler polisin belirlediği çerçevede vaaz vermişlerdir.
	Mart 1928'de yeni yılın başlaması 21 sebebiyle, Rıza şah eşiyle beraber Dua töreni için Kuma Hz. Masumenin türbesini ziyaret eder. Rıza Şah'ın eşinin başı açık olmasından dolayı Ayetullah Şeyh Muhammet Takı Bafkı, bu duruma itiraz eder ama Rıza Şah onun itirazını dinlemeyerek Şeyhi hapse attırır. Bu olayın ardından gösteriler başlar, halk türbeye ve Şeyhe saygısızlıktan dolayı çok öfkelenir lakin Şah duruma çok sert bir şekilde karşılık verir. Olay Ayetullah Hiri'nin müdahalesi sonucu sona erir.
Mustafa Kemal'in isteği üzerine bir grup uzman, Türkçe dilini, Arapça ve Farsçadan arındırılmak amacıyla görevlendirilmiştir.	1935'te Şah Rıza'nın emriyle, İran Akademisi, Farsça dilini yabancı dillerden arındırmak amacıyla kurulmuştur.
1928'de Türkçe alfabesi değişmiş ve Arapça alfabeye yazışma yasaklanmıştır. Genç kuşakların Osmanlı İmparatorluğu'nun politik-kültürel geleneklerinden kesin olarak kopması sağlanacaktır. Arapça dili Din açısından önem arz etmekteydi nitekim Arapça dili ve yazışması Kuran dili ve yazışmasıdır.	
1928'de Anayasadan devletin resmi dini İslam'dır maddesi çıkarılmıştır.	

Türkiye’de kullanılan takvim Hicri takvime göre ayarlanmıştır lakin 26 Aralık 1925’te bu takvim mülga ilan edilip yerine Gregoryen takvimi resmîyet kazanmıştır.	İran’da kullanılan Takvim Arapça aylarına göre ayarlanmıştır, lakin devlet tarafından meclise sunulan bir yasa tasarısıyla takvimin başlangıcı güneş takvimine göre ayarlanması önerilmiştir.
1925’te Haftanın Resmi tatil günü Cuma’dan Pazartesi’ne değişmiştir, Cuma günü ki İslam Dini Açısından İbadet ve dinlenme günü olarak bilinir, bu yenilikle iş gününe dönüşmüştür.	

Kaynak: Abdullah Erol, Erkan Afşar, ve Barış Kandeğer, Türkiye-İran üzerine okumalar: Devlet-siyaset-hukuk-toplum-ekonomi-kültür-din. Hiperlink Eğitim. Yay. San. Tic. ve Ltd. Şti., 2020, s. 26

Genel olarak bir sonuca bağlayacak olursak Türkiye’nin siyasal, hukuksal ve toplumsal birçok alan olmak üzere yapmış olduğu seküler reformcu anlayışla giriştiği devleti dönüştürme fikri İran’ın modernleşme sürecini etkilemiştir. Türkiye ve İran’da liderlerden başka aydınlarında varlığı ulus devlet ideolojisine katkı sağlamış ve devlet ideolojisinin kurumsallaşmasına örnek teşkil etmiştir. Rıza Şah’ın Türkiye ziyaretiyle birlikte gözlemlerde bulunması, ülkesinde hızlı bir modernleşmeyi uygulamak için Türkiye’yi model almasına sebep olmuştur. Batı dışı iki ülke olan Türkiye ve İran’ın kendine has dinamikleri ve farklı kültür kodlarından dolayı reformlar da benzerlikler ve farklılıkların ortaya çıkması çok doğaldır. Batılı olmayan iki devletin aynı hedeflerle çıktıkları yeni ulus devlet inşa etme sürecinde reform hareketleri sekülerizm paradigmasına dayalı olarak gerçekleştirmeleri tam anlamıyla istenilen sonucu vermemiştir. Denilebilir ki modernleşme hamleleri Cumhuriyet Türkiye’sinde tepkilere rağmen önemli bir ivme kazanırken, İran’da ise bazı konularda belli ölçüde kalıcılığı devam etmiştir.

4.4 Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme: Atatürk ve Rıza Şah

Türk inkılap girişimlerinin başarısını Atatürk’ün zamanı geldiğinde açıklanan ve meclis kararları ile yasal zorunluluğa dönüşen adımlar olarak görmek yanıltıcıdır. Ülkenin her yanında aynı zamanda ve her kesimine ulaşabilmek için siyasal ve toplumsal kurumlara ihtiyaç olduğu gibi Atatürk’e ve inkılapların gerekliliğine inanmış toplumsal aktörlere de büyük iş düşmüştür. Tek ve en yaygın siyasal örgüt olarak CHP, bütün toplumsal ve kültürel faaliyetlerin icra edildiği tek merkez olan Halkevleri, yalnızca İnkılapları destekleyen ve seslendiren basın ve modern eğitim kurumları ile partililer, memurlar, İnkılapa inanmış veya inkılap döneminde yetişmiş aydınlar, modern yaşamı benimsemiş kadınlar ve öğretmen ve öğrenciler inkılapların yaşayan ve yayan numuneleri olarak önemli bir çabanın içinde olmuşlardır.

Cumhuriyetin siyasi, toplumsal ve eğitim kurumlarının ve aktörlerinin yenilikleri yayma başarısı Türk İnkılabının, Atatürk'ün güven ve kararlılık aşılmasının yanında, kökleşmesinin en önemli nedenidir. Öyle ki *“Cumhuriyet, yalnız hayatımızdaki istiklalin, düşünüşümüzdeki ve yaşayışımızdaki seciyenin doğuşu değil, bunlar doğarken öldürdüğümüz birçok hadiselerin, zararlı batıl itikatların, ananelerin yıkılışıdır. Hakikati aramaya, doğruyu düşünmeye, hurafelerden kurtulmaya, insanca yaşamaya başlamamızın tarihi”*dir. Türk inkılapları ve İran ya da Atatürk ve Rıza Şah üzerine İran vatandaşı aydınların Türkçe literatürde, çoğu sempozyum bildirisi, çalışmalarını 1980’i milat olarak okuduğumuzda zamana göre yorumların farklılığı dikkat çeker. 1980 sonrası İran’da ya da yurt dışında İranlıların çalışmalarına baktığımızda benzer (Rıza Şah aleyhine) olumsuz değişim görülür. Ancak Rıza Şah’ın Atatürk’e hayranlığı ya da onun yolunu izlemek istediği yönünde hemen herkes hemfikirdir. Tüm kaynaklar az veya çok bu vurguyu kullanır. Türk kaynakları da çoğunlukla aynı vurguyu kullanırlar.

Rıza Şah’ın başarısızlığı ve Atatürk’ün başarılı olduğu noktasında ideolojik, dini tutum ve beklentilerin karşılanıp karşılanmadığı yönünde tercihler öne çıkar. Bazen de başka bir karşılaştırma için onların “tek adam”lığı noktasında diktatörlükleri en iyi örnekler olur. Örnekleri uzatmak mümkündür. Ancak asıl yapılması gereken analitik çözümleme ve tüm olguların göz önünde bulunmasıdır. Bu yapıldığı zaman sübjektif yorumlamalar kendiliğinden en aza inecektir.

Genel olarak baktığımızda Atatürk ve Rıza Şah hayat hikayelerinden ülkülerine kadar hatırı sayılır oranda benzerlikler taşırlar. Ancak devraldıkları siyasal, toplumsal ve kültürel miras ile yönetime yönelik ilgileri bağlamında bakıldığında asıl farklılığın, ölçünün ve dinamiğin burada yattığı görülür. Asker olmakla birlikte Atatürk, Osmanlı Devleti’nin en şiddetli siyasal kriz yaşadığı bir dönemde yetişmiş; bu krizlere çözüm arayışlarının içinde bulunmuş; kariyerini bile etkileyebilecek iniş çıkışlar yaşamış ve denilebilir ki büyük bir hayat tecrübesi kazanmıştır. Rıza Şah sade bir asker olarak başladığı askerlik kariyerine emin adımlarla ilerlemiş; teknolojiye merakı dışında, çok sade bir hayat yaşamış ve İran Devleti sayısız kriz yaşarken tüm gelişmelere ilgisiz kalmıştır. Bu durum iktidar süreçlerindeki tutumlarını esastan belirlemiştir. Atatürk’ün edindiği siyasal tecrübe ile bir dünyaya bakış geliştirmiş ve siyasal hedefler koymuş ve sırası geldiğinde uygulamaya koyarak sonuç almaya yönelmiştir. Ordu üzerinde

büyük prestiji olmasına rağmen bu güce dayanmak yerine ikna, zaman kazanma ve son noktada kararlılık göstermiştir. Rıza Şah siyasi tecrübesinin olmamasının sıkıntısını iktidar sürecinde derinden hissetmiştir. Bu yüzden ordu gücünü elinde tuttuğu gibi onu sürekli güçlendirmeye yönelmiştir.

Atatürk ve Rıza Şah'ın içinden geldikleri ve hitap ettikleri toplumlar da farklılıklar taşır. Atatürk Osmanlının son dönemlerinden itibaren gelişen kamuoyu bilinci, artan iletişim kanalları, toplumun bir kısmını temsil eden eğitimlilerin nicelik ve niteliğinin yanında bunların ortak bilinç oluşturabilecek birikim ve yeteneğe sahip olması, coğrafyadaki nisbi türdeşlik ve toplumun Batı'yla teması sonrası değişen alışkanlıkları, yaşam biçimleri ve dünya görüşleri Atatürk'ün avantajları olarak görülür. Rıza Şah ise kimlik tanımlamada güçlü yerel bağların olduğu ve toplumun çok renkli doğası, göçebelik ve köylülüğün yaygınlığı, Batı'yla temasın toplumsal düzeyde azlığı, kamuoyu yokluğu, iletişim ağlarının sınırlılığı, aydınların parçalı dokusu ve sürekli aralarında görüş ve anlayış farklılığının derinleşmesi, ortak bilincin oluşumuna katkı sağlayacak kanalların olmaması gibi noktalarda dezavantajlara sahiptir. Osmanlı/Türkiye bağlamında dinin toplum ve devlet katında hem inancın getirdiği serbest ortam hem de devlet ve toplumun laikleşmesi yönünde belli bir aşamanın kaydedilmesinin yanında siyasi bilince sahip din adamları sınıfının oluşmaması, Atatürk'ün işini kolaylaştıran gelişmelerdir.

İran'da ise dinin ve din adamlarının toplum katındaki prestiji ve siyasal hayatın uzun zamandır içinde olmaları Rıza Şah'ın onlarla çatışmaktan kaçınma veya geri adım atma nedenlerini anlayabiliriz. Olaylar karşısındaki tutumlarını değerlendirdiğimizde Atatürk'ün soğukkanlı, uzak görüşlü ve kararlılığının karşısında Rıza Şah kişilik olarak sert mizaçlı, şiddet eğilimli ve uzak görüşten yoksundur. Şunu da eklemekte fayda var Atatürk milli mücadele yaparak milletin gözünde güçlü bir prestije ve çevresinde nispeten iyi eğitilmiş bir kadroya sahiptir. Rıza Şah'ın kahramanlığı iç muhalif güçlere karşı ortaya çıkmış en azından toplumun bir kısmının peşin düşmanlığını kazanmıştır. Kullanabileceği kadroyu kendi yaratmak zorunda kalmıştır. Atatürk bir dünya görüşü oluşturmaya ciddiyetle eğilmiş ve zamanının çoğunu buna harcamış; siyasal örgüt yolu ve sık yurt içi gezileri ile toplumla sürekli temas kurmuş; sıkıntılı dönemlerde inisiyatif kullanmaktan kaçınmamıştır. Rıza Şah, ne ideoloji ile uğraşmış ne de siyasal örgütlenmelere inanmıştır. Toplumla temas

kanalları da kapalı olmuştur. Atatürk, geniş kapsamlı bir Batılılık anlayışını geliştirmiş, buna mesleki görevlerinin dışında bir boyut kazandırmayı bilmiştir. Hatta daha da ileriye giderek ve Batıcılığı yalnız bir devlet reformu gereği de saymayarak, Batıcılığın içindeki kültür bütününden derin bir şekilde esinlenmiştir. Bir reform anlayışını birbirinden ayrı parçalar olarak değil, fakat kendi zihninde bir bütün olarak organize etmek ve bunu realizmini kaybetmeden, fakat aynı zamanda sebatla izlemek, kişiliğinin önemini göstermektedir.

1900'lerin Türkiye'sinde birçok kimseler, çok genel etkenlerin tesiriyle, yenileşmenin gereğini anlamıştır, birçok kimseler de değişmeler yapmaya yönelmişti fakat bütünden esinlenerek bir devrim yaratabilen yalnız Atatürk olmuştur (Mardin, 2012: 258). Türk ve İran modernleşmeleri benzer kaygıların ürünü olmakla birlikte ülke gerçekleri bu süreçte belirleyici olmuş; önceliklere göre bir takip söz konusu olmuştur. Türkiye'ye nazaran İran'da kısır tartışmalar ve inkılapların uygulamasında tereddütler gecikmesini ve başarı şansını etkilemiştir. Türk inkılabı, rakip alanların tasfiyesinde yaşanan başarının üzerine bina edilmiştir. İran'da ise her inkılap adımından sonra güçlü muhalif sesler yükselmiş; devlet gücü bunları bastırmak için çok çaba harcamak zorunda kalmıştır. İran'da karar merciinin belirleyiciliği, oldubittiler üzerinden modernleşme adımlarının yürütmesine neden olduğundan hem aydınlar hem de halk içselleştirmede güçlük yaşamıştır.

Türk inkılabı belli bir araştırma, tartışma ve sunum süreci yaşamıştır. Toplum katlarından insan devşirilmesinde eğitime verilen başat rol aynı olmakla birlikte Türkiye'nin devraldığı miras İran'a göre nicelik ve nitelik olarak çok üstündür. İran birçok eğitim kurumunu yeniden kurmak ve geliştirmek zorunda kalmıştır.

Atatürk, tarihi bir şahsiyet olarak ortaya çıkışından itibaren “ulu önder” ve “Türk'ün Atası” olarak betimlenmiştir. Rıza Şah'ın modernizasyon programları için atadığı bazı iyi eğitilmiş teknokratlar Rıza Şah'ın davranışlarını ve konuşmalarını utanç verici derecede kaba olarak değerlendirmiştir ve bazıları da onun kültürsüzlüğünü küçümsemiş ancak hiçbiri bunu yüzüne söylememiştir (Axworthy, 2016: 275). Atatürk, Batılı fikirlere açık Selanik şehrinde doğmuş, Osmanlı Devleti'nin modern okullarında okumuştur. Aydınlanma düşüncesinden, Fransız İhtilali'nin özgürlükçü fikirlerinden etkilenmiştir. Batı'nın önde gelen düşünürleri Jean Jacques Rousseau, Montesquieu ve Voltarine'i gençlik yıllarından itibaren bilmiş ve okumuştur. Bu

nedenlerle kendine özgü bir medeniyet tasavvuruna ve sistematik düşünebilme yeteneğine sahiptir.

Atatürk, Batı medeniyetini yaratan temel olgunun kişinin tek başına meşruiyet kaynağı olarak kabul edilmesinde saklı olduğunu belirtir ve bu sebeple cemaat, tarikat, mezhep gibi bütün geleneksel bağlardan sıyrılmasının önemli olduğunu belirtmektedir. Ona göre medeniyet ve kültür birdir aynı şeydir. Dünyada pozitif bilimlerin rehberliğinde tek bir medeniyet vardır (Mango, 2016: 176). Bu medeniyette muasır medeniyettir. Etimolojik kökeni çağdaş, zaman olan bu sözcük aslında Batı medeniyetini baz alarak söylenmiştir. Atatürk'ün amacı Batı medeniyetinin içinde Türk milli kimliğinin baskın olduğu bağımsız bir ulus devlet yaratmaktır. 1926 yılından itibaren Türkiye'de ilk Atatürk heykellerinin görünmeye başlamasıyla etrafında bir kişilik kültü oluşturulmuştur (Atabaki ve Zürcher, 2012: 11). Rıza Şah'ın Atatürk' hayranlığı ya da onun yolunu izlemek istediğine tüm kaynaklarda az veya çok vurgu yapılmıştır. Genel olarak Atatürk ve Rıza Şah'ın hayat hikayelerinden ülkelerine kadar bir benzerlik olduğunu söylemek mümkündür. Ancak devraldıkları siyasal, toplumsal ve kültürel miras ile yönetime yönelik ilgileri bağlamına bakıldığında asıl farklılığın ve dinamiğin burada yattığı görülür. Asker olmakla birlikte Atatürk, Osmanlı Devleti'nin en şiddetli siyasal kriz yaşadığı bir dönemde yetişmiş, bu krizlere çözüm arayışlarının içinde bulunmuştur.

1923 yılında Cumhuriyet'i ilan etmek, siyasal düzeni değiştirmek Atatürk'ün dört yılını almıştır. Saltanatın kaldırılışından Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süre içerisinde reformist cepheyi tek bir bayrak altında toplamak, gönülsüz siyasileri pasifize etmek ve Halk Partisi'ni kurmak için de bir yıldan fazla zaman harcamıştır. Öte yandan Rıza Şah için bu süre bir aydan daha uzun olmamıştır (Atabaki ve Zürcher, 2012: 51). Rıza Şah, İran Devleti sayısız kriz yaşarken tüm gelişmelere ilgisiz kalmış ve bu iktidar süreçlerindeki tutumlarını kökten belirleyici olmuştur. Atatürk'ün süreçlerde edindiği siyasal tecrübe ile dünyaya bakış açısı geliştirmiş, siyasal hedefler belirlemiş ve yeri geldiğinde bunların hepsini uygulamaya koyarak sonuç almaya yönelmiştir. Rıza şah ise siyasi bir tecrübesinin olmamasından dolayı büyük sıkıntılar yaşamıştır.

Atatürk ve Rıza Şah'ın içinden geldikleri ve hitap ettikleri toplumda farklılıklar taşımaktadır. Atatürk Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren gelişen kamuoyu

bilinci, artan iletişim kanalları, toplumun bir kısmını temsil eden eğitimlilerin nicelik ve nitelik bakımından ortak bilinç oluşturabilecek yeteneklere sahip olması Atatürk'ün avantajları olarak görülür. Rıza Şah ise güçlü yerel bağların olduğu, göçebelik ve köylülüğünün yaygınlığı, Batı'yla temasın toplumsal düzeyde azlığı, iletişim ağlarının sınırlılığı gibi dezavantajlar mevcuttur. Türkiye'de toplumun laikleşmesi yönünde belirli bir aşamanın kaydedilmesinin yanında siyasi bilince sahip din adamlarının oluşmaması, Atatürk'ün işini kolaylaştıran gelişmeler olmuştur. Rıza Şah ise İran'daki din adamlarının ve dinin toplum katındaki önemi ve siyasal hayatın içinde uzun süre olmalarından kaynaklı sıkıntılar yaşadığını söylemek mümkündür. Atatürk, bir dünya görüşü oluşturmayı ciddiye almış ve zamanının çoğunu buna ayırarak sık sık yurt içi geziler yapmış, toplumla hep temas halinde olmuştur. Rıza Şah ise toplumsal temas kanallarına kapalı bir şekilde ilerlemek istemiştir. İran'da modernleşme atılımları hızlı şekilde oluşmaya çalışıldığı için hem aydınlar hem de halk içişelleştirme de güçlük yaşamıştır. Türk inkılabı ise belli bir araştırma, tartışma ve sunum süreçlerinden geçmiştir. Türkiye'nin devraldığı miras İran'a göre nicelik ve nitelik olarak çok üstündür. İran birçok eğitim kurumunu yeniden kurmak ve geliştirmek zorunda kalmıştır. Bu sebeplerden dolayı iki liderin benzer süreçleri olmakla birlikte birbirlerinden ayrılan çok keskin çizgileri de mevcuttur. Yine de her iki lider de tarihsel süreçte modernleşme süreçleriyle damga vurmuşlardır.

5 SONUÇ

Türkiye ve İran stratejik bakımdan büyük öneme sahip iki ülkedir. Türk-İran ilişkileri köklü bir tarihi geçmişe dayanmaktadır. İran toprakları, Orta Doğu'nun Asya'ya açılan kapısı olarak kabul edilmektedir. Kuzeyinde uzanan Hazar Denizi ile güneyinde Hint Okyanusu arasında bir kapı görünümünde olan İran toprakları, kilit bir konumdadır (Karatay, 2003: 18). İran, çok yönlü çağrışımların etkisine dayalı olarak, kültürel bir dünyayı ifade eder. Farklı türde toplumların birbirleriyle karşılaştıkları, toplumlar arası ilişkilerin çokluğu sebebiyle önemli bir yere sahip olan Yakın Doğu, uygarlıklarında beşiği sayılmıştır.

İran, dünya tarihinin en önemli devletlerinden birisidir ve İlk Çağlardan günümüze etkisini koruyabilmiştir. İran, belli bir süre Yakın Doğu uygarlıklarının sözcüsü ve öncüsü konumunda olmuştur. Söz, yazı ve bilgelige çok önem verilmiştir. Tarihte ilk kez İslamlaşmasına rağmen Araplaşmayan kendi dil ve geleneklerini koruyan ve Araplar üzerinde siyaseti oluşturan bir devlet olmuştur (Sezer, 1979: 93). Oldukça önemlidir ki Türkler, İslamiyet'i önce İran aracılığıyla tanımış ve siyaseti de İran'dan öğrenmişlerdir. Farsçayı devlet dili olarak benimsemişler daha sonrasında Osmanlıca'yı oluşturmuşlardır. Böylesine köklü geçmişe dayalı ilişkiler Türkiye ve İran arasında çeşitli dönemlerde yönetici elitlerin de aracılığı ile değişikliğe uğrasa da günümüze değin süregelmiştir. İran öyle bir sistem oluşturmuştur ki devlet başkanının kişiliği, çevresine kazandırdığı önem ve bütün bunların toplum yaşantısı üzerinde doğurduğu etkiyle merkezîyetçilik, toplumlar üstü nitelikte bir siyaset anlayışı ortaya çıkarmıştır. Öyle ki Şah, dünya üzerinde Tanrı'nın benzeri sayılmış ve İran ülke olmaktan önce bir ordu olarak kendini görmüştür. Rıza Şah döneminde de ordunun önemi sıklıkla vurgulanmıştır. Günümüz İran'ı da gerektiğinde büyük ülkelere kafa tutarak ordusuna güvendiğini sıklıkla vurgulamaktadır.

Ulusal kimlik her ne kadar modern çağın bir icadı olarak görülse de İranlılar arasında ulusal bilinç, modern çağdan çok öncesine dayanmaktadır. Şehname, İran kimliğinin monarşi kurumundan ayrılamaz olduğunun destansı kanıtıdır. Buna göre, Şah olmazsa İran da olmazdı. Fakat 1979 devrimine gelindiğinde bu destanın şahları övmek değil onları lanetlemek amacıyla yazıldığı tartışılmıştır (Abrahamian, 2020: 6). İran günümüze değin birçok değişikliğe uğramış bir ülke olarak halen karmaşıklığını

korumaktadır. Ele alınan çalışma belirli bir dönemi kapsadığı için bazı kısımlara yüzeysel değinilmiştir.

Hem Türkiye hem de İran'da siyasal bir tercih olarak ortaya çıkan modernleşme, güçlü geleneksel kodların var olduğu ve siyasal bağlılığın, ferdi silikleştirdiği bir ortamda başlamıştır. Türk ve İran modernleşme çabaları büyük çapta paralellik göstermiş ve Türk modernleşmesinin İran'daki modernleşme adımlarının şekil ve içeriğine tesir etmiştir. Tarihi, coğrafi, kültürel, sosyal ve siyasal koşulların ve imkanların nispi farklılığına rağmen İran modernleşme adımlarının, en azından görünürde ve Rıza Şah dönemi kapsamında, Türk modernleşmesini izlediği söylenebilir.

Günümüze değin yaşanan krizler ve Türkiye'nin siyasal tercihlerinin üzerinden modernleşme problemleri odağında "Atatürk ve Türk modernleşmesi" hakkında çok yönlü tartışmalar hala sürmektedir. İran'da ise Rıza Şah'ın modernleşme çabalarının yetersizliği, Şii dini kurumlaşmasının tasfiye edilememesi, petrole dayalı hızlı ama eşitsiz toplumsal dönüşümün yaşanması, muhalif unsurların sürekli baskı altında tutulması ve Pehlevi hanedanının toplumsal bütünleşme için bağlılık kodları yaratamaması/ bunun için çaba harcamaması gibi olumsuzluklar ülke içinde yönetim karşıtı hoşnutsuzlukları sürekli canlı tutmuştur. Bu hoşnutsuzluklar, muhalif unsurların çabaları ile bir devrim sürecine kaynaklık etmesine ve dönüşmesine yol açmışsa da asıl neden modernleşmenin yarattığı çok yönlü krizlere devletin ya da siyasi yönetimin çözüm üretememesi ile ilgilidir.

Modernleşme değerlendirmeleri ülke öncelikli olmakla birlikte Rıza Şah, Atatürk'ü izlemiştir. Bunu kanıtlar nitelikte olan Yurt dışına yapmış olduğu tek ziyaretin Atatürk'ün Türkiye'sine olması anlamlıdır. Atatürk'te İran'ı yakından takip etmiş ve İran'ın da Batılılaşmasını arzulamıştır. Her iki lider şahsiyet, tarihsel süreçte ülkelerinin modernleşme çabalarına damgalarını vurmuşlardır. Rıza Şah unutulup giderken Atatürk bugün hala tartışılıyorsa bıraktığı mirasın, hatıranın ve zihniyetin bir kıymeti var demektir. 1979 Devrimi, içinde çok çeşitli nedenler olmakla birlikte, özünde modernleşmenin olumsuzluklarından beslenmiştir. Günümüzdeki durumdan baktığımızda Türkiye laik ve demokratik bir ülke görüntüsü sunarken İran, rejim ve ideoloji olarak dini/muhafazakâr ve anti-demokratik bir ülke görüntüsü içerir. Modernleşmenin kuramsal çerçevesinden baktığımızda Türkiye, eksiklikleri olmakla

birlikte, birçok yönüyle modernleşmiş bir görüntü sunarken İran modernleşmenin zihniyet dünyasından sapmış olmakla birlikte yeni bir geleneksellik ya da muhafazakârlık örneği sunmaktadır.

6 KAYNAKLAR

- AAMB, 2013, www.atam.gov.tr. (Erişim Tarihi: 25.12.2020)
- Abrahamian, E. (1980). Structural causes of the Iranian Revolution. *Merip Reports*, (87), 21-26
- Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*, Princeton: Princeton University Press
- Abrahamian, E. (2020). *Modern İran Tarihi*, D. Şendil (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ahavi, Ş. (1990). *İran'da Din ve Siyaset*, İstanbul: Yöneliş.
- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Ahmad, F. (2007). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 6.Baskı, İstanbul
- Akarsu, B. (1997). *Atatürk Devrimi ve Temel İlkeleri*, İnkilap Kitabevi.
- Alkan, A. T. (1993). *Doğu ve batı karşısında Cemil Meriç* (Vol. 100). Akcag.
- Altar, C. M. (1982). *Opera Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981-1982, 4, 310-311
- Altun, F. (2002). *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, Yöneliş Yayınları, İstanbul
- Anbarcıoğlu, M. (1983). Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan İnkılâplar, *Doğu Dilleri*, 3(4), 31
- And, M. (1983). *Atatürk ve Tiyatro*, Ankara: Maya Matbaası.
- Andersen, R. R. ve Seibert, R. F. (1987). *Politics and Change in the Middle East*, New Jersey: Rentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs.
- Arasteh, R. (1962). The education of Iranian leaders in Europe and America. *International Review of Education/Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft/Revue Internationale de l'Education*, 8(3,4), 444-450
- Ariyanpur, Y. (1997). *Ez Saba Ta Nima*, 5. Çap, I, 280.
- Armağan, M. (1998). *Gelenek ve Modernlik Arasında*, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Atabaki, T. (2010). *Devlet ve Maduniyet. Türkiye ve İran'da Modernleşme Toplum ve Devlet*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Atabaki, T. ve Zürcher, E. J. (2012). *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul

- Atay, F. R. (1984). *Çankaya*, İstanbul: Bateş.
- Atiker, E. (1998). *Modernizm ve Kitle Toplumu*. Vadi Yayınları.
- Axworthy, M. (2016). *İran Altın İmparatorluğu Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi*, (Çev. Özlem Gitmez), Say Yay.
- Aydemir, Ş. S. (1986). *İnkılap ve Kadro*, 3. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, M. S. (1997). *Türkiye'de Din ve Modernleşme İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler*, Türkiye'yi Yeniden Düşünmek Sempozyumu, 22-23 Haziran 1996, yay. haz. Aydın Ünal, Ankara: Hak-İş Eğitim Yayınları.
- Bahar, S. (2001). Melik'ül Sura-yı; Tarih-i Muhtasır Ahzab-e Siyasi-yi İran, (İran Siyasi Guruplarının Kısa Tarihi) *Çap-e Sesom, Tahran: Müessese-yi İntisarat-e Emiri Kebir*, 2
- Bamdad, M. (1984). Şerhal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri, 3. çap, *Tahran: Kitabfuruş-e Züvvar*, 1, 209-221
- Bauman, Z. (1996). *Yasa Koyucular ve Yorumcular*, (çev. K. Atakay), İstanbul: Metis Yayınları
- Beğdölü, R. (2001). *Bestangara-yi der Tarih-i Muasır-ı İran*, Tahran: Neşr-i Merkez.
- Behnam, C. (2000). *Berlinha: Endişmendan-e İrani der Berlin, 1915-1930*, Tahran: Ferzan
- Belge, M. (1983). *Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma*. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
- Belge, M. (2002). *Batılılaşma: Türkiye ve Rusya, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Yay. Haz. Uygur Kocabaşoğlu, 3, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berger, P. L., Berger, B., & Kellner, H. (2000). *Modernleşme ve bilinç*. Pınar Yayınları.
- Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (Vol. 117). Yapı Kredi Yayınları
- Berkes, N. (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 12. Baskı, İstanbul
- Berman, M. (1994). Katı olan her şey buharlaşıyor. Ü. Altuğ ve B. Peker, Çev.) İstanbul: İletişim
- Berman, M. (1999). *Katı Olan Her şey Buharlaşıyor*, İletium Yayınları, İstanbul.
- Berman, M. (2014). *Katı Olan Her şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ, Bülent Peker, (17.baskı), İletişim Yayınları, İstanbul

- Bill, J. A. ve Leiden, C. (1984). *Politics in Middle East*, 2nd edition, Boston&Toronto: Little, Brown and Company
- Bingaman, L. G. (2011). *Conscripting The State: Military And Society in Iran 1921-1941*, (Basılmamış Master Tezi), University of Maryland
- Black, C. E. (1989). *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Ankara: Verso Yayınları
- Can, A. (2008). Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1-8
- Canatan, K. (1995). *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul: İnsan
- Celal, M. (2006). *Türk modernleşmesi ve İran: 1890-1936*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, AİİTE, Hacettepe Üniversitesi, Ankara
- Childs, P. (2010). *Modernizm*, çev. Vural Yıldırım, (1.baskı), Sitare Yayınları, Ankara
- Cleveland, W L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul.
- Cleveland, W. L. (1994). *A History of the Modern Middle East*, Oxford&Boulder&San Francisco: Westview Press.
- Coşar, S. (1999). Türk Modernleşmesi: ‘Aklileşme’, ‘Patoloji’ Tıkanma, *Doğu Batı, Düşünce Dergisi*, 2(8), 69-82
- Cronin, S. (2003). *The Making of Modern Iran State and Society under Riza Shah 1921-1941*, London
- Çaha, Ö. (1997). Cumhuriyet Türkiye’sinin İlk Yıllarında Sivil Toplum, *İslami Araştırmalar*, 8(2), 95-115
- Çakmak, E. (2002). *The Modernization Policies of Atatürk and Reza Shah: A Comparative Content Analysis*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara
- Çapa, M. (1996). Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği, *Toplumsal Tarih*, 6(30)
- Çebi, T. (2019). *İran’da Modernleşme, Ulema Ve İktidar: Rıza Şah Döneminde İran Devleti Ve Ulema İlişkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale
- Çeçen, A. (2007). *Kemalizm*, Yedinci Basım, Ankara: Fark Yayınları
- Çete, M. (2010). *Türkiye-İran İlişkileri (1919-1938)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Çetin, H. (2004). Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi, *Doğu Batı*, 23, 12
- Çetinsaya, G. (1999). Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938, *Avrasya Dosyası- İran Özel*, 5(3), 168-170

- Çetinsaya, G. (2000). Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran ilişkileri, 1919-1925. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 16(48), 769-796
- Çiğdem, A. (1997). *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi*, İkinci. Basım, Ankara: Vadi Yayınları
- Çiğdem, A. (2009). *Aydınlanma düşüncesi*. İletişim Yayınları
- Davison, A. (2012). *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Davran, Y. (2005). *Cumhuriyetten Günümüze Türk Operasının Dünyü, Bugünü ve Geleceği*, s. 43, V. Türk Kültürü Kongresi- Sahne Sanatları, Yay. Haz. Ömer Çakır, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 11, 43
- Dereli, T. (1975). *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Djalili, M. R., Kellner, T., & Uzmen, R. (2011). *İran'ın son iki yüzyıllık tarihi*. Bilge Kültür Sanat.
- Doğan, D. M. (1997). *Batılılaşma İhaneti*, İstanbul Tımas yayınları
- Doğaner, Y. (2002). *Atatürk İnkılaplarının Topluma Yansıması- Ankara Örneği*, Ankara: H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Eisenstadt, M. (1966). *A finance company's approach to warehouse receipt loans*. New York Certified Public Accountant
- Eisenstadt, S. N., & Schluchter, B. (2000). *Die vielfalt der moderne*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft
- Ekrem, A. (1934). Bugünkü İran. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi
- Esendal, M. Ş., & Uyguner, M. (1999). *Tahran anıları ve düşsel yazılar* (Vol. 295). Bilgi Yayınevi
- Elliot, M. (2004). *New Iran and Dissolution of Party Politics Under Reza Shah, Men of Order* Eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London/New York: I.B. Tauris.
- Erden, Ö. (2006). *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Türkiye'yi Ziyaret eden Devlet Başkanları*, ATAM Yayınları, Ankara
- Eren, H. (2006). *Türk Dilinin Kurucusu ve Kurtarıcısı Atatürk*, Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara
- Erol, A., Afşar E. ve Kandeğer, B. (2020). *Türkiye-İran üzerine okumalar: Devlet-siyaset-hukuk-toplum-ekonomi-kültür-din*. Hiperlink Eği. İlet. Yay.
- Erüreten, B. M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı

- Esendal, M. Ş. (1999). *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara
- Ezer, F. (2010). 1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye'ye Etkileri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 427-442
- Garthwaite, G. R. (2016). *İran Tarihi*. İnkılap yayınevi, İstanbul
- Gedil, A. (1986). *Atatürk Döneminde Türk-İran İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1986, 25
- Gencer, B. (2012). *İslam'da Modernleşme 1839-1939*. (2. Basım). Ankara: Doğubatı Yayınları
- Gerede, H. (1952). *Siyasi hatıralarım I: İran*, Ağustos 1930-1934. Vakit.
- Gerede, H. (2002). *Hüsrev Gerede'nin anıları: Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve devrimler* (19 Mayıs 1919-10 Kasım 1938) (Vol. 86). Literatür Yayıncılık
- Getizon, P. (1998). *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev. Fethi Ülkü, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- Ghods, M. R. (1989). *Iran in Twentieth Century*, Boulder&London: Lynne Rienner Publishers& Adamantine Press Limited
- Giddens, A. (2012). *Modernliğin Sonuçları*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.i
- Giddens, A. (1994). *Beyond left and right: The future of radical politics*. Stanford University Press
- Giddens, A., (2004), *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, (3.basım), Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- Glassman, R. M. (1996). *Manufactured Charisma and Legitimacy*, Charisma, History, and Social Struture, Eds. Ronald M. Glassman and William H. Swatos, Jr., New York, Westpoint, Connecticut, London: Greenwood Press.
- Goldschmidt, A., Davidson, L., & Güler, A. (2008). *Kısa Ortadoğu Tarihi*. Doruk Yayıncılık
- Goloğlu, M. (1972). *Devrimler ve tepkileri (1924-1930)* (Vol. 6). Goloğlu Yayınları: genel satış, Turhan Kitabevi.
- Gökalp, Z. (1992). *Terbiyenin Sosyal Temelleri-I*, Yay. Haz. Rıza Kardaş, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları.
- Göle, N. (1991). *Modern Mahrem*, İstanbul: Metis yayınları.
- Göle, N. (1998). Batı dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen, *Doğu Batı*, 1(2)
- Granda, C. (2007). *Atatürk'ün Uşağı İdim*, Yayına hazırlayan: Turhan Gürkan. Hürriyet Yayınları, İstanbul

- Grunebaum, G. ve Von, E. (1993). *İslâmiyet II*, Çev. Esat Nermi ERENDOR
Ankara: Bilgi Yayınevi
- Gürakar, T. (2012). *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, İstanbul
- Habermas, J. (2001). Anayasal demokrasi: çelişkili ilkelerin paradoksal birliği mi? *Politik teori*, 29(6), 766-781
- Hairi, A. (1993). *Osmanlı Batılılaşma Çabaları ve Batının İki Yüzü*, Çev. Hasan Büyükcengiz, İstanbul: Yöneliş Yayınları
- Hanioğlu, Ş. (1992). *Batılılaşma: Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Harvey, D. (1999). *Post- Modernliğin Durumu*, 2. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları
- Hentsch, T. (1996). *Hayali Doğu Batının Akdenizli Doğuya Politik Bakışı*, Çev. Aysel Bora, İstanbul: Metis Yayınları
- Hourani, A. (1977). "Introduction", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Eds. Thomas Naff- Roger Owen, London&Amsterdam: Southern Illinois Press.
- Issawi, C. (1971). *The Economic History of Iran, 1800-1914*, Chicago: Chicago University Press
- İnalcık, H. (1995). *İstanbul: Bir İslam Şehri*. İslam Tetkikleri Dergisi, 9, 221-242
- İnalcık, H. (2007). *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul
- İnsel, A. (2001). *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, Birikim Yayınları, İstanbul
- Jeanniere, A. (2011). *Modernite Nedir?*. M. Küçük (Haz.), *Modernite Versus Postmodernite içinde* (ss.111-124), İstanbul: Say Yayınları.
- Kabiri, S. (2019). *İran Modernleşmesi Bağlamında Sosyolojinin Doğuşu ve Kurumlaşması*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Karadeniz, Y. (2012). *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul
- Karatay, O. (2003). *İran ile Turan: hayali milletler çağında Avrasya ve Ortadoğu* (Vol. 1). Ayse Demiral.
- Kartal, Ç. (2016). Küreselleşme sürecinin devlet yapısı üzerine etkileri. *Ankara Barosu Dergisi*, (2).
- Katouzian, H. (2000). *The State and Society in Iran*, London&New York: I.B Tauris
- Katouzian, H. (2012). *Iranian history and politics: The dialectic of state and society*. Routledge
- Kayalı, K. (2015). *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs ve 12 Mart*, İletişim Yayınları, 6. Basım, İstanbul

- Keyder, Ç. (1995). *İktisadi Gelişmenin Evreleri*. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, 4.
- Keyder, Ç. (2011). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, On Yedinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (1999). Türk Modernleş(eme)mesi Türk Post-Modernleşmesi, *Doğu Batı*, 2(8), 85-88
- Kili, S. (1983). *Tarih Açısından Kemalizm’in Özü ve Oluşumu*, Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri (10-14 Aralık 1973, İstanbul), Sermet Matbaası, İstanbul
- Koloğlu, O. (1978). *İslamda Başlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Koloğlu, O. (1999). *II. Abdülhamid ve Masonlar*, 3. Basım, İstanbul: Eylül Yayınları
- Kongar, E. (1981). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Remzi Kitabevi
- Köker, L. (2000). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları
- Lapidus, I. M. (1996). State and religion in Islamic societies. *Past & Present*, (151), 3-27
- Lerner, D. (1964). *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. US: Mac-Millan Pub. Co
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırıatlı, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lewis, D. (2008). *Orta Asya’daki tiranlığın cazibesi*. New York: Columbia Üniversitesi Yayınları
- Loo, H. V. D., & Reijen, W. V. (2006). *Modernleşmenin Paradoksları* (2. Baskı). Trc. Kadir Canatan. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Lorentz, J. H. (2007). *Historical Dictionary of Iran*, The Scarecrow Press, Toronto
- Lundberg, G. A., Schrag, C. C., Larsen, O. N., & Ozankaya, O. (1970). *Sosyoloji*. Ayyıldız.
- Mango, A. (2016). *Atatürk: The biography of the founder of Modern Turkey*. Abrams
- Mardin, Ş. (1995). *Türkiye’de Din ve Siyaset*, Dördüncü Basım, İstanbul: İletişim Yayınları
- Mardin, Ş., Mümtaz’er Türköne, & Önder, T. (2012). *Türkiye’de toplum ve siyaset*. İletişim Yayınları.
- Mazrui, A. (1992). *Afrikalılar*, İstanbul: İnsan Yayınları

- Mekki, H. (1983). *Tarih-e Bist Sala'-ye İran*, Tahran: Neşr-e Naşir, 1, 199
- Menashari, D. (1992). *Education and Making of Modern Iran*, Ithaca and London: Cornell University Press
- Meriç, C. (2007). *Umrandan Uygarlığa* (15. bs.). İstanbul: İletişim
- Metin, C. (2002). Ankara'da Ahiler Yönetimi(1290-1354) Meselesi, *Türk Kültürü*, 15(472), 473-485
- Metin, C. (2011). *Emperyalist çağda modernleşme: Türk modernleşmesi ve İran, 1800-1941*. Phoenix
- Mirsepasi, A. (2014). *Teemmoli Der Modernite-i İranî*, Çev. Celal Tevekkoliyan, Tahran: Sales Yayınları.
- Mirverid, Y. (1998). (tahkik va nogariş), *Ez Meşrutiyet ta Cumhuri- Nagahe ba Edvar-e Meclis-e Kanungüzari der Devran-eMeşrutiyat*, Tahran: Neşr-e Evhadi, I
- Mottahedeh, N. (2003). After-Images of a Revolution. *Radical History Review*, 86(1), 183-19
- Nuhoğlu, H. (1999). *Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulahazalar*, Osmanlı, 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2019). *Bir ömür nasıl yaşanır. Hayatta Doğru Seçimler İçin Öneriler*. Kronik Kitap, 1
- Özek, Ç. (1968). *Türkiye'de Gerici Akımlar*, Ankara: Gerçek Yayınevi
- Özkeraz, A. (2003). *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum*, Konya: Çizgi Yayınları.
- Paidar, P. (1995). *Women and the political process in twentieth-century Iran* (Vol. 1). Cambridge University Press
- Paşa, S. H. (1972). *Buhranlarımız*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, yty; Ahmet Ağaoğlu, Üç Medeniyet, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Perry, J. R. (2004). *Language Reform in Turkey and Iran, Men of Order*, Eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London/New York: I.B. Tauris,
- Rahman, F. (2000). *İslâm ve Çağdaşlık*, 5. Baskı, Ankara: Ankara Okulu
- Refiş, G. (1997). *Atatürk ve Adnan Saygun*, İstanbul: Boyut Yayınları
- Rustow, D. A. (1964). "Introduction", *Political Modernization in Japan and Turkey* t Eds. Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow, Princeton&New Jersey: Princeton University Press
- Ruşeni Bey. (1926). *İran'ın içyüzü*. Ankara: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası
- Saray, M. (1999). *Türk-İran İlişkileri*. Atatürk Kültür DİL Ve Tarih Yuks

- Safa, P. (1990). *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Sami, Ş. (1987). *Kamus-ı Türkî*, 2. Baskı, İstanbul: Çağrı
- Sarıbay, A.Y. (1995). *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası Milli Selamet Partisi Örnekolayı*, (1.baskı), Alan Yayıncılık, İstanbul
- Savory, R. M. (1978). *Social Development in Iran during the Pahlavi Era*, Ed: George Lenczowski, Iran Under The Pahlavis, Stanford, California
- Saygun, A. A. (1982). Atatürk ve Cumhuriyet Devrinde Türk Operasında İlk Kımıldanış - Özsoy Operası, Ankara: Devlet Opera ve Balesi Yayınları
- Schabart, S. (1985). *Modernity and History I, The Promise of History*, Ed. Athanasios Moulakis, Berlin: Walter de Gruyter.
- Sevil, M. (2005). *Türkiye’de Modernleşme ve Modernleştiriciler*, (2.basım), Vadi Yayınları, Ankara
- Sezer, B. (1979). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları* (Vol. 279). Edebiyat Fakültesi Basımevi
- Sezer, B. (2015). *Sosyolojinin ana başlıkları*. İstanbul Üniversitesi.
- Shari'ati, A., & Yüksek, A. (1996). *Medeniyet ve modernizm*. Birleşik Yayıncılık
- Shills, E. (2004). Gelenek, *Doğu Batı*, 7(25), 103
- Simmel, G. (2008). Sociology of Competition 1. *Canadian Journal of Sociology (Online)*, 33(4), 957
- Simon, W. M. (1963). *European positivism in the nineteenth century*. New York Cornell University press
- Sitembölükbaşı, Ş. (1999). Kültür Devrimi Yönüyle Atatürk Reformları, *Türkiye Günlüğü*, 56 69
- Slaterry, M. (2015). *Sosyoloji’de Temel Fikirler*. Sentez Yayıncılık
- Smith, A. D. (1996). *Toplumsal Değişme Anlayışı*, Ankara: Gündoğan Yayınları
- Sümer, M. D. (2019). Üç Tema Üzerinden Niyazi Berkes Sosyolojisi: Toplumsal Yapı, Çağdaşlaşma ve Aydınlar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 59(2), 844-870
- Şabanzade, B. (2001). *Kesrevi va Endişe-yi Yek Vadet-e Milli: Yek Direfş, Yek Din, Yek Zeban Goftegu*, 30.
- Tachau, F. (1975). “Introduction”, Political Elites and Political Development in Middle East, Ed. Frank Tachau, London: Schenkman Publishing Company, Inc.
- Tazegül, M. (2005). *Modernleşme Sürecinde Türkiye*, Babil Yayınları, İstanbul

- Tezcan, M. (1984). *Sosyal ve kültürel değişme*. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi
- Tibi, B. (1983). The Renewed Role of Islam in the Political and Social Development of the Middle East, *The Middle East Journal*, 37(1), 3
- Touraine, A. (2004). *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Toynbee, A., Kirkwood, K. P., & Karaca, H. (2003). *Türkiye: İmparatorluktan Cumhuriyet Geçiş Serüveni*. Birey
- Trimberger, E. K. (2003). *Tepeden İnme Devrimler*, Çev. Fatih Uslu, İstanbul: Gelenek.
- Tunaya, T. Z. (1962). *İslâmcılık cereyanı: İkinci Meşrutiyetin siyasî hayatı boyunca gelişmesi ve bugüne bıraktığı meseleler*. Baha Matbaası
- Turner, S. P., & Factor, R. A. (2014). *Max Weber and the dispute over reason and value*. Routledge
- Türkdoğan, O. (1985). *Kemalist Modelde Fert-Devlet İlişkileri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları
- Türkdoğan, O. (2005). *Ulus Devlet Düşünürü Ziya Gökalp*, IQ Yayıncılık, İstanbul
- Türköne, M. E. (2006). *Türk modernleşmesi*. Lotus
- Uyar, H. (1996). Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar, *Toplumsal Tarih*, 6(33).
- Uyar, M. (2006). *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul
- Ülgener, S. (1983). *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler Denemeler ve Araştırmalar*
- Ülken, H. Z. (1966). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya: Selçuk Yayınları, 2, 493-543, 584-614
- Ünder, H. (2001). *Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü, Modern Türkiye 'de Siyasi Düşünce- Kemalizm*, Ed. Ahmet İnsel, Cilt II, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001
- Vaziri, M. (1993). *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*, New York: Paragon House.
- Vekili, H. (2003). *1920-1940 Yıllarında Ortadoğudaki Kültürel Söylemler*, Tarihten Günümüze Türk İran İlişkileri İstanbul.
- Voll, J. (1991). *The Revitalist Heritage, The Contemporary Islamic Revival*, London: Greenwood Press
- Voll, J. O. (1989). *İslam Tarihinde Tecdid ve Islah*, Güçlenen İslâmın Yankıları, Ed. John L. Esposito, İstanbul: Yöneliş Yayınları.

Wagner, H. L. (2009). *Iran creation of the modern middle east*.

Weber, M. (2002). *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, 3. Baskı, Ankara: Ayraç Yayınları.

Yıldırım, R. (2012). Geleneksel alevilikten modern aleviliğe: tarihsel bir dönüşümün ana eksenleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (62)

Zarcone, T. Ali Akbar Dihkhudî et le Journal Surush d'Istanbul (Juin- Novembre 1909), *Les Iraniens d'Istanbul*, 243-251.

Zarcone, T. La Situation du Chiisme à Istanbul au XIXe. et au début du XXe. Siècle, *Les Iraniens D'Istanbul*, ss. 97-111.

Zirinsky, M. P. (1992). Imperial power and dictatorship: Britain and the rise of Reza Shah, 1921–1926. *International Journal of Middle East Studies*, 24(4), 639-663

Zürcher, E. J. (2010). Kemalist Cumhuriyette Osmanlı Mirası. Devlet ve Maduniyet: Türkiye ve İran'da Modernleşme, *Toplum ve Devlet*, 119-137

Zürcher, E. J. (2012). *Kemalist Cumhuriyette Kurumların İnşası: Halk Fırkasının Rolü. Türkiye ve İranda Otoriter Modernleşme*, Der. Touraj Atabaki-Erik J. Zürcher, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. Gazete.

Zürcher, E. J. (2016). *Modernleşen Türkiye Tarihi*. İletişim Yayınları, İstanbul.